

ԸԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԵԳՐԱՆ

ԾԺԱ.

ՄՈՎՍԵՍ ԴԱՍԽՈՒՐԱՆՑԻ
(ԿՈԶՈՒԱԺ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ)
ԵՒ
ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿՈՆԵԱՆ

Մեծ. ՈՒՆՏԵՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻՐԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1970

19 AUG 2011

ԱՉԳՐԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԵՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՄԺԱ.

NATIONALBIBLIOTHEK
BAND 211

MOSES DASKHOURANZI
(GENANNT KAŁANKATUAZI)
UND SEINE GESCHICHTE
DER AŁUANER (ALBANER)

VON
P. DR. NERSES AKINIAN
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1970

(27.323)

28

1970
24.11

**ՄՈՎՍԷՍ ԴԱՍԽՈՒՐԱՆՑԻ
(ԿՈԶՈՒԱԺ ԿՍՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ)
ԵՒ
ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՂՈՒԱՆՈՑ**

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿՈՆԵԱՆ

Մեմբ. ՈՒՎԵՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԼԻՔԵԼԻԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1970

5 FEB 2013

7436-50

Ա Ձ Դ

Գրութիւնս նախապէս լոյս տեսած է «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ 1953, էջ 1—32, 161—175, 321—349, 552—596. ՀԱ. 1954, էջ 471—496. ՀԱ. 1957, էջ 381—406. ՀԱ. 1958, էջ 149—151. ՀԱ. 1959, էջ 110—132. Թէեւ վերջին Յօդուածին աւարտին «Շարունակելի» մատնանշուած է, սակայն Հեղինակին կողմէ կազմուած բովանդակութեան ցանկէն յայտնապէս կը տեսնուի թէ 30-րդ գլխով ուզած է գործը վերջացնել: Իրականին սակայն տակաւին բանի մը գլուխներու ուսումնասիրութիւնը կը պակսի, ինչպէս որ հեղինակը մատնանիշ կ'ընէ էջ 373 ըսելով «Բայց ի տեղի սցսր ինձ դարձեալ զալ լզիտի»: Այս մասին չգտանք իր թուղթերուն մէջ որեւէ գրուածք մը, որով կը փութանք այս վիճակի մէջ գործը հրապարակ համել տալն ձին հատորով:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԶ

ԲՈՎԱՆԻԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Ա. Աղուանից Պատմութիւնն և՛ անոր հեղինակը	1— 52
1. Ձեռագիրք և՛ գրականութիւն	1— 21
2. Աղուանից Պատմութիւնն և՛ Մովսէս Կասբաւ րանցի (Կաղանկատուացի)	21— 52
Բ. Աղուանից Պատմութեան ազգիւրնէքը	53
1. Ընդհանուր տեսութիւն	53— 77
2. Եղիշէ տաքեալ և՛ դիւտ նշխարացն	77— 80
3. Վարք Վաշէի Աղուանից արքայի	80— 96
4. Գիւտ Եղի Ա. և Բ. թուղթերն առ Վաշէ և՛ Եղիշէի ներբողեանն ի Քաջն Վարդան	96—124
5. Վաշեական արքայ Աղուանից	124—142
1. Վաշեական արքայ	124—127
2. Մասթէ երկն	127—131
3. Աբրահամ եղ. Մաթիկանից	131—134
4. Պեարս Եղ. Սիւնեաց	134
5. Սահմանադրութիւն կանանական	134—142
Վ. Վկայաբանութիւնք	142—152
1. Թագկու տաքեղ	142—143
2. Ջաբարիւ և՛ Պանտալեան	143—144
3. Վկայաբանութիւն Ս. Պանտալեանի	144—146
4. Կեանք և՛ վարք և՛ կարգաւորութիւն Աղուանից	146—147
5. Ապանութիւն նշխարաց Ս. Ջաբարիւի և՛ Պանտալեանի	147—148
Կ. Գիւտ նշխարաց Ս. Գրիգորիոսի	148—150
7. Վկայք Դիդափայտ լերին	150
8. Տեօրի վեհիկի	151—152

7. Աղուանից Կաթողիկոսները Գրեգորիան միջևէն ներսէն Բաղուր	152—159
8. Արաւ Աղուանից Կաթողիկոս	159—196
1. Գրեկանութիւն	159
2. Արաւ Կաթողիկոս	161
3. Վարդաբշարաւի ժողովք	169
4. Արդիւնք Եպ.	176
5. Երուսաղէմ	179
6. Յովհ. Բ. Կաթողիկոս	182
7. Եովհաննէս Երուսաղէմացի	187
9. Վերջը Կաթողիկոս	197—240
10. Զուանչիք, Վարագ-Տրդատ, աւեր Բա- րսէլէ. բնդնանուր աւետարան	240—242
11. Կործք քաջութեանց Զուանչիք իշխանի	242—261
12. Տէր Բարսէլէ Եպ.	261—264
13. Վարագ-Տրդատ նախագահ իշխան	264—268
14. Բարսէլէ Եպ.ի առաքելութիւնը	268
15. Ենդիրք պատկերամարտութեան	273
16. Պատկերամարտք	293
17. Մոզման Մաք. Նոր Թուղթը	304
18. Շրջաբերական Աբրահամ Կաթ. եւ թուղթ Վրթմանէս Քերպոյի առ Աղուան Եովսէփ Գեղամացոյ նշխարատարութիւնը	324—331
19. 20ա Վան ուր ի Ս. Երուսաղէմ եկե- ղեցեաց	331
20բ Անուանք վանորէից Երուսաղէմ	331—336
21. Եւթարդութիւնք արտք ամերապեաներու Մահմեմէն միջևէն Հարսն Առ-Մեզիկ եւ որդիք	336—341
22. Տաճկաց Նիճրէի թուականը	341—342
23. Հայոց թուականը	342—348
24. Թուական Տաճկաց ըստ թուոց Հայերէն ամսորի	348—349

25. Հիմքի շուրթույն հայերէն տաճարի նարակերտ թուական Աղստանից պատմու- թեան մէջ	349—352
26. Հայոց եւ Տաճկաց թուականները Աղստ- անից պատմութեան մէջ	352—358
27. Վարաց — Տրդատ նախագահ իշխան եւ Աղստամ տիկնաց տիկին տեղագրու- ածի Աղստանից	358—368
28. Ներսէս Բուհուշ Կաթողիկոս	369—373
29. Շերոյ եւ իւր Աղստանները	373—376
30. Չեմուրի, զոր ինդրեաց Ռիքուշէլ Կաթո- ղիկոս ի Շերոյէ	376—378

Մ Ո Վ Ս Է Ս Գ Ը Ս Թ Ո Ւ Բ Ը Ն Յ Ի

Ա.

Ը Վ Ս Թ Ը Ն Ի Ց Գ Ը Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ե Ի Ը Ն Ո Ր Հ Ե Վ Ի Ն Ը Կ Ը

Ի. ՁԵՌՆԱԳԻՐՔ ԵՒ ԳՐԱԳՆԱՌԻՐԻԿՆԵ

1. Քրիստոսէ Լաքր 296 տարւոյն Աղուա-
նից աշխարհը, յոյն եւ հռոմայեցի մաստէնա-
գիրներէ կաշուած Albania եւ Պարսիկներէ՝
Առան, կ'ընդգրկէր Վրաց եւ Հայոց սահման-
ներէն մինչեւ Դերբենդ տարածուած անդր-
կուրեան երկրամասերը: Բնակչութիւնը մե-
ծաւ մասամբ կը բաղկանար լեռնական բաղ-
մազան եւ բաղմալեցու ցեղերէ: Այս աշ-
խարհը կը գտնուէր Մեծ Հայաստանի աղդե-
ցութեան տակ¹:

297 թն. Մեծ Հայաստանի զինկղեւեան
բաժանումի ժամանակ, Աղուանից Վերա-
դարձուեցան Կուրի եւ Երասխի աւազանին
մէջ պարսկաւում Ուտի, Բրցախ եւ Փայ-
տակարան նահանգները, որոնք 400 տարի-
ներէ հետէ Մեծ Հայաստանի կը պատկա-
նէին: Միաժամանակ խլուեցան Հայաստա-

¹ Արաթանդեղոս, Հջ. 16—17:

նէն Գուգարք նաճանգն եւ անդրկուրեան զաւառները եւ միացուեցան Վրաստանի Դիոկղեախանսս կը յուսար թէ այս երկու ընդարձակուած պետութիւնները պիտի կարողանան պաշտանել Արանաց եւ Աղուանից զոռները եւ ապահովել հոսմէական մահառականական հանապարհները² :

Ինչպէս Գուգարք, նոյնպէս Ուտի, Արցախ եւ Փացտակարան նաճանգները երկար դարերով միացած Հայաստանի՝ Հայացած էին լեզուով, բարբրով եւ քաղաքակրթութեամբ: 220—293 տարիներուն ընդունած էին անոնք քրիստոնէութիւնը Ա. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ անոր յաջորդներու քարոզութեամբ: Այդ նոր կրօնը պահեցին անոնք իրենց նոր տէրերու տիրապետութեան տակ եւ ապրեցան անընդհատ յարաբերութեան մէջ իրենց ազգակիցներու եւ կրօնակիցներու հետ: Այժմ (293) այս հիստորիան երկիրներու մէջ դոյութիւն առած էին երեք քրիստոնեայ եկեղեցիներ, Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից: Իւրաքանչիւրն ունէր իր հովուապետը, եպիսկոպոսապետը: Վերջին երկուքը իրրեւ քոյր եկեղեցիներ առաջնոյն, կ'առնէին իրենց եպիսկոպոսապետներու ձեռնադրութիւնը Հայոց դիսպոք եպիսկոպոսէն, որ կ'ընկատուէր իրրեւ նախապատիւը երեք համապատիւներու մէջ. իսկ Հայոց եպիսկոպոսապետն իր կարգին կ'ենթարկուէր Կեսա-

² Հմմտ. Mommsen, Römische Geschichte, V. 441—445.

բիւլ էպիսկոպոսատեան իրաւասութեան, որմէ կ'ընդունէր իր ձեռնադրութիւնը, ինչպէս աս' Անտիոքի մեաբապոսիտէն²:

Այս երեք եկեղեցիներու մէջ քրիստոնէական պաշտամունքները կը կառարուէին հայերէն, որովհետեւ հայախօս էին երեքին ալ հաւատացեալները:

Եւ զարու տրչալոյսին, երբ սկիզբ առաւ հայ գրականութիւնը, փայթ տարաւ Ա. Մաշտոց, որ նոյն գրականութիւնը ծաւալի նսեւ հայտատունէն իւրտած եւ Աղուանից եւ Վրաց անցած նահանգներուն մէջ: Պնաց անձամբ Աղուանք, բացաւ այն տեղ թագաւորին եւ եպիսկոպոսատեան հաւանութեամբ գործոցներ³: Կորխնի մէկ տեղւոյ սխալ հասկացողութեան արգիւնքն է այն հաւատումը Մ. Թորենացոյ, թէ Մաշտոց Աղուանից («Գարգարացոց») տրոյն սյրութեն տուած ըլլայ⁴:

Աւտի, Արցախ եւ Փայտակարան նահանգները, որոնք իրենց մշակոյթով, իրենց գրադիտութեամբ անդադար յարաբերութեան մէջ էին մշակուած երկիրներու հետ, նկատուեցան Աղուանից աշխարհին գերակայ երկրամասերը. այն տեղ կը նստէր վարչական կազմը, թագաւորն եւ կաթողիկոսը:

Ի. զարու փերջերը հայտատուն, Վրաստան եւ Աղուանք աւար եղան Սասանեան

² Աղիճեան, Քրիստոնէական մատքը հայաստան եւ Վրաստան, Վիեննա 1949, էջ 3—10:

³ Աղիճեան, Մաշտոց վարդապետ, էջ 129—131, 316—319:

⁴ Անդ, էջ 301—306:

պետութեան եւ աւելի ուշ՝ Արարացոց։ Բայց Աղուանից եկեղեցին պահեց իր դոյութիւնը, շարունակեց իր յարաբերութիւնները Հայոց եկեղեցւոյ հետ, բայց ոչ առանց բնահատութեան։ Չ. դարուն, երբ Հայոց եկեղեցին միտեցաւ միարեւելայ վարդապետութեան, եւ այսպէս անջատուեցաւ ընդհանրական եկեղեցիէն, ինչպէս Վրաց, նոյնպէս Աղուանից եկեղեցիները խղեցին իրենց կապը Հայոց հետ - թէպէտ Աղուանք, քաղաքական բերմանց հետեւութեամբ, միասնեցաւ հաստատեցին իրենց աղերսը Հայոց հետ, բայց չընթացաւ դարերու խլրտեցան ժամանակ առ ժամանակ, մինչեւ նորագոյն շրջաններ։ ԺԹ. դարու սկիզբը դադրեցաւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը։

Մինչ հեթանոս լեռնական ցեղերը ապրեցան անյիշատակ, Աղուանից քրիստոնեայ ժողովուրդը ունեցաւ իր պատմութիւնն եւ գրականութիւնը։ Այդ գրականութիւնը հայ գրականութիւնն է. վասն զի գրուած է հայ հոգեով եւ հայ լեզուով։

2. «Աղուանից պատմութեան» մը գոյութիւնը սկսեալ Թ. դարու կէսէն յաճախ կը յիշուի հայ գրականութեան մէջ։ Կը պարօժէին Աղուանները անով եւ անոր վրայ կը յենուին, երբ որ եւ է իրաւասական խնդիր կը ծագէր Հայոց եւ Աղուանից եկեղեցիներուն մէջ, յատկապէս Թ. դարուն։ Բայց չէր տեսնուեր հրապարակի վրայ այդ Պատմութիւնը։ Երբ Անանիա Մոկացի կաթողի-

կոս (949) խնդրեց անկէ օրինակ մը, զյա-
ջան Աղուանք ընձեռել զայն Կաթողիկոսին:
ԺԴ. զարու սկիզբը դեռ Հոգեւորական էին
անոր օրինակները. Եւսեյի Նշեցի կը դրէր
Գրիգոր Անուարդեցի կաթողիկոսին, թէ
բրեն ծանօթ են անկէ երկու օրինակ միայն:

Այդ Պատմութիւնը մինչեւ ԺԷ. զար ա-
նանուն կը շրջէր ձեռքէ ձեռք: Հայ պատ-
մադիրները սակայն կը յիշեն անոր հեղի-
նակը. մէկը կ'անուանէ «Մովսէս Աղուա-
նից» ուրիշ մը՝ «Մովսէս Վ. Դասխու-
րանեցի» եւ երրորդ մը՝ «Մ. Կաղանկա-
տուացի»: Անմիաբան են նաեւ անոնց վկա-
յութիւնները նկատմամբ պատմադրին ժա-
մանակի. ոմանք կը ներկայացնեն Է. զարու,
ուրիշներ Ը. եւ զարձեալ ուրիշներ Ժ. զա-
րու մատենագիր: Իսկ հեղինակի անձնաւո-
րութեան մասին կ'իշխէ ընդհանուր անտե-
ղեկութիւն:

3. Աղուանից Պատմութեան ձեռագիր-
ները: Խաչիկ Վ. Դադեան մանր համեմա-
տութեան ենթարկելով Էջմիածնի 5 ձեռա-
գիրները՝ զանազանաձէ երկու խումբ:

Ա. խումբի կը պատկանին Էջմ. 1531
(Կար. 1640/1682). Էջմ. ԳԼ. 632 եւ 250:

Բ. խումբ. Էջմ. ԳԼ. 632 (Բ) = Դա-
դեան ժողովածոյք, Թ. 81):

Այս ձեռագիրներէն Հնազոյնն եւ ամէ-
նուն զաղափար-օրինակ ծառայած է՝

Ա. Էջմ. 1531, օրուն նկարազարդութիւնն
է. Մեծութիւնն՝ 33 × 48 հմ., երկսիւն,

գրուած խոշոր բոյորդրով, 1289ին կարբույ
Ս. Յովհաննու վանքին մէջ. գրիչն անծա-
նօթ: Կր բովանդակէ. թղ. 1ա—230ր Սո-
կրատի Եկեղեցական պատմութիւնը. սկիզ-
բէն պակաս. թղ. 231ա—377ա Պատմու-
թիւն Ազոսանից:

Բուն Յիշատակարանն ինկած է: Ա. մա-
սին վերջը (թղ. 230ր) կ'ըսուի. «Այս Պատ-
մութիւն իմաստասիրական ոչ գոյով ի սուրբ
մենաստանիս, ի վանս Յովհաննու, եւ տէր
Համադասուս բազում փափաղանաւք ի ինդիր
էի, զի յեա իմ մնացէ ինձ ընծայ, ընդ մե-
ծամեծս, ի սուրբս սյս Սիսմի կաթուղիկէի:
Արդ աղաչեմ զձեզ մանկունք սուրբ առա-
դաստի, հայցեալ ի Քրիստոսէ զթողութիւն
յանցանաց մերոց, եւ ինձ եղկելի գրչիս»:
Մանր յիշատակագրութիւններ կան թղ-
265ա, 273ա, 318ա: Գրութեան տարւոյն
համար կարեւոր կոտան կ'ընծայէ գրչին
մէկ յիշատակագրութիւնը թղ. 306ր (վարի
լուսանցքի վրայ). «Աւագ մեծի աղետիս եւ
անմխիթար սգոյս որ եհառ տանս Վրաց եւ
քրիստոնէից. զի սպանա թաղաւորն Դէ-
մէտրէ յաղկէն Նեառդաց, ոչինչ մահու
պարտական, ի սաշմի ամսոյ. եւ էր թիւն
21Ը. (1288 Վեար.): Եւ ահա ի մեծի վաանդի
կանք, Տէր փրկեա զձեզ | | | Նեղութեանց
ամէն» (Արարատ, 1895, էջ 238):

Փամանակի ընթացքին մնասում է ձե-
ռագիրս. ինկած են անկէ թուղթք 343, 351,
352, 374—377, որոնք յրացուած են ապա

նորագիր և բարագիր, անշուտ 1676ին Աթա-
նաս գրչէն, որ արձանագրած է թղ. 374ա.
«Յիշատակարան նորագման գրոցս: Եղեւ
նորագումն գրոցս, որ կոչի Սահրատ և
Աղուանից պատմադիր ի թվին ՌՃ և ԻԱ
(1676) չերկրիս Արարատու ի գաւառս Կար-
բու... ի սուրբ մենաստանս Յովհաննու վա-
նից»: Կը նորագին «Առաքիլայ Զարարայն,
աշխատող Հնացեալ գրոցս» և Աթանաս գրիչ
(անդ. էջ 238):

Ասկէ վերջը տեղի ունեցած պիտի բլլան
Հեաեւեալ ձեռնմխութիւնները. թղ. 235բ—
236ա. «սոյն երեսները գեղին ներկ քսած և
236ա սիւնակ ք ինն տող կեղծած. տողերի
տակից քերտածքը նկատելի է»: Թղ. 359բ.
«մի տող ատաջին սիւնակից, ետմէ տող երկ-
րորդ սիւնակից քերել են և տեղը ուրիշ բան
գրել»: Թղ. 375բ² «ուրեմ տող քերած և
կեղծած է»:

Աղուանից Պատմութեան բաժանումները
ներկայացուած են այսպէս.

Նախերգան Պատմութեան Աղուանից
Առաջին հատումն գլուխ 1 (թղ. 231ա):

Կատարեցան գիրք Պատմութեանս Աղուա-
նից (թղ. 273ա²):

Երկրորդ Պատմութիւն Արեւելիցս Աղուա-
նից նահանգիս (թղ. 273բ²):

Երկրորդ (= Գ.) հատումն Պատմու-
թեան Աղուանից (թղ. 353ա¹):

ՉՆոպրիս մասին հմմտ. Յովհ. Եղ.
Շահաթումեան, Ստորագրութիւն Կաթու-

դիվէ Էջմիածնի: ՀատորԲ., Էջմիածին 1842, էջ 330: E. Boré, Correspondence, II, p. 51. Brosset, Voyage, 3me Rapport, p. 71. *Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան, Մոկրատ, Էջ ԺԸ—ԻԳ եւ Արարատ, 1893, էջ 65: Աւելի մանրամասնութիւններով՝ Յաշիկ վարդապետ, Արարատ, 1895, էջ 235—239:*

Ձեռագիրս Յովհաննափանքէն Էջմիածին փոխադրուած է 1761էն ետքը: այս տարւոյն Յովհաննափանքէն Էջմիածին բերում էր օրինակութեան համար:

Ե. Այս A ձեռագրէն արտադրուած է Էջմ. Գեւորդեան Բաժնի Թ. 632. որ այժմ 2646 համարը կը կրէ: Գրիչն է Ղուկիկանոս զպիր, գրած Էջմիածին 1761ին Յակոբ կաթողիկոսին համար: Կը կրէ խորագիրս.

Էջ I. «Գիրք Պատմութեան Աղուանից աշխարհին, ի յերիս Հատորս բաժանեալ շարադրեցեալ ի Մօսիսէ դերժմաստ վարդապեալ Կաղանկատացոյ, ի վաղնջոց ժամանակաց»: Կտարալի էջ 330. «Աւերջարանութիւն Պատմութեան Աղուանից աշխարհին, զոր շարադրեալ է քաջ զխնեական եւ դերժմաստ վարդապետն Մովսէս Կաղանկատացի...»:

Ղուկիկանոս զպիր Բուն Յիշատակարանին մէջ կը հաղորդէ զըջութեան մասին հետեւեալ մանրամասնութիւնները.

Յակոբ կաթողիկոս «ի բազմաց ժամանակաց հետէ ցանկայր եւ փափագէր՝ սակս առաւելագունի գրասիրութեանն իւրոյ, զի

ստացի զայս պատմարանութիւն Աղուանատանեաց (զոր արարեալ է Մովսէս վարդապետն զիմնական եւ Կաղանկատացի) եւ ոչ կարէր ստանալ, զի վասն սակաւութեան դրօշյա սյսորիկ, ոչ գտանիւր յամենայն ուրեք, բայց եւ զի միշտ որոնէր եւ հետեւէր առ ի գտանել եւ ստանալ զայս զիր բազմօք կարօտանօք, վասն որոյ եզիտ զօրինակ մի ի վանքումն Զօհաննու, որ կայ մերձ Կարբի գեղջ, որ դրեցեալ էր ի բազմաց ամաց երկաթագորով զծուարակարդակաւ, եւ սխալադրողի գրչաւ եւ մեծագորիւ ձեւով: Ետյամանէ օրինակէ խրինացելոյ՝ հրամայեաց ինձ տկարամտի եւ անգիտելի գրչիս Ղուկկիանոսի զարի՝ ըստ հօդույ խրումն որդեկի նախատապառկանի, գրել զայս զիրք պտանի եւ ցանկալի, ի յիշատակ բարի անձին իւրոյ, եւ ի վայելումն համօրէն մանկանց սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի: Եւ զի այսպէս սխալ՝ խրթին եւ մթին էր օրինակն դրօշյա, վասն որոյ եւ անդնտ, ոչ կարէի թարց նպատախ պարզագրել եւ ի լոյս ածել: Ուստի բարեմիտ եւ գրասէր Հաւս իմ գտեղի իմն սահմանեաց մերձակոյ ինքեան, վասն երկուց պատճառաց՝ նախ զի ինքն եւս օժանդակ լիցի տկարութեանս իմոյ, երկրորդ՝ զի քննութով աւարտիցեմ զսա: Եորում նստեալ գրէի, նորին օժանդակութեամբ եւ մշտավերահասութեամբ, մինչեւ յաւարտումն սորին: Եւ էր թուականս մեր ՌՄԺՁ (1761):

Կր սկսի յունուարի սկիզբը, կ'աւարտէ մարտ 10ին (Արարատ, 1895, էջ 333—345) :

Գրիշն էջ 329 յառաջ բերած է Կիրակոս Գանձակեցոյ Պատմութենէն ՇՁԸ—ՈՁԴ շրջանի Աղուանից կաթողիկոսներու շարանակութիւնը : Ասկէ առած պէտք է ըլլայ զրիշը նաեւ Աղուանից պատմագրի անունը «Մովսէս Վ. Կաղանկատացի» :

C. Նոյն A ձեռագրէն օրինակուած է էջմիածնի Գեորգեան Բաժնի Թ. 250 (յամէ 1829) : Գրիշն է Յովհաննէս արեղայ Գ. Շահխաթունեանց Շահրիարցի (ապա՝ Էպիսկոպոս) : Այս ապրոյն էջմիածին էր արդէն A ձեռագիրը : Շահխաթունեան խորագրած է պատմագիրը : «Պատմութիւն Աղուանից արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացոյ ի նոյն ազգէ եւ յաշխարհէ : Սկիզբն առնէ ի ծննդոցն Յարեթի եւ հասուցանէ ցախճան իննեւորդ դարու . . . » (Արարատ, 1895, էջ 346) :

Բ. խումբ. որուն ներկայացուցիչներն են DE.

D. էջմ. Գեորգեան Բաժին 632 (D) = Դաղեան Թ. 81 :

Գրուած է բոլորգիր, 1664ին յԱմարաս, հրամանաւ Աղուանից Պետրոս կաթողիկոսի, ի մոյելութիւն Ամարասի Բարսեղ արքեպիսկոպոսի, ձեռամբ Յովհաննէս զրշի : Յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի. Պետրոս կաթողիկոս «եւ զրեւ յորով գրեանս. յորոց մինն է եւ զայս պատմագիրք, զոր ի վաղուց հետէ սպառեալ էր ի տանէս Աղուանից եւ գտեալ

եղև ի ձեռն յուստոր հոգի Ղուկաս մարգարեափն, զոր էտ մերստին դրել և օրինակել մերոյգրեայ հոյրապետն (Թղ. 259բ) :

Թղ. 2ա. Յանկ և նախադրութիւն սակա Պատմութեան Աղուանից :

Թղ. 4ա. Այս ատաջին ցանկ պատմադրոյս, թուով 1, և ցուցումն կարգի սորա զոր զխրադիտ լինի ընթերցողաց, զորս և կամիցին խնդրել. կարգաւ զիտ և զաշխատոյ սորա յիշեալ :

Թղ. 66բ. Կատարեցան զիրք յատաջին պատմութեանցս Աղուանից : Երկրորդ պատմութեան Արեւելեացս Աղուանից նաշանգիս :

Թղ. 195բ. Կատարեցաւ շարած երկրորդ միջակ Պատմութեան Աղուանից : Երրորդ ցանկք Պատմութեան Աղուանից :

Թղ. 196բ. «Իւն մասն կոտորածին, որ ի կողմանս Սաշենոյ և մասն բարեպաշտ իշխանին Ջալալին», այսպէս ԻԶ.—ԻԷ. գլուխք, սրունք չկան Աի մէջ :

Արարատ, 1895, էջ 288—290 : Թօփսեան, Յուլիս, էջ 100 :

Է. էջմ. 1725 (Կար. 1679—1721), նոտրադիր, անթուական, գրիչն՝ Յովհաննէս : Նաշխաթսեան կը համարի գրուած 1675էն ետքը : Ստորագրութիւն, էջ 330 : Արարատ, 1895, էջ 424—426 :

Բաժանդակութիւնն է :

Թղ. 1ա. Յաղարս Պատմութեան երկրիս Աղուանից :

Թղ. 2ա. Նախերգան սակա Պատմութեան Աղուանից:

Թղ. 78ա. Կատարեցան գիրք Ա. Պատմութեան Աղուանից: Երկրորդ... (= D):

Թղ. 80ա. Կատարեցան երկրորդ ցանցք Պատմութեան Աղուանից. յորում բազում եւ սղգի սղգի զբաղատութիւնք դտանին:

Թղ. 230բ. Շարած Բ. միջակ պատմութեան Աղուանից: Երրորդ ցանցք Պատմութեան Աղուանից:

Այս հինգ ձեռագիրներու մանրակրկիտ բաղդատութիւնը Մոսկուայի տպագրութեան հետ կատարած է Սաշիկ Վ. Դադեան քննական հրատարակութեան մը համար, որ ի գլուխ չէ երած: Այդ բաղդատութեան շերտերը նուիրեց ինձ 1926ին եւ կը դանուին այժմ իմ քովս:

Կը յիշեմ այս տեղ ուրիշ ձեռագիրներ ալ, որքան ինձ ծանօթ են.

ա. էջմիածին, Բ. 2561 (1669ին գրուած):

բ. Անթիլիասի օրինակը, բոլորգիր, գրուած ԺԸ. գարու տաճին քառորդին. Թղ. 47բ կը խնդրուի յիշել «զստացող գրոյս զերջանիկ հայրապետան աէր Արքահամ Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց»: Այս շրջանին կային. Արքահամ Բ. 1730—1734. Արքահամ Գ. Կրեւայի, 1734—1737. Հաւանօրէն վերջինս էր ստացողը: Ձեռագրիս ցուցակողրութիւնը տուած է Արաւսապղ արքեպ. Սիւրմէեան, Յուցակ Հայէպի ձեռագրաց, Բ., էջ 150—151 = Բ. խումբ:

գ. Լոնտոն, Բրիտանական Քանդարան,
թ. 117- բաղադիր, Ժէ՞ դարէ, Հմմտ. Co-
nybeare, Catalogue, էջ 292—293, նոյն՝ Բ-
Կազանկատուացոյ մէկ նոր ձեռագիրն. Բա-
նասէր, 1903, էջ 207—208: = Բ. Սումբ:

դ. Աղուանից Բաղդասար Կաթողիկոսի
օրինակը. ասկէ արտագրուած՝

ե. Սարգիս Վ. Ջալալեանի օրինակը
(Ճանապարհօրդութիւն... Բ., էջ 355):
ուսկից մեծ թուով Հատուածներ Հրատարա-
կած է յիշուած գործին մէջ, = Բ. Սումբ:

զ. Երուսաղէմ, Թ. 375:

է. Վենետիկ, նստադիր = Ա.

ը. Տիւրինդէն, Թ. 69 (Ժէ՞):

բ. Վիեննա, Թ. 8 (1838էն) = Ա.:

ժ. Վիեննա, Թ. 36 (1845/64) = Ա.

ժա. Պետերբուրգ, Ակադեմիա, 1841
= Ա.:

ժբ. Պետերբուրգ, Ասիական Քանդ.,
1841 = Ա.:

ժգ. Մոսկուա, Լազարեան Ճեմարան,
1841 = Ա.:

ժդ. Երևան, Թ. 667 (1848):

ժե. Երևան, Թ. 668 (1855):

ժզ. Պարիս, Թ. 217 (1850) = Ա.:

ժէ. Թ. 218 (1852) = Ա.:

ժը. Թ. 219 (1852) = Ա.:

ժր. Թ. 220 (1857) = Բ.:

ի. Թ. 221 (1850) = Ա.:

Բ. Խումբի ձեռագիրները պահպանած են ընդգիրը աւելի անաղարտ. որոնք կը լրացնեն Ա. Խումբի հնագոյն օրինակին թերւթներն եւ գիտութեամբ աղաւաղումները: Տակաւին լոյս չէ տեսած այս երկու խումբերու (AD) համեմատութեամբ վերակազմուած ընդգիր մը:

4. Տպագրութիւնք:

Թէպէտ ԺԲ. դարու երկրորդ կէտին, մասնաւորապէս ԺԹ. դարու առաջին կէտին ուշագրութիւն դարձուեցաւ Աղուանից Պատմութեան. բայց լոյս տեսաւ ան առաջին անգամ 1860ին եւ այն միաժամանակ երկու տարբեր տարբեր տպագրութեամբ, ի Մոսկուա եւ ի Պարիս:

ա. Մոսկուի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկուա 1860, 8⁰, էջք 286:

Բ. Էմին, ինչպէս կը յայտարարէ, ունեցած է ձեռքի տակ երկու, անուշտ նորագոյն, ձեռագիր, երկուքն ալ Ա. խումբէն ծագած:

բ. Պատմութիւն Աղվանից արարեալ Մոսխի Կաղանկատուացոյ. ի լոյս ընծայեաց Հանգերձ Ժանօթութեամբ Կ. Վ. Շահնազարեան, Փարիզ 1860, Հատոր Ա., փոքր 8⁰, էջք 432 (էջ 5—86) ներածութիւն. իսկ ընդգիրն՝ 87—432. Հատոր Բ., էջք 118 (էջ 1—76, Մանօթութիւնք՝ էջ 77—118):

«Տպագրութիւն մատենիս Եղիւ շորից օրինակաց համեմատութեամբ», մին օրինակած է Շահնազարեան յիշմամբն. ուրիշ մը «պրեայ ի Դաւթէժ յոյլ իմն ձեռագրոյ», երրորդ մը գրուած Կ. Պոլիս. շորրորդի գրութեան տեղը չէ յիշած (Ա., էջ 85—86)։ Չորս օրինակներուն ալ գրութեան տարին անձանօթ։ Տպագրութեան բնագիր տնտւած է Բ. խմբէ օրինակ մը։

Գ. Մոսկուի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. Թիֆլիս 1912, 80, էջ 441 (էջ 409—441 «Յանկ յատուկ անուանց»)։ [Ղուկասեան Մատենադարան, Ը.]։

Մ. Էմինի Հրատարակութեան անփոփոխ տպագրութիւնը։

Սխալ տեղեկութեան մը վրայ յեցած է տեղեկատուութիւնս, թէ «ի Վիեննայի Ս. Ղազար Հրատարակուած է Moses Kalkantuni, Patmuthiun Achuaniz»։ Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellsch., 4 (1850), էջ 468։ Բայց լոյս տեսած էր նախորդ տարւոյն Պատմութիւնէս հատուած մը (Բ. 1)։

Դ. Մենամարտութիւն Բարկայ Սիւնեցւոյ ընդ Հոնին, Բաղմազէպ, 1849, էջ 180—181։

Ե. Երկու հատուած ալ Հրատարակած է Մ. Էմին նոյն տարւոյն (Բ. 1 հւ. 12) ի գիրս։

Ընտիր հատուածք քաղեալք ի Մատենադրաց Հոյոց, Մոսկովա 1849, էջ 60—68 («Մոսկէս վարդապետ Կաղանկատուցի»)։

Գ. Ընդարձակ յառաջըրերութիւններ տուած է Սարգիս Վ. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Հատար Բ. Տփղիս 1858, էջ 217—222, 234—239, 248—255, 261, 319—330, 334—336, 345—348, 352, 370—375, 384—387, 391—393, 426, 471—479:

Թարգմանութիւնք:

Исторія Агванъ Моисея Каганкатваци, писателя X вѣка. Переводъ съ армянскаго, Թարգմանած Կ. Патканьянъ. С. Петерб. 1861, 8°, էջ XV+376 (էջ 284—376 ծանօթութիւններ եւն):

Քաղուածքներ:

ա. E. Boré, որ 1838ին սցցելած էր էջմիածին, ծանօթացած էր հոն Աղուանից Պատմութեան Ա. Խումբի հնադպն ձեռագրին, ուսկից օրինակութիւն ծր առաւ հետը: Վերադարձին տուաւ ասկէ ինչ ինչ հատուածներ ֆրանսերէն թարգմանութեամբ (տե՛ս § 5):

բ. A. Manandian, Beiträge, S. 31—48 (տե՛ս § 5) դերմաներէն թարգմանութեամբ հրատարակեց Բ. 1, 10—11 եւ Ա. 26 գլուխները: Այլ մանր հատուածներ անդգիւրէն եւ ֆրանսերէն թարգմանութեամբ տե՛ս § 5, Brosset, Bain եւ Brooks.

Ճ. Գրականութիւն: Կը դասաւորեմ սյրութենական կարգով.

Աղսնց Ե., Խորենացիական հարցն ու Հ. Վարդան Հայունի. նամակ առ Ա. Զո-

պանեան. Ա. ն ա չ ի ա, 1938, Թ. 1—3, էջ 85—87:

Աղանց Ն., Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու. Ա. ն ա չ ի ա, 1939, Թ. 3, էջ 69—77. Թ. 4—5, էջ 22—31. Թ. 6, էջ 4—9: 1940, Թ. 1—3, էջ 21—29: Վերջում որոշութիւնը լոյս չէ տեսած:

— Հայոց առաքելութիւնը Հոնաց աշխարհում (Զ. դար). Ա. ր ա ր ա ա, 1902, էջ 262—274:

Ալիշան Հ. Ղ., Հեղինակ Աղուանից Պատմութեան. Բ ա գ ժ ա վ է ա, 1897, էջ 575—578:

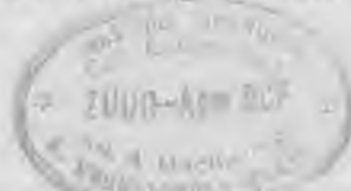
— Մովսէս Կաղանկատուացի. ի դիրս՝ Հայապատում Ա. ր ա ժ ի ն, Վենետիկ 1901, էջ 73—74:

Աճատեան Հ., Մովսէս Կաղանկատուացի. քննութիւն անոր գրութեան ժամանակի վրայ. Բ ա գ ժ ա վ է ա, 1897, էջ 370—374:

— Մովսէս Կաղանկատուացի. ի դիրս՝ Հայոց անձնանունների Բառարան. Հատար Գ. երեւան 1946, էջ 437—440:

— Հայերէն նոր բառեր Մովսէս Կաղանկատուացույն Պատմութեան մէջ. Բ ա գ ժ ա վ է ա, 1913, էջ 239—240, 249—252, 299—304:

Անդրիկեան Հ. Ն., Միասլէ Հայ-Աղուանից եպիսկոպոս. Բ ա գ ժ ա վ է ա, 1906, էջ 160—166, 318: 1911, էջ 258—265:

Բարխուդարեան Բ. Եղ., Մոխէս Կա-
ղանկատուացի - ի գիրս՝ Պատմութիւն Աղու-
անից, Ա., Էջմիածին, 1902, էջ 30—37:

Bain R. Nisbet, Armenian description of
the Holy Places in the seventh century: Pa-
lestine Exploration Fund. Quarterly state-
ment. 1896, p. 346—349.

Boré Eugène, Histoire des Aghovans par
Moise Galkantouni. Extraite et traduite du
manuscript arménien par E. Boré: Univers
catholique. Journal de l'Institut sc. hist., t.
XXII (1846), n° 136, novembre.

Նոյնը ժխսանդամ՝ avec des annotations
par Vivien de St. Martin: Nouvelles Annales
des Voyages, t. II, Paris 1848, pp. 53—93.

E. W. Brooks, An Armenian visitor to Je-
rusalem in the seventh century: The English
Historical Review, 1896, No. 11, p. 93—97
(Նկատի առած է Աղուանից Պատմութեան
Բ. 50 գրութիւն. հմմտ. Հանդ. Ամս. 1896,
էջ 185):

Նոյնը սուսերէն թարգմանութեամբ՝
Собщения Имп. Правосл. Палест. Общ.
1896, փետր. էջ 120—123.

Brösset M., Extraits de l'Histoire des
Aghovans, en arménien, par Mosé Caghan-
ca[n]tovatsi ի գիրս M. Brosset, Additions et
éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie.
St. Pétersbourg, 1851, pp. 463—494.

(Դադեան) Թաւրիկ վարդապետ, Մոխէս
Կաղանկատուացի ոչ Աղուանից Պատմութեան

Մայր Աթոռի Մասենադարանում գտնուած
ձեռագիր օրինակները. Արարատ, 1895,
էջ 235—238, 333—348, 388—390, 424—426:

— — Նիթեր ուսումնասիրութեան
Աղանդից Պատմութեան. Արարատ, 1896,
էջ 22—26, 67—71, 125—128, 176—179;
1897, էջ 67—70, 161—163:

Dowsett C. J. F., The name and the rôle
of ΣΑΡΑΒΛΑΓΓΙΑΝ or Šahraplakan: Byzantion
21 (1951), 311—321.

Еремян С. Т., Моисей Каланкатуйский
о посольстве албанского князя Вараз-
Трдата к хазарскому хану Ала-Илитберу:
Записки Института Востоковедений А-
кадемии и Наук СССР VII, 1939, стр. 129—
155. Երեմյան Ս. Տ., Մոսիսէս Կալանկա-
տուցի ի մասին աղանդի Վարդապետ-
Տրդատի դիպրանութեան առ Սաղարաց Այդ-Իլիտպեր
Սան. Յիշատակարանք Արեւելեան Բն-
ասիրտութի ՈՍՍԿ. Գրատութեանց Ակադե-
միայի, է. (1939), էջ 129—155 (ռուս.):

Ջամիլեան Արր., Պատմութիւն Հայոց
Հին դրականութեան, Բ. տպ., Պէյրութ
1941, էջ 135—137:

Ջարրանաբեան Հ. Գ., Հայկական Հին
դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ 1897,
էջ 442—454:

Հայունի Հ. Վարդան, Մ. Կալանկա-
տուցին կ'ապրէր է. դարուն. Բազմա-
շէնք, 1938, էջ 268—276: Նոյն՝ «Սորենա-

ցին հրդաճայ ի Ե. դար, Վենետիկ 1938, 80, էջ 78:

Kounik Erneste, Sur la première expédition Caspienne des Russes-Normands en 944, d'après la chronique inédite de l'arménien Mosé Caghancatowatzi; Bulletin hist. philot. de l'Académie des sciences de St. Pétersbourg, t. IV, n° 12, 13, pp. 202—204.

Լերք, աթիւ Աղուանից պատմութեան ուսերէն Թարգմանութեան դրախտական ժր ի թերթին՝ Известия Императорскаго Археологическаго Общества, III (1861), 479—499.

Manandian A., Beiträge zur albanischen Geschichte. Untersuchungen über Moses den Utier (Kalankatuaci). Leipzig 1897, 8°, S. 48 (Philos. Disert. Jena). Գրախոսած Մ. Կ. Արարատ, 1898, էջ 117—120:

Манандян Я. А., Средневековый итinerary в армянской рукописи X столетия: Языки и Мышление, 1935, стр. 723—729 (Իրջնադարեան Հանապարհորդներ Ժ. դարու հայերէն ձեռագրի մէջ):

Markwart Jos., Übersetzung aus Moses Kalankajtwaci und der armenischen Chronik vom Jahre 686/687 bis zum Ende der Kaiserliste, ի գիրք Hippolytus' Werke, Band IV, Leipzig 1929, S. 393—558. (Նկատի առնուած են Աղուանից Պատմութեան Ա. 1—3 գլուխները, մինչև չալս են առհանգ Յարեթի, և Թարգմանուած էջ 454—467 համեմատութեամբ Հիստորիոսի բնագրին):

Մսերեանց Ջ., Տեղեկութիւն ի վերայ
Ջուանչիւր իշխանի եւ Դաւթիակ ճարտասանի,
Ճոթարար, 1860, էջ 76—83:

Neumann C. F., Beiträge zur armenischen
Literatur, München 1849, S. 1—16. Moses
Kalkantuni. Padmuthiun Achuaniz. Քաղա-
ածք Տր Բօրէի յօդուածէն:

Շահնապարեան Կ. Վ., Պատմութիւն
Աղբանից արարեալ Մոսիսի Կաղանկա-
տուացոյ, Հատար Ա., Պարիս 1860, էջ 79—
86. «Մոսիսէս Կաղանկատուացի»:

Патканіянь К., Исторія Агванъ Мо-
сея Каганкатваци, С. Петербургъ 1861, էջ
III—XV ի մասին Մ. Կաղանկատուացոյ:

Քրապրեան Հ. Կ., Պատմութիւն Հայ
դրականութեան, Հատար Ա., Վենետիկ 1944,
էջ 210—215:

Օշական, Մ. Կաղանկատուացի, Սիսիւն,
1927, էջ 278—280:

2. ԽՂՈՒԱՆՔԱՆ ՊԱՏՄԱՊԵՐԵՐՈՒՆԵ ԵՒ ՄԱՂԱՔԱՆ
ԴԱՌՆՈՒՐԱՆՔԻ (ՍԱՂԱՆՈՒՍՈՒՄՆԵՐ)

Հեղինակն ըստ առանցութեան: «Այդու-
նից Պատմութեան ինչ ինչ մասեր ծանօթ եղած
կ'երեւան Ը. դարուն Մաքենոցաց վանքի Սո-
ղոմոն Հօր (Ա. 6—7), Թ. դարուն Մաշտոց
կաթողիկոսին (Բ. 48) եւ Ժ. դարու առաջին
քառորդին Յովհաննէս Դրասխանապետի
կաթողիկոսին (Բ. 48 եւ Գ. 3—11), որոնք
ստիպին որ եւ է մասնանշում չեն բրած իրենց
աղբիւրին մասին: Այդ Պատմադիրքի դոյու-

թեան նկատմամբ սուսջին անգամ յիշատակութիւն կը գտնենք Մովսէսի Անանիա կաթողիկոսի (943—967) Թուղթերուն մէջ: Անանիա կը պատմէ, թէ Գագիկ Աղուանից կաթողիկոսը, որ օծուած էր Աղուանից եպիսկոպոսներէն, կը գրէր իրեն, երբ ինքը Վասպուրական էր, որ եթէ աթոռը Անի հաստատէք, կու գամ եւ Հոն միւսանգամ օծուելու Ձեր ձեռքով, Շորպէս եւ էր ի սկզբանէ լեալ եւ կարգեալ ի Պատմութեան Աղուանից: Իսկ մեք, կը գրէ Անանիա, ... խնդրէաք ի նոցանէ զՊատմութիւնն Աղուանից, ուսանել զսկիզբն լուսաւորութեան նոցա, թէ զի՞նչ պատճառաւ: Քանզի ոմանք սցար անգ(ր) արծարծէին: (պարծէի՞ն)՝ ունել զլուսաւորութիւն տանն Աղուանից նախադոյ լեալ քան զՀայոցս որ ի սուրբ Լուսաւորչէն յիւթնեւտաներորդ ամին Տրդատաց Հայոց թագաւորի: Եւ ոչ ետուն մեզ տեսանել (զՊատմութիւնն) - քանզի ցուցանէր (այն) դառն Աղուանից արքեպիսկոպոս եւ զառնա Հայոց՝ պատրիարդ: Եւ զառ ինքեանս գիտելով զմասն խոնարհութեան՝ գրաւեալ (գրուանեալ) գաղէին զՊատմութիւնն Աղուանից: Իսկ որ բմբունէ զիմաստունս ի խորագիտութեան՝ ինքնին յայց ելեալ՝ արար մեզ իրաւունս: Քանզի եկին բերին յեղակարծս գրքունս ինչ Եովհաննու Ոսկերեքանի կարգալով մասն գիշերոյն ժամու: Եւ իրրեւ Հոգւոյն շնորհաց զոյ ասել զեղեալսն, թէ մերոյ աշխատութեանն պատ-

Տառս Հանդատեան տալով Տեառն՝ գրեալ (գտեալ) ի նա զպատճառս լուսաւորութեանն զոր սիրէաք (խնդրէաք), որում եւ ցանկորդն (ցանկացողն) էաք տեսութեան: Եւ կարգացեալ զպատճէնն՝ վերահասու եղեաք շարամանութեանն, զոր սիրէաք, որ ունէր զայս ձեւ օրինակի...» (Արարատ, 1897, էջ 135—139): Այս տողերու միտքն է. Անանիա խնդրած է Աղուաններէն օրինակ մը Աղուանից Պատմութեան. անոնք զլացած են ցոյց տալ. Որ մը Երեկոյեան՝ զիշերային ընթերցանութեան Համար գիրք մը կը բերեն իրեն, իրբեւ Ուկերերանի մէկ գործը, բայց էր ան իր վնասած Աղուանից Պատմութիւնը: Անանիա բնութարանի քաղաւածքներ կու տայ այս «Աղուանից Պատմութենէն», որ ճշգիւ կը Համապատասխանէ մեզի ծանօթ օրինակին (Հմմտ. Յաշիկ վարդապետի Համեմատութիւնները Արարատ, 1896, էջ 22 եւ շար.):

Անանիա կաթողիկոս չէ անուանած այդ «Աղուանից Պատմութեան» հեղինակը: Անանիայի ժամանակակից է Ռախանէս. որ այլեւայլ անգամներ կ'օգտուի այդ Պատմութենէն: Այսպէս Բ. 63 (էջ 119—120) «յայլոց պատմագրաց թելադրութենէ». յտեալ կը բերէ քաղաւածարար Կաղանկ. Բ. 48, աղբիւր մասնանշելով լոկ «ասէ պատմագիրն» (էջ 120): Նոյն աղբիւրէն է նաեւ Ռախ. Բ. 64 (էջ 121—122) «գարձեալ ի նոյն խորհուրդ խնդրոյ յայլմէ պատմութեմէ», այսինքն Կաղանկ. Բ. 48 (Շաշ. 407—412):

Ռեխա. Բ. 65 (էջ 122—124). «Թէ յորում ժամանակի հաւատացին Աղուանք յառաջ քան զՀայք, ի Պատմութեան իւրեանց», այն է Կաղանկ. Ա. 6, էջ 93—95 Շահ.): աղբիւր ցոյց կու տայ Ռեխաանէս. «Ըսելով զայս մեզ ի պատմագրացն Աղուանից՝ զարդար եւ գրուն եւ գտածին հաւատարն աշխարհին իւրեանց հաւատար մեզ պատմեալ»: Ասկէ է նաեւ Ռեխա. Բ. 69 (էջ 131 = Կաղանկ. Բ. 47, էջ 405—406): Ան կը գրէր 980էն վերջը. իր վկայութեամբ Աղուանից Պատմութիւնը կ'ենթադրէ պատմագիր եւ պատմագիրներ:

ԺԱ. զարու սկիզբը Ստեփանոս Ասողանիկ անձանօթ է «Աղուանից Պատմութեան»:

Աղուանից Պատմութեան Բ. 9 զխոյն հայսդ հատուած մը, զոր հրատարակած է Ա. Տէր-Միքէլեան, Սամուէլ Անեցւոյ Մանօթագրութիւններու մէջ (էջ 286), հանելով Էջմիածնի Գեւ. Թ. 58 եւ 100 Թղթոց Դիրքերէն, ունի անձանօթէ մը սյուսիսի խորագիր. «Այլ եւ ի նոյն Դրոց տեառն վիրայի Աղուանից կաթողիկոսի. յառաջարան Պատմութեան աշխարհին Աղուանից»: Առանց տարակուսի այս հատուածը, որ կը թուի, թէ նախնարար Գ. Տի մասն էր, վաղ ժամանակ մը հանուած է Աղուանից Պատմութենէն: Վիրոյ կաթողիկոս գործած է է. զարու առաջին կէսին. իսկ Եղիա կաթողիկոս Ը. զարու առաջին տասնեակին. ուստի Աղուանից Պատմութիւնը ժամանակ մը կոչուած էր

«Գիրք տեառն Վիրայի», թէպէտ յետոյ սյդ Գիրքը նոր յաւելումներ ալ ընդունած էր:

ԺԳ. դարուն գրուած ձեռագիրներուն մէջ՝ սյդ Պատմագիրքը կը կրէր «Պատմութիւն Աղուանից» կամ «Պ. աշխարհին Աղուանից»: Այսպէս խորագրուած է 1289ին Յովհաննատիանք գրուած ձեռագիրը, որ արտագրութիւն մըն է հնագոյն օրինակէ մը: Նոյնպէս ունին նաեւ Բ. Խումբի ձեռագիրները, ինչպէս կը տեսնուի վերագոյն (§ 3) յառաջ բերուած ձեռագիրներու բովանդակութեան բաժանումներէն:

Այս խորագիրը «Պատմութիւն Աղուանից» երկոյս պահպանած է Ստեփանոս Օրբելեան իր Պատմութեան մէջ. «Թէ զյիսմիս եւ զերկայնս կամ իս յսել՝ ընթերցիր զԱխտանէսն եւ զԱղուանից Պատմութիւնն եւ ի Գիրք Թղթոցն» (էջ 106): Թուղթն Սոյումոնի Մարենացոյ առաջնորդի «Կարգեալ է յԱղուանից Պատմութեան ի միջին հատորն» (էջ 99—100 հմմտ. նաեւ 279):

Գրիգոր Առաքարցեցի կաթողիկոս առ Հեթում գրած Թուղթին մէջ կը յիշէ «Աղուանից պատմիչն... եւ զԱղուանից պատմիչն դառել է (Եսայի Նշեցի) յերկու տեղ յԱրեւելք» (Կղեմէս Գալանտս, Մխարանութիւն... Ա., էջ 444). ուստի առանց պատմիչի անունին: Նոյն շրջանին (1305ին) օրինակուած է Վիեննայի Թ. 324 ձեռագիրը, որ կը բովանդակէ ի մէջ այլոց հատուած մը «յԱղուանից Պատմութենէն. պատմութիւն վասն Մահ-

մեախ» (թղ. 157ա. Հմմտ. Տաշեան, Ծու-
ցակ, էջ 770) :

Այս տեսակէտէ ուշադրութեան արժանի
է մասնաւորապէս Մխիթար Անեցւոյ վկա-
յութիւնը, որ կը գրէր իր պատմագիրքը
կա՛մ ժԲ. դարու վերջին եւ կա՛մ ժԳ. դարու
առաջին տասնեակին : Սա թուելով իրմէ յա-
ռաջ ծագկած պատմագիրները կը յիշ-
ւելցիէ, Շապուհ, Եւսերիտոս որ Հերակլին
է, եւ Պատմութիւն Աղուանից. եւ Ղեւոնդ
երիցոյն. աէր Եովհաննէս» եւ այլն (էջ 15) :
Ինչպէս բացայայտ կը տեսնուի, Մխիթարի
անձնւոթ մնացած է «Աղուանից Պատմու-
թեան» հեղինակը. իսկ անոր դրութեան տա-
րին համարած է Մերիտէն (660) եւ Ղեւոնդ
երէցէն (790) եւ Շապուհէն (885) Էաքը եւ
Եովհ. Դրասխանակերտցիէն (930) յառաջ :

Մխիթար Գօշ, որուն կ'ընծայուի «Ճար
կաթողիկոսացն Աղուանից», սկսեալ ժ. դա-
րու երկրորդ կէսէն, կը գրէ. «Համարեցաք
եւ զայս եւս հարկաւոր լինել, զի զՃար
կարգի հայրապետացն դիցուք զԱղուանից-
զի եւ յայնոսիկ յամենեւեանն՝ զսոսա որ
այժմ ունին՝ յարմարեացուք. մի՛ ըստ այդմ
դրեացուք պատճառի. Երկրորդ՝ զի թէ ոք
յօժարեացի գրել պատմութիւն զկնի գրեցե-
լումն Պատմութեանն Մովսեսի Դասխուրա-
նեցւոյն, որ զբովանդակ պատմէ զտախ
Աղուանից, զիւրին լիցի յայսմանէ զՃար
հայրապետացն առնուլ : Զի ոչ զամենեցուն
անուն ի նորայն գտցէ Պատմութեան, բայց

զայնոցիկ, զորոց զքեաց: Ձի յոյն ժամանակէ մինչեւ ցայժմ ոչ ոք զքեաց. եւ թէ պատահի ոք < որ զքիցէ > յոյժ կարեւոր է» (Հայագատում, Բ., էջ 384):

Առաջին անգամ այս տեղ կը հանդիպինք Աղուանից Պատմութեան հեղինակին՝ «Մովսէս Դասխուրանցի» յորջորջումին: Այս աւանդութեան ծանօթ եղած է նաեւ Վանական վարդապետ, աշակերտն Մխիթար Գոշի, կա՛մ այս Շար հայրապետաց զրութենէն եւ կամ Մխիթարի բերանացի աւանդութենէն ուսած: Վանական «իւ պատմական համառօտ գիտելեաց մէջ հարցնէ թէ ո՞վ է Աղուանից պատմագիր. եւ պատասխանէ. Մովսէս, եւ գեղջն (անուն) Դասխուրէն» (Ալիշան, Հայագատում, Ա., էջ 274):

Բայց եւ սցնդէս Վանականի աշակերտը Կիրակոս Գանձակեցի, որուն անծանօթ մնացած է Մխիթար Գոշի ընծայուած Շարն կաթողիկոսաց, թէ եւ զիտէ հեղինակին «Մովսէս» անունը, բայց անոր ծննդավայրը կը համարի Կաղանկատուքը, ասկէ կը յորջորջէ «Կաղանկատուացի» (Ձեռագիրք՝ Կաղկանդուացի): Կիրակոս հայ պատմագիրներութուն մէջ կը յիշէ. «տէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Հայոց. եւ Մովսէս Կաղանկատուացի (Ձեռ. Կաղկանդուացի). եւ Ուխտանէս Եպիսկոպոս...» (էջ 3, տպ. Վենետ.): Իսկ էջ 98 կը գրէ. «Ապա սուրբն Շուփհազիւոց եկաց Եպիսկոպոս. բայց վասն առնալոցսրիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտութիւն զոյ

մեզ - զի որ գրեաց զՊատմութիւնն Աղուանից՝ զայս անուն կարգէ յաւուրս Վաչագանայ քարեպաշտի լեալն: Չարմանալի է անշուշտ զի որ գրեաց զՊատմութիւնն Աղուանից՝ ասութիւնը, փոխանակ գրելու զի Մովսէս Կաղանկատուացի, որ զՊատմութիւնն Աղուանից գրեաց...: Կիրակոս Աղուանից կաթողիկոսներու յաջորդութեան համար ազգիւր սենեցած է Աղուանից Պատմութիւնը, որ կը հասնէր մինչեւ «Մովսէս ամս Զ» յառաջորդութիւնէն՝ Փառխոտաց փանաց, ինչպէս ունին նաեւ մեզի ծանօթ հնագոյն ձեռագիրները:

Կիրակոսի և Մխիթար Անեցւոյ ազդեցութեանց տակն է Մխիթար Այրիվանեցի, որ հայ պատմիչներու ցանկը տալով «Պատմագիրք» բաժնին մէջ, կը թուէ. «Եւսերի (= Սերիոս) որ ի Հերակլն, Մովսէս Աղուանից, Ղեւոնդ Երէց, Սեփաւանէս...» (էջ 37): Իսկ ժամանակագրութեան մէջ կը գրէ հըշ-գաղոյնս յամն Ն1. (981). «Աստ Աղուանից պատմագիրն Մովսէս Կաղանկատուացի և Գրիգոր Նարեկացի և Սեփաւանէս պատմագիր (էջ 71): Մխիթար նման Կիրակոսի և Աղուանից Պատմագրին՝ կաթողիկոսներու ցանկը կ'աւարտէ այսպէս. «տէր Մովսէս Զ»: Այսչափս զտեսլ է յորինակաց. ԽԵ ևն սորա» (էջ 24):

* Ղեւնեակիի տպ. մէջ կը պահուի «տէր Մովսէս ամս Զ» բայց ունի մեր ձեռագիրը, Թ. 574 (յամէ 1601):

Առաքի ինչպէս Կիրակոս, նոյնպէս Մխիթար Այրիվանեցի անձամբ մնացած են «Շար Կաթողիկոսաց»ին:

Մինչ Մխիթար Գոշի Կաթողիկոսաց Շարը անձատջելի մնացած է յաջորդ սերունդին, ամէնուն ձեռքի տակ դանդաղ է Կիրակոս Գանձակեցոյ Պատմադիրքը: Ասկէ զիսկ Վարդան Բագիշեցի իր Պատմադիրներու Յանկին մէջ՝ «Մովսէս Կաղանկատուեցի (Չ. Կոզան Կոսեցի) որ է երեք Հատար Աղուանից պատմութիւն»⁷:

Ըսայի Աղուանից Կաթողիկոս (1702—1728) ին Պատմադիրներէն կը յիշէ՝ «Յովհաննէս Կաթողիկոս Հայոց. եւ Մովսէս Աղուանից պատմադիր Կաղանկատուացի: Ռաֆայէլ Եւ. Ռաֆայի»⁸:

Ղազար Ջաշկեցի՝ «աէր Յովհաննէս Կաթողիկոս. Մովսէս Կաղանկատուացի Աղուանից պատմադիր: Ռաֆայէլ Եւ. Ռաֆայեցի»⁹, իսկ Սաշատուր Ջուղայեցի¹⁰ կը գրէ պարզապէս՝ «Մովսէս որ զՊատմութիւն Աղուանից գրէ, ի յերրորդ Հատուածն եւ ի յառաջին պրակն գրէ թէ...» (Կոչում մը Գ. 144):

⁷ Աղինեան, Բագիշի Դպրոցը, էջ 296 (— Հայոց Ամս. 1952, էջ 54):

⁸ Պատմութիւն Համառոտ Աղուանից Երկրի, Երուսաղէմ 1868, էջ 86:

⁹ Դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս 1735, էջ 646:

¹⁰ Պատմութիւն Պարսից, Ղազար շապատ 1905, էջ 51:

2. Քննադատութեան առջև: Հ. Մ. Չամչեան, երբ կը գրէր իր Պատմութիւնը (1784), կը յիշէր միայն «Մոսկէս Կաղկանտուացի՝ Աղուանից պատմիչ» աւելցնելով «զոր չունիմք առ մեզ» (Ա., էջ 18). Նոյնը կ'երկրորդէր Բ., էջ 1046. «Եթէ Հնար լիցի ի ձեռս բերել զՄոսկէս Կաղկանտուացի զԱղուանից պատմիչ, մարթ է ի նմանէ ստուգադոյն ինչ գտանել» զԱղուանից թագաւորաց: Իր ազդեցութեամբ այս կէտի մէջ Կիրակոս Գանձակեցին է, ինչպէս կ'իմացուի իր արտայայտութենէն. «Իսկ Կիրակոս Գանձակեցի առեալ ինչ ինչ ի Կաղկանտուացւոյն գրէ...» (անդ): Աւելի բախտաւոր չէ եղած Գեր. Ս. Սոմալեան, որ իր Quadroje մէջ կը գրէր 1829ին. «Այս (է.) դարուն վերջերք կ'երեւայ — ինչպէս կ'ըսեն շատերը — Մոսկէս Կաղկանտուացի, որ գրի տուած է Հայոց գրացի Աղուաններու պատմութիւնը: Այս աշխատութենէն քանի մը հտտահատորներ միայն ունինք. բայց հաւաստի գիտենք, թէ կը գտնուի անկէ ամբողջական օրինակ մը Հայաստան. գրուած, ինչպէս կ'երեւայ, մայրուի լեզուով եւ բարձր ոճով» (էջ 44, նոյնը Neumann, Versuch, 1836, էջ 103—104):

1836 տարւոյն կը յաջողի Վենետիկի Միսիթարեանց ձեռք բերել, «ի սկզբանե անդ տպագրութեան» Նոր Հայկազնեան Բազմաբնի, Մ. Կաղանկատուացւոյ Պատմութեան ձեռագիրը մը, գրուած նոտրադիր «խառնակ եւ սխալ գրչութեամբ»: Նոյն Բազմաբնի Նա-

խաղրուների մէջ Հ. Մ. Աղերեան այս անգամ կը գրէր. «Մովսիսի Կաղկանտացւոյ, կամ յաւ. եւս՝ Կաղանկատուացւոյ՝ Պատմութիւն Աղուանից Հայկազանց մինչեւ ի Ժ. դար՝ միջակ ոճով» (էջ 13) :

Երկու տարի ետքը Հայերէնագէտ ուղեւորը E. Boré էջմիածին կը հասնի (1838), ուր ժամանակ մը կը դեղերի ծանօթանալու համար արժէքաւոր ձեռագիրներու : Յովհ. եղ. Շահխաթունեան ցոյց կու տայ իրեն 1289ին գրուած մեծագիր ձեռագիր մը, որ կը պարունակէր Աղուանից Պատմութիւնը. «Un auteur du VIIe siècle, Moïse Glangdouni ou Galgandouni, avait pris à tâche d'écrire l'histoire de ce royaume (des Aghovans)». Կը փութայ օրինակ մը հանել առջ Պարսիսի Ակադեմիայի համար (Eugène Boré, Correspondance et mémoires d'un voyageur en Orient, t. II, Paris, 1940, p. 51—52) : Վերադարձին տուաւ անդրադոյն անգլեկոսթիւններ գրուածքիս մասին եւ քաղուածքներ իր յօդուածին մէջ Histoire des Aghovans par Moïse Galkantouni (1846—1848), ուր պատմագրին ժամանակը փոխադրեց է. դարէն Ը. դար, համարելով Կաթողիկոսներու յաջորդութիւնքը (Գ. 24) յաւելուած գրչագիրներու :

Այս թուականէն ետքը ուշագրութիւն դարձուեցաւ Աղուանից Պատմութեան, հրապարակի վրայ երեւցան բաղձաթիւ նոր օրինակութիւններ : Անկէ օրինակ մ'ալ ձեռք

անցուց M. Brosset, որ 1851ին նկատելով հոն «Ռուդիկ» ազգին, այն է Ռուսներու արշա-
ւանքը Պարտալի վրայ (Գ. 22), որուն տարին
հշից Ե. Կունիկ 944 (տե՛ս վերը § 5) համա-
րեցաւ, թէ Պատմութեան դրութեան ժամա-
նակը, ըստ Սոմարեանի «Է.» դար, պէտք է
մէկ քանի դար յտաջ մղել, այն է Ժ. դար
(Additions ..., էջ 468, 494): Բայց եւ այն-
պէս Կ. Վ. Շահնազարեան 1860ին, իր հրա-
տարակութեան Բառաջարանին մէջ, յտաջ
բերելով Պատմութենէն տեղիքներ (Ա. 18,
Բ. 14, 28, 32) կը գրէ. «Հետազոտեալ իմ
խնամօք ի գիրս իւր՝ դաի հուստաի ցոյցս,
ըստ որոց մարթ է, անտարակուսարար, հա-
մարել զնա կեցեալ ի սկզբան է. դարուն առ
Վիրոյիւ կաթողիկոսաւ... եւ առ Զեւանչիր
իշխանաւ» (Ա., էջ 82—83). իսկ «յի. դարէ
եւ այսր անանուն գրիչ ոմն շաբունակեալ է
զգործն Կաղանկատուացւոյն եւ հասուցեալ
ի դարն տասներորդ» (էջ 85): Իր այս «ան-
տարակուսարար» եղբակացութեան համար
յտաջ կը բերէ տեղիքներս. «Ի գլ. 18
Ա. գրոց, ի պատմելն զաղանդոյն մասնա-
հատութեան, զոր Էրարձ արքայն Վաշաղան,
յաւելու «զոր բերեալ իսկ տեսաք բաղումք»:
Ի պատմելն զհանդիպումն Վիրոյի արքայոր-
դւոյն Խազրաց, առ Բ. 14. «անդ տեսաք
զբազմոցս նոցա... եւ զընծայ ողջունին որ
բարձեալ ի վերայ բազկաց մերոց»: Եւ ի
գլ. 28 նոյն գրոց ի հատելն զհանդերձանաց
պալատան Զեւանչիր իշխանին, այսպէս գրէ.

«յայնժամ յինչք անդ համաշխարհական ժողով... եւ տեսանէաք անդ... տեսանէաք զիմադաւորական հաւն...»: Դարձեալ ի գլ. 32, որ յայտու գիւտի Մեսրոբեան Սաշին, «զոր ոչ (միայն) մեք, այլ աշխարհ ամենայն եղևն տեսողք»: Եւ զի փառաւոր իշխանն Ջեանշիր եկաց ի կէսն է. դարուն, զՄովսէս եւս համարելի է ժամանակակից նմին եւ տողեալ պատմական գիրս իւր» (էջ 82—83), ծնած Կաղանկատուաց գիւղը. համաձայն Բ. 11 գլխոյն:

Շահնապարեանի կարծեկից է Ջարրանայեան. ան գիտէ թէ ռոմանք ճշմարտապէս այս է. դարուն կը ջուշեկնէ Աղուանից պատմադրին ժամանակը, «եւ ամանք Ժ. դարուն, ինչու որ իր անուամբ (անունն) բնծայուած գրոց պատմութիւնն՝ ինչուան Ժ. դարուն վերջերք կը հասնի. յորմէ նաեւ հիմակուան բանասիրաց ամանք ալ Ժ. դարու հեղինակ կը սեպեն դառ»։ «մենք աներկբայ ենք որ բուն Աղուանից պատմիչն Մովսէս էր ի Կաղանկատուք գեղէ... եւ է. դարու մէջ մեռած է, հաւանօրէն եւ ծնած...: Իսկ իր պատմութիւնը դադրեցուցած է 683—685 թուականին միջոց. ինչպէս կը յայտնուի պատմածէն եւ ոճէն եւ գրոց բաժանմունքէն, որ երեք գիրք են. երկուքն մեծաւ մասամբ իրենն է հարապատ. երրորդն... արիչի գրած է, որ եւ իրեն համանուն ըլլալով՝ նոյն մէկ անձն կարծուած է: Այդ համանունն է Մովսէս Գաւառեւ թանկի» (Ջարր., էջ 442,

453) : Զարբանոսիան Ալիշանի ազդեցութեան տակ է :

Հ. Ղ. Ալիշան, Կիր. Փանձակեցի, էջ 4, ծան. 1 կը ծանոթագրէր 1865ին. «Ա. Կանկանկատուացի... Հաւանորէն յէ. դարու եկաց : Բայց զՊատմութիւն Աղուանից չարակարգեցին այլք յետ նորա» : Իսկ 1897ին կ'արտայայտուի այսպէս. «Այլ և այլ գրչաց յիշատակք կան յԱղուանից պատմութեան ժանտանդ յԲ. Կիրոս, դորս Հաւաքեր է Մովսէս Ի Ժ. դարու, ևւ անոնցմէ վերջի դարուց զրոգաց յիշատակներէն այլ քաղելով՝ Ա. և Գ. գրոց մեծ մասն ինքն է գաղափարեր կամ գրեր, ևւ ձեւացուցեր է Աղուանից պատմութիւնը. իր յիշած իշխանաց ևւ կաթողիկոսաց շարքն այլ՝ անտարակոյս Հաստատեն զԱյրիփանեցւոյն ցուցած ժամանակը, 380ի ևւ 1000ի միջոց» : Ապա նկատի առնելով Ուրտանէսի տեղիքը՝ «ի պատմութեան Աղուանից» (Բ. 65), կը խորհրդածէ. «Եթէ այլեւայլ հին մատենագիրք եղած են այդ պատմութեանն, կարելի է իրրեւ զլիսուոր սրամիշ անուանել, կամ զոնէ երկուք, զԿաղանկատուացին՝ որ իր անունը չի յիշեր, ևւ զՄովսէս՝ որ իր մականունը չի յիշեր» : «Եթէ ընդունինք, թէ Աղուանից Պատմութեան հին յիշատակագիրն կամ մեծամասն զրոգն է Կաղանկատուացի մի, դուցէ յետին Հաւաքողի նման Մովսէս անուամբ (ևւ դուցէ ոչ) : որով երկուքին անուանքն ևւ պարծքն այլ իրարու խառնուին ևւ շփոթուին ևւ շփո-

թեև այդ պատմութիւնը յիշատակէր: Հ. Ալի-
շան կը յիշէ, առանց սպրիւրը ցոյց տալու,
թէ Հասան Զալալեան յատաճ բերած է
Աղսանից Պատմութեան գլխակարգութեանց
քանկը, ուր շորս անգամ դրուած է թէ
պատմագիրը իր աշխատութիւնը դրած է
Հայոց «ՀԻ» թուին: ուստի 625ին: «բայց
քանի մի տարի այլ կրնայ տեղի ունիլ միայն»
կը յարէ Ալիշան, որ կը միտի Կազանկա-
տուացւոյն ժամանակը ցոյց տալ է. դարու
կէսին եւ Դասխուրանցւոյն՝ ժ. դար (Բաղ-
մատէզ 1897 եւ Հայաստանում. տես § 5):
Բարխուդարեան իրացուցած է այս տեսու-
թիւնը: Կը դարձանաւ որ ոչ Ալիշան եւ ոչ իր
նախորդները չեն տեղադրած, որ Կի-
րակոս Փանձակեցւոյ «Կազանկատուացին»
տեղեւորած է յսկ Աղսանից Պատմութեան
Բ. 11 դրութի «յարմէ եւ ես» տեղիքին թիւ-
րիմացութենէն:

Աղսանից Պատմութեան չորջ ուսում-
նասիրութիւն մը նուիրեց առաջին անգամ
Ք. Պատկանեան իր ուստերէն թարգմանու-
թեան Յատաճարանին մէջ 1861ին, որ գրեթէ
անտեսուած է, գոնէ չափերէն:

Կ'ամփոփեմ այս տեղ իր տեսութիւնը
ժամանակի մասին. Մովսէս Կազանկա-
տուացի իր Պատմութեան մէջ յիշատակու-
թիւն չ'ընէր իր անձի մասին. չունի նաեւ
գործին վերջը յիշատակարան: Այս բո-
թիւնը տեղի տուած է նկատմամբ ժամանակի
երկու կարծիքներու: Առաջինը նկատի առ-

նեյսի, որ Պատմութիւնս կը շոյափէ այնպիսի գէպեր, որոնք ժ. դարու վերջերք կատարուած են, կը հետեցնէ, թէ հեղինակը պէտք է նոյն դարուն ապրած բոլոր իսկ երկրորդը յենով Ա. և Բ. դրերու մէջ նշմարուած ինչ ինչ տկարկութիւններու վրայ, որոնք հեղինակը ժամանակակից կ'ենթադրեն, կը հաստատւի վճռականապէս, թէ պատմագիրը ապրած է է. դարուն, Բայց այս տկարկութիւնները, ի բացակայութեան այլ տուեալներու, ոչինչ կ'ապացուցանեն, որովհետեւ նման տեղիքներ կը տեսնուին նոյն գրքին նաեւ այնպիսի դրոյններու մէջ, որոնք անտարակոյս Է. դարը կ'ենթադրեն, այսպէս Ա. 18 և 19 (Պատկանեան, էջ VII—VIII)։

Սակայն ի նպատակ երկրորդ կարծեաց կտրելի է նկատողութեան տանել երկու հանգամանք. նախ Ջոանէլըի, ինչպէս նաեւ վերջ կաթողիկոսի պատմութեան հայոց Բ. 10—50 դրոյնները, որ հեղինակը ինչպէս ժամանակակից և տկանատես, նաեւ համակարիք կ'արասցայաութիւն երկրորդ կան Գ. դրքի մէջ տեղիքներ, որոնք կը հակասեն Ա. դրքին մէջ պատմութեաններուն (էջ VIII—IX, նմաւ. էջ 276, ծան. 3 և 352—353)։

Մենք պիտի համաձայնէինք, կ'ըսէ Պատկանեան, գեանդէյ հեղինակն է. դարու մատենագիրներու շարքին, եթէ հայ մտանադիրներէն որ և է մէկը վկայած բոլոր, թէ Սեդանից Պատմութիւնը գրուած է յերկուս

գիրքս, մասն գի Գ: գիրքք անմիճելիօրէն
 Ժ: գարս: արատգրութիւն է:

1897ին Հ. Աճառեան, անձանօթ Պատ-
 կանեանի քննութեան, միտանդամ քննադա-
 տութեան ենթարկեց Շահնապարեանի աե-
 սութեան շորս հիմնադրերը, ապացուցա-
 նելով, որ Աղուանից Պատմութենէն Հա-
 նում այն տեղիքները ոչ թէ Պատմութեան
 հեղինակին կը հային, այլ անոր աղբիւրնե-
 րուն տեղահալան են: առաի «Մոսէս Կաղան-
 կատուացի աղբամ է Ժ: գարսն: իրենն են
 Ա.—Գ: գրքերը, որոմհեա Պատմութեան
 Գ: գիրքք կը հանի մինչեւ 914- ուրեմն
 Մոսէս ալ այն թուականին մտաւր գրած
 գիրքի ըլլայ: զնենք 920» (Բարձրագիւց 1897,
 էջ 371—374):

Նոյն տարւոյն, սեկտեմբ Աճառեանի և
 Արշաւի քննութիւններէն, առումնաւորու-
 թեան առաւ Աղուանից Պատմութիւնը Ա:
 Մանանդեան իրրեւ քննաճառ: Իրեն ծանօթ
 էլ Պատկանեանի ռուսերէն թարգմանու-
 թիւնը: Նաեւ Մանանդեան նկատի առած է
 Շահնապարեանի շորս կէտերն և ցոյց առած,
 թէ այն տեղիքներէն կարելի չէ ապացուցա-
 նել Մոսէսի գիրքաց տկանատեւս ըլլալը:
 մասն գի անոնք հանում են իր աղբիւրնե-
 րէն, որոնք առանց իւրացումի պատմադրին
 կողմէ, աղուցում են անփոփոխ Պատմու-
 թեան մէջ: Ժամանակը կը մատնանչէ Մա-
 նանդեան «914էն, նոյն իսկ 980էն ետք,
 հասանօրէն 1000էն շատաջ» (Beiträge 8—18):

Այս գրութեան հրատարակման մը՝ Ս. Կ. կը հարցնէ՝ եթէ այսքան անապան ժամանակ մը գրութեան վրայ տրուած է Պատմութիւն, ինչպէս կարող էր Անանիայ Մոկացի անկէ օգտուիլ 1930ին (Արարատ, 1898, էջ 120)։

3. Պատմագրութիւն։ Պատմագրութեան կը գրէ՝ «Մոսկէն կողմէն անտառացի գիւրջը թէւէ Պատմութիւն Ազգանից կը կոչուի, բայց այն աւելի աշխարհին քան ժողովուրդին պատմութիւնն է։ Այն տեղ թուք կ'ըլլայ առաւել մանրամասնութեամբ Պարսից, Հունաց, Ասորացի եւ Ռուսիկներու քան Ազգանիքու մասին։ Իր տեղեկութիւնները Ազգանից մասին ստեղծած են հայ պատմագիրներէ։ Ան ապրած է ժ. դարուն վերջը, եւ ինչպէս կ'երեւայ չէր տաքած մասնաւոր կրթութիւն. էր մանական մը։ Հայաստանի մէկ թշուառ դարուն, շունէր իր ժամանակակիցներէն աւելի ոչ տառաւ եւ ոչ ալ լայնատեսութիւն։ Ան ժողովեց բազմազան տեղեկութիւններ, որքան ձեռքն ինկած էին, եւ գաւառից ինչպէս ձեռք բերած էր, առանց միտ գնելու անոնց ներքին կողակցութեան եւ ժամանակագրական կարգին։ Թէպէտ ինքը ժ. դարու հեղինակ է, բայց այն ագրիւնները, որոնք գետեղած է Ա. եւ Բ. դարերուն մէջ եւ կը պատկանին Կ. եւ Զ. դարերուն, չեն տուի իրենց ծանրակշիւթեան» (էջ XII—XIII)։ Այլուր կը գրէ՝

«Առաջին երկու մասերը հիմնուած են մինչեւ է. դար պոյութիւն ունեցող յիշատա-

կարանների վերայ, եւ այս պատճառով համարձակ կարելի է դասել նոցա Սասանեանց կործանման եւ Արաքացոց գէտի Պարսկաստան առած առաջին արշաւանքների ժամանակակից աղբիւրների կարգում: Իսկ Պ. մասը պարսեական է իւր մէջ մինչեւ ժ. դար Այուսնից աշխարհում պատահած անցքերը (Փորձ, 1880, Թ. 1, էջ 18):

Մանանդեան Այուսնից Պատմութիւնը թէ եւ բաժնուած է երեք գրքերու, բայց անսկսուած է հոն ծրագրոյին կարգ եւ նիւթերու բաժանում: Հեղինակը աշխատած է ներկայացնել Այուսնից պատմութիւնը իրեն մտաշելի եղած աղբիւրներով, որոնք են պատմական գրուածքներ, թուղթեր եւ տրիշ գրութիւններ, եւ նկատի առած է գլխաւորաբար եկեղեցական անցուդարձերը: Ա. գրքին աղբիւրները ծանօթ են մեզի, բայց Բ. գիրքը արժէքաւոր է այլուստ մեզի անծանօթ տեղեկութիւններով Սաղարներու եւ Հոներու մասին, որոնք պատմադէտներու համար կրնան շատ հետաքրքրական ըլլալ: Հեղինակը կը գնէ մեր առջեւ յոկ անտաշ ատաղծներ, եւ յաճախ այնպիսիներ, որոնք որ եւ տղերս չունին Այուսններու պատմութեան հետ: Ան արտադրած է միայն ինչ որ գտած է, առանց իւրացնելու զանոնք քննական եւ կարգարանական ոգով: Ուստի կրնանք բոլի, թէ գրուածքս քաղուածոյքի նկարագիրն ունի: Անոր գործածած աղբիւրները կարող ենք մատնանշել, եւ եթէ չյաջողինք

խակ ցոյց տալ ինչ ինչ հատուածներու աղ-
բիւրբ, պէտք չէ կարծել, թէ անոնք Մով-
սէսի սեպհական ստացումներն ըլլան:
Զանազան ժամանակներէ եւ հեղինակներէ
յառաջադրեցած գրութի մը ոճի եւ լեզուի
մասին չի կրնար խօսք ըլլալ (Beiträge
7—8):

Անառեան. «Կաղանկատուացին խառ-
նակ պատմութիւն մըն է լի կրօնական ա-
ռասպելներով, Սաշի եւ սուրբ Նշխարներու
անվերջ գիւտերով. երբեմն դէպքերն ան-
կարգ, պակաս, խառնակ, գլխաւոր արժէքը
յիշատակութիւնն է քսանի մօտ պաշտօնա-
կան թուղթերուն եւ Դատարանի Ողբին» (Բաղ-
մալէս, 374):

Ալիշան. «Մեր ազգային պատմութեանց
հիներէն եւ նշանաւորներէն մէկն է Աղուա-
նից Պատմութիւն կոչուածն, եւ կրնայ եւս
չառ նշանաւոր բնութիւն՝ այդ մեր գրացի եւ
սակաւածածոթ ազգին միակ յատուկ պատ-
մութիւնն ըլլալով, եւ անկէ աւելի հետա-
քննելի՝ տեղեկութեամբն, անոր սահման-
ներէն եւ լերանց պահակէն (Ճորայ կամ
Դարբանդայ) այնդին՝ հիւսիսային ազգաց
վրայօք, որոց գլխաւորն են Հոնք» (Բաղմա-
լէս, 1897, էջ 575):

Զամբիկեան. «Կաղանկատուացոյ Պատ-
մութիւնը կարող է միայն այս կամ այն հոսմ
ներքէ մատակարարել, որ սակայն պէտք է
ստուգել այլ աղբիւրներով» (էջ 136):

Վերջին անգամ պարապեցաւ այս հար-

ցով Ն. Ադոնց. իր եզրակացութիւնն է. «Մոսկէս Կաղանկատուացին կազմել է իր Պատմութիւնը գրեթէ նոյն ժամանակ ինչ Յովհաննէս Կաթողիկոս եւ Թովմաս Արծրունի, ի. դարի աւաջին կէսին... Կաղանկատուացու երեք գրքերը կազմում են մի ուրիշ եւ պատկանում են մի հեղինակի, որի գլխաւոր ջանքն է եղել հաւաքել ցանկ եւ ցրել նիւթերը անցեալից հասած. իր գրչին է պատկանում թերեւս Գ. գրքի 19 գլխից սկսած մինչեւ «Բերջը» (Անահիտ, 1938, էջ 68) :

Ի. Վերաբնուրիւն Աղուանից Պատմութեան: Ձեռագիրներ: Տեսանք «Բերադոյն», թէ մեզի ծանօթ բոլոր ձեռագիրները մէկ «գաղափար»-օրինակէ ծագած են, որուն ներկայացուցիչն է էջմ. 1531, գրւած 1289ին: Այս ձեռագիրը թերութիւններ կը ներկայացնէր, մասամբ թուղթերու անկումով եւ մասամբ նսրատակաւոր ազնաւումներու հետեւութեամբ: Այս թերութիւնները բարեբախտաբար կը յաջնեն Բ. խումբի ձեռագիրները, որոնք ծագած են կամ այս հնադոյն ձեռագրէն եւ կամ անոր գաղափար-օրինակէն: Երկու խումբերն ալ կ'ստարաին Մոսկէս Կաթողիկոսով, նկատի չառնելով այն ձեռագիրները, որոնք ուրիշ աղբիւրէ չարունակած են Կաթողիկոսներու շարքը եւ կամ յաւելուածաբար կցած են Աղուանից պատմութեան այլ պատմական հաստատաներ: Այս ծաւալի մէջ տեսած է Պատմութիւնս Մխի-

Թար Գուշ, և իրմէ Լաքը Կիրակոս Գանձակեցի և Մխիթար Այրիմանեցի: Աշ սցսոյէս սակայն Անանիա Մոկացի 950ին, որուն օրինակը գրուած այս թուականէն յառաջ, թէ բովանդակութեամբ այլապէս էր և թէ ժամանակի աւելի ամփոփ միջոց կ'ենթադրէր:

Այժմեան բոլոր օրինակները յառաջագայած են ձևապէս մը, որ վաղ ժամանակ յառաջ կ'ընէր թղթերու Լաւառաջութիւն, թերեւս նաեւ թուղթերու անկում: Այս Լաւառաջութիւնները կը տեսնուին Վերայ Կաթողիկոսի Պատմութեան մէջ, որոնց պիտի անդրադառնանք յետոյ ի մերձուստ: Թէ այս փոփոխութիւնները ե՞րբ կատարուած են, դժուար է ճշդ թա մատնացոյց ընել ժամանակը: Բայց, յամենայն զէպս, Աղուանից Պատմութեան խմբագրութենէն յառաջ:

Խմբագրութիւն: Աղուանից Պատմութիւնը, զոր ունինք սցսօր, կը ներկայանայ խմբագրուած ձևի մէջ: Խմբագիրը Աղուանից Պատմութեան Հայոց մանր և ընդարձակ ատաղձները, գործնք գտած է հաւաքածոյքի մը մէջ, ուղած է նոր դասաւորութեամբ և նորնիս թերու յաւելումով «Աղուանից Պատմութեան» վերածել, նմանութեամբ Մոսկէս Խորենացոյ Հայոց Պատմութեան: Բայց առ այս պակասած է իրեն ոչ միայն պատմական հմտութիւնը, այլ և պատմագրելու արուեստը: Իր կարգին նաեւ պատմական աղբիւրները: Ան ունի իրեն աղբիւր

չարած երկրորդ միջակ Պատմութեան Աղուանից»։ Կը յաջորդէ. «Երրորդ ցանկը Պատմութեան Աղուանից»։

Բ. խումբի այս շեղումները Ա. խումբէն չառ կամայական կ'երեւան։ Բայց ուշադրաւ է «Շարած Բ. միջակ Պատմութեան Աղուանից», այսինքն ըստ Փաւստոսի «միջին»։ Որով Գ. իր լրացմամանակից պատմութիւնը։ Աւելի հարագատ պէտք է համարել «հատուածներու բաժանումը, որ կը համապատասխանէ Մ. խորենացւոյ «հատուած»ին (Գ. 2. «հատուած Գ. աւարտարանութիւն մերոց հայրենաց»)։ «հատուած» համապատ է «հասար» բառին։

Իւրաքանչիւր հատուած ստորաբաժանուած է գլուխներու յատուկ խոստարանութիւններով։ Ասոնք խմբադրէն են։

Գրուածքիս կը պակսին նախաբան եւ վերջաբան, ուր ստորաբաժանեղեկութիւն կու տայ հեղինակը, թէ իր անձին եւ թէ շարժառիթին մասին, որով ձեռնարկած է գործիս։ Մեզի անձանօթ կը մնան հեղինակին անունը, որպիսութիւնն եւ ծննդավայրը։

Հեղինակը։ Գրութիւն մը, որ գոյութիւն ունի, պէտք է ունեցած ըլլայ իր մատենագիրն ալ։ Եւ եթէ հեղինակը լուծ է իր անունը, անոր յիշատակը աւանդութիւնը կարող էր պահպանած ըլլալ իր ծոցը։ Արդեամբք ալ ժԲ. դարու վերջերէն սկսած Աղուանից պատմութեան պատմագիրը կը յորջորջուի Մովսէս. այս շրջանէն է «Շարն

Հայրապետաց», որ կը յիշէ անոր մականունն ըստ ծննդավայրին՝ «Մոսէս Գաթուրանեցի»։ Եւ այնքան կը հաստատուի Վանական վարդապետ (1912)։ «Աղուանց պատմադիր՝ Մոսէս եւ գեղջն (անուն) Գաթուրէն»։ Դիւղին «Գաթուրէն» անունը կը պահանջէր տեղանունական ստորոգելի Գաթուրեցի։ Եւ որովհետեւ «Գաթուրանեցի» ընթերցումը տեղի հին է, հարկ է դիտանունը ենթադրել Գաթուրան, ոչ առաջին եւ ոչ երկրորդ դրշտութեամբ ծանօթ է տեղաւորումը։

Ինչ աղբիւրէ գիտեն Մխիթար եւ Վանական պատմադիրն անունն եւ մականունը։ Հաւանորէն դրաւոր կամ անդիր ասանդութենէն։ Մխիթար, որ շարունակած է Աղուանից կաթողիկոսներու շարք Պատմութեան դպրած կէտէն սկսեալ, ցոյց կու տայ Աղուանից քաղաքական եւ եկեղեցական իրաց հմտութիւն, որ դրաւոր աղբիւր կ'ենթադրէ։ Աւելի ուշ Կիրակոս Գանձակեցի, որ Վանական աշակերտներէն էր, կ'անդիտանայ պատմադիրն Գաթուրանցի յորջորջումը, ինչպէս նաեւ Մխիթարի դրաւորը, եւ Մոսէսը կը ներկայացնէ «Կաղանկատուացի»։ զոր կ'ընտանէ Մխիթար Ալիսիւանցի «Կաղանկատուացի» ընթերցումով։ Կիրակոսի աղեցութեան տակ գտնուած է Վանիկանոս դպիր, որ 1761ին Աղուանից Պատմութեան իր օրինակութեան Կիւստանկարանին մէջ երեք անգամ շեշտած է. «Հարազրեցեալ ի Մոսէս գերիմատա վարդապետէ Կաղանկա-

տացւոյ, ի վաղնջուց ժամանակաց», «զոր
շարադրեալ է քաջ գիտնական եւ դերբմաստ
վարդապետն Մովսէս Կաղանկատեցի» եւ
«արարեալ է Մովսէս վարդապետն գիտնա-
կան եւ Կաղանկատացի»: Նոյնը կրկնած է
Շահխաթունեաց 1829ին իր արտադրութեան
ճակատը փոքրիկ բարեփոխութեամբ. «Պատ-
մութիւն Ազուանից արարեալ Մովսիսի Կա-
ղանկատուացւոյ ի նոյն ազգէ եւ յաշխարհէ»
(տե՛ս վերը). առկէ առնուած է ժժ. դա-
րուն կրկին տպագրութիւններու ճակատը:

Առկի՞ց ուսած է Կիրակոս Գանձակեցի,
որ կը գրէր իր Պատմութիւնը ժԳ. դարու
երկրորդ կէտին, թէ Կաղանկատուացի էր
Մովսէս, յորջորջում մը, որ անձանթ
էր մինչ այն. մինչեւ իսկ իրեն, երբ կը շա-
րադրէր Ազուանից կաթողիկոսներու յաջոր-
դութիւնը. վասն զի կը գրէր. «սպա սուրբն
Շուփհաղիչոյ եկաց Եդիսկոպոս. բայց վասն
առնս այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտու-
թիւն գոյ մեզ. զի սր գրեաց զՊատմութիւնն
Ազուանից՝ զայս անուն կարգէ յաւուրս Վա-
շաղանայ բարեպաշտի լեալ» (էջ 98): Տեղն
էր պատմագիրը իր անունով յիշելու, բայց
լռած է: Այս լռութեան համար պատճառ
մ'ըլլալու է: Ինձի կ'երեւայ, թէ Մովսէս
պատմագրի Կաղանկատուացի ըլլալը հետե-
ցուցած է բանասիրօրէն: Ան կարդացած է
Ազուանից Պատմութեան Բ. 11 գլուխը, ուր
կ'ըսուի, թէ Պարտաւի բնակիչները Խաղար-
ներու առջեւ փախուստի գլմեցին. թշնա-

մին հետապնդեց դանտեր - անոնց մէկ մասին հասան քառ սոսորտաւ յերթնն՝ որ է յանդիմանի գեղջն մեծի կաղանկատուաց, որ ի նմին յմատի գաւառի՝ յորմէ եւ էսք (էջ 107 էմբն)։ Շատ բնական էր սրտամարբին այս ոտղերէն հեռեւցնել, թէ ան կաղանկատուաց դիւղէն էր ծննդեամբ։ Բայց միտ չէ դրած, որ այս գլուխի սրտմիջն էր Վերոյ կաթողիկոս, ուստի եւ խոսքը անոր մասին խմանալու էր։

Չարմանալի է, որ նախորդ բնիչները, Պատկանեան, Աճառեան եւ Մանանդեան, որոնք մերթաւ էին այս, նախորդ եւ հետեւորդ գլուխներու մէջ եղակի եւ յոգնակի առաջին դէմքով պարբերութիւնները Մովսէսին մերձեցնել, այս կէտին մէջ տեղիքս Մովսէսի մասին բնութեամբ ընդունած են. Մանանդեան նոյն խի կը պնդէ, թէ «յորմէ եւ էս» կը յարարերէ Սատի գաւառը եւ ոչ կաղանկատուաց դիւղը։

Գիւղիս անունը շորս անդամ յիշատած է Այրուանից Պատմութեան մէջ։

էջ 103. Ա կաղանկատուաց.

էջ 107. Ա կաղմանկայտուաց, D կաղանկատուաց.

էջ 227. Ա կաղանկատուաց (Հայապատում, Բ, 228. «կաղանկուաց» մանր, յերասպէմ)։

էջ 244. Ա կաղանկարում, D կաղանկատուաց։

Շահնապարեան իր տպագրութեան մէջ շորս անդամ ալ ուղղադրած է «կաղանկայ-

տուաց: ևւ ասկէ «Կաղանկոյտուացի», որ
ձեռագորական հիմ չունի: Կիրակոսի ընթեր-
ցուածք «Կաղանկոյտուացի» օղտք է ուղղել:
Անտէկեկի է, թէ ինչպէս E. Boré անուն
տառադարձած է Galkantouni: Գիւղ-տա-
նիս անդը ցոյց կու տայ Ս. Վ. Չարայեան,
Ճանադարհորդութիւն, Բ., էջ 345, այս-
օղէս. «Կաղանկոյտ» է ասերակ մեծի գեղջ՝
յարեւմուտս հարաւոյ մայրաքաղաքին Բար-
դայ (իմացիր Պարտաւայ) ի ծայր հեղեղատի
մեծի, որ իջանէ յարեւմտից և հասանելով
զգաշան Կուր, արդ է ձմերանոց Տաճկաց
ընակաց ի Մեծ Կունէս: Իսկ Ս. Բարխու-
դարեան, Պատմութիւն Աղուանից, էջ 31 -
«Այժմ մի քանի տուն մահմադականներ ևն
ընակում Կաղանկոյտ գիւղի աւերակում, որ
զանուում է Դիւզական աւերակ գիւղի և
Մատաղիս չէն գիւղի միջեւ թարթառ գետին
ձախ կողմում Պատուի կամքի (Կսուր քաղա-
քի) մօտ» (այլապէս Բաղմամէպ, 1897, էջ
514):

Կը մնայ ասկա ին ստուգել, թէ Միւրթալ
Գոչ և Կիրակոս Գանձակեցի ինչ աղբիւրէ
իմացան, թէ Աղուանից Պատմութեան հեղի-
նակը «Մոփսէս» կը կոչուի, երբ ինքն պատ-
մագիրը թագադրած է իր անձն ալ, անունն
ալ: Կուր աւանդութիւն մը, որ չըջան ընէլ
բերնէ բերան: Չգիտենք, Բայց գիտենք որ
Աղուանից Պատմութիւնը կ'աւարտի «ալը
Մոփսէս, ամս փեց, յատաջնորդութենէն Փա-
րատոյց փանաց» (Գ. 24, էջ 278): Աւարտ ստ

Ազուանից վերջին կաթողիկոսն էր Պատմութեան ծիրին մէջ: Վերայիշեալ պատմադիրներուն ձեռքը այս բնագիրը կը գտնուէր: ԺԳ. — ԺԳ. դարուն, երբ Պատմութեան բնութեցողները հետաքրքրուեցան, թէ ո՞վ է անոր անանունը հեղինակը, բնական կարգով պիտի ենթադրէին, թէ Ազուանից Պատմութեան պատմիչը Ազուանից կաթողիկոսներէն մէկը, այս պարագայիս մէջ՝ վերջին Մովսէս կաթողիկոսը պէտք է եղած ըլլայ: Անշուշտ պատահական գուցադիպութիւն մը չէ, որ վերջին կաթողիկոսն էր Պատմութեան հեղինակը «Մովսէս» կը կոչուին: Այս Մովսէս նախ եղած է Փարիսոսի վանքին վանական, եւ ապա արժանացած է կաթողիկոսութեան արժանի վրայ բազմից, ուստի վառասկաւոր մըն էր, շատերու մէջէն բնարեալ մը: Իբրեւ այդպիսի կարող էր աշխատանքել «Ազուանից Պատմութիւնը»:

Եւ եթէ այս Մովսէսը հարկ է մականունով մը գանազանել համայնուհներէն, նախընտրելի է «Դասխարանեցի» անուանել, որ երկու հաստատրիմ վկաներու կնիքը կը կրէ:

Փամսմակը: Ազուանից Պատմութիւնը Ա. — Գ. հաստատմներու մէջ կ'ենթադրէ մէկ խմբագիր, որ աշխատած է ձեռքի տակ դրոշմուած հում ստաղծները դասաւորել, պահանները բոս կարեւոյն լրացնել արամեզրելի ազրիւրներէ եւ տալ ամբողջին պատմական երկասիրութեան մը, Ազուան ժողովուրդի պատմադիրքի մը կերպանք, Յննդա-

բանութեամբ, «Միջակ» պատմութեամբ եւ Աւարտարանութեամբ, ինչպէս յօրինուած էր Մովսէս Սորենացւոյ Հայոց Պատմութիւնը: Թէ ամբողջի վրայ մէկ ձեռք դորձած է, բառական է նկատի առնել Գ. 23 գլուխը, ուր կը գրէ խմբագիրը. «Չանուանաբարցայիցն վերագոյն գրեցաք ի Քաջէն Վաշականայ մինչեւ ցԲարեպաշտն Վաշական՝ տասն թագաւորք»: Այս գլուխին մէջ նկատի առնուած են Ա. 15 եւ Բ. 17 գլուխները: Այս իրողութեամբ երբ խմբագրին ժամանակը ստուգել ուղենք, մեր ուշադրութիւնը պիտի դարձնենք երեք գիրքերու պատմական բովանդակութեան եւ անոր ժամանակագրական վերջին եզրին: Արդ Գ. գիրքի 23 գլուխը կ'աւարտի քաղաքական պատմութեամբ, յիշելով Յովհաննէս Սենեքերիմի թագաւոր պսակուիլը, որ տեղի ունեցած է 1004/5ին: Յաջորդ գլուխը նուիրուած է Աղուանից կաթողիկոսներու յաջորդութեանց, վերջին կաթողիկոսն է Մովսէս, 1002—1008, Յովհ. Սենեքերիմի կենդանութեան:

Թէպէտ Անանիա Մոկացի 950ին ունէր իր ձեռքին տակ Աղուանից Պատմութիւնը, բայց, ինչպէս վերագոյն առիթ եղաւ բսելու, չենք կրնար հաստատել թէ այն նո՛յն ծաւալն ունէր, ինչ որ հասած է մեզի: Կէտ մը, Աղուանից եկեղեցւոյ միասնադամ վերաճանաչումը Հայոց կաթողիկոսի նախապատուութիւնը, դոր ներկայ խմբագրութիւնը (Սխտանէսի հետ) Արրահամ կաթողիկոսի

օրով տեղի ունեցած կը համարի, Անանիա
զայն կոմիտա կաթողիկոսի օրով գիտէ:
Սեպից կրնանք հետեւցնել թէ Անանիա ու-
րիշ բնադիր մ'ունէր իր առջեւ:

Բայց Ախուանէս ինչպէս կ'երեւայ, կը
ձանչնար ներկայ խմբագրութիւնը. սա
ձննդեամբ հասանօրէն Աղուանից աշխարհէն
էր. գտնուած է հոն իր հասուն տարիքի մէջ
այ եւ տեղեակ էր անոր աշխարհագրութեան:
Իր Պատմութեան մէջ, Ա. 68 կը գրէ. Տրդատ
«իջեալ ի գաշտն Պարպարացոց ի սահմանս
Աղուանից, յորում եւ [գ]միջակառուր գԲա-
ղացն (տպ. Բաղացն) արար թագաւորն
[Մ. Խոր. Բ. 85]. զոր այժմ ոչ երբեք կոչի
աշխարհն Բաղաց (տպ. Բաղսաց), զոր
կարծեմ փոխել անուանն. ո՛չ յիշի որպէս
ձորայն ի Դարբանտ. բայց է բլուր մի յաշ-
խարհին Ուտիացոց՝ մերձ առ ստորոտով
լերինն՝ որ կոչի Արաթիւն, որ դեռ եւս կոչի
բլուրն այն Բարձղաբերդ» (էջ 96): Այսպէս
նաեւ Բ. 64. «Մայր եկեղեցեացն (Աղուանից)
Գիտու եկեղեցին այն առ ստորոտով Ամարա-
սու, ի դաստին որ կոչի Գորոգու, մերձ ի
գաշտն Պարասու քաղաքի, որ կոչի Փայտա-
կարան» (էջ 121): Ինչպէս հասանակա՞ն է,
նաեւ Ծաթթերու մկրտութիւնը, որուն պատ-
մութիւնը գրած էր Գ. գրքի մէջ (այժմ ան-
հետացած), կատարուած է յոյն որթողոքու-
նէրէ Աղուանից աշխարհի սահմանի վրայ:
Այս տեղիքները ցոյց կու տան, թէ Ուխտա-
նէս թէ համակիր է Աղուանից եւ թէ ծանօթ

անոնց Պատմութեան: Ան մինչ իր Պատմութեան Ա. գրքին մէջ, զոր գրած է Հայաստանի սահմանին մէջ, բոլորովին անձանօթ կ'երևայ «Աղուանից Պատմութեան», Բ. գրքին մէջ ընդարձակ յառաջընթացութիւններ կ'ընէ: Կրնանք ասել հետեւցնել թէ շատ ուշ ձեռք անցուցած է զայն: Ե՞րբ: Դժուար է ըսել. գիտենք միայն որ ան մտնանա՞ծ ըլլալու է «ԺԱ. դարու սեամբին վրայ» (տես իմ Կիւրիոն կաթողիկոս, Վիեննա 1910, էջ 56), թերեւ իր Հայրենի աշխարհին մէջ, ուստի կարող էր անսա՞ծ ըլլալ Աղուանից Պատմութիւնը իր նոր խմբագրութեան մէջ:

Խմբագիրը իր սղորդներու թուին մէջ ունէր նաեւ Մովսէս Սարենացւոյ Պատմութիւնը, որմէ օգտուած է: Հ. Վ. Հացունի այս իրողութիւնը շահագործել փորձեց, սարացուցանելու համար թէ Մ. Սարենացի Ե. դարու պատմագիր է, այն համոզմամբ թէ Մ. Կապանկատուացին ալ է. զարուհեցնակ է: Այս կրկին սխալներու մէջ պիտի չի յնար ան, եթէ կանկա իւրացուցած ըլլար քննադատներու այն վճիռը, թէ S50էն յառաջ գոյութիւն չունէր Մ. Սարենացւոյ Հայոց Պատմութիւնը, իսկ 1003էն յառաջ Մովսէս Դաւթաբանեցւոյ (Կաղանկատուեցւոյ) Աղուանից Պատմութիւնը: Զարմանալի չէ այնուհետեւ, թէ ինչո՞ւ Ստեփանոս Ասողկի անձանօթ մնացած է այս պատմագիրքին:

Բ.

ԲԱՍԽԱՆԱԾ ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԵԼԵՆ ԲԱՅԵԻՐՆԵՐԸ

Ի. ԲՆԵՇԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՄԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ազատանից պատմութիւնը ժողովածու մըն է Ազատանից քաղաքական եւ եկեղեցական պատմութեան հայոց այլեւայլ գրուածքներու : գրուած գանազան հեղինակներէ Չ.—Ժ. գործերուն : Իւրաքանչիւր հեղինակ տեւեցած է անհատ իր տղբիւրները : Անոնց պիտի անդրադասանամ երբ քննութեանն առնեմ այդ մանր մատենագիրները մի առ մի :

Այս գանազան գրութիւնները գաւառներու եւ Պատմութեան մէջ ոչ խիստ ժամանակագրական կարգով : Այս գաւառներութիւնը կառարած է Ժ. դարու երկրորդ կէտին Մովսէս Դասիրտեանցի : Աս ոչ միայն այդ գրուածքներու լոկ գաւառներուն եղած է, այլ եւ աշխատանք տարած է գանձնք օգտակար իրարու հետ այլուստ քաղած տեղեկութիւններով, նոյն լոկ ջանացած է տալ ամբողջին պատմական նկարագիր մը նոր յաւելումներով, հասած արած անումներով (Հին, Միջին եւ Վերջին պատմութիւն), գլխակարգութիւններով եւ խոստարանութիւններով : Իրեն օրինակ տաւ է Մովսէս Քերթազաւայրը, իցի՜ւ նաեւ անոր խոհականութիւնը, փոյթին եւ արուեստը :

II. Դասիրտեանցի լոկ խմբագիր մըն է, ուստի ոչ պատմագէտ եւ ոչ պատմագիր :

Թէպէտ ցաւ կը յայտնէ, թէ Այդուանից Հին պատմութեան համար չէ դառն աղբիւրներ, պատճառ բերելով «Արեւելեացցա բազմադարեւ թիւն եւ կտակարանացն հրկիզութիւնք» (Ա. Տ) : Բայց նաեւ Միջին եւ Վերջին շրջաններու համար սակաւ եղած են իր աղբիւրները, ոչ թէ անոնց հրկիզութեան, այլ իր անփութութեան պատճառաւ : Ան բաւականացած է այդուան մանր մատենագիրներու հաղորդած ուղիղ եւ սխալ տեղեկութիւններով : չէ հետապնդած հաւաքել քարեայ յիշատակագրաններ, արձանագրութիւններ, անգիր աւանդութիւններ, ձեռք բերել հայ պատմագիրները՝ Փառասոս, Ազաթանդէղոս, Կարին, Ղ. Փարպեցի, Սերիս, Ղեւոնդ, Թովմաս Արծրունի, Յովհ. Դրասխանակերտցի եւ այլն, Աղուանից եւ Հայոց դիւանները քրքրել, ուր պիտի գտնէր անաշխատ դոնէ 768 ի Պարտաւ գումարուած Ժողովին կանոնները :

Իր անմանօթութիւնը այս աղբիւրներու պատճառ եղած է իր անտեղեկութեան կարգ մը անցքերու եւ դէմքերու :

Կրնայինք սորակել, որ դոնէ իր ժամանակակից կեանքէն հաղորդէր մեղի մանրամասնութիւններ քաղաքական եւ եկեղեցական պատմութեան հուրջը, կամ Այդուանից բազմադարեւ թիւն սրբիւնութեան մասին : Ընդունելով թաւ է Մոկացի Անանիոս կաթողիկոսի Աղուանք այցելութեան եւ այն տեղ յուրում խնդիրներու մասին :

Խմբագիրը քարոսը համարած է ձեռքի տակ ունեցած բնագիրները անփոփոխ ղեկավարել, քան անոնցմէ օգտուելով պատմագիրը մը յօրինել: Եւ այն ամէն զլուիններն ալ, որոնք իր գրչէն են, մեծ մասով քաղուածքներ են հարադատ եւ անհարադատ աղբիւրներէ: Իսկ ուր ինքնակաջ է, արտայայտած է մտքեր, որոնք հակասութեան մէջ են յատկէ բերուած բնագիրներու հետ: Ինքը, խմբագիրը հակաքաղկեդոնական է: Իսկ Աղուանից Եկեղեցին Զ. եւ Ի. դարերուն քաղկեդոնական էր, եւ իրրեւ այսպիսի բաժնուած Հայոց Եկեղեցւոյ Միութենէն. զայս կը մերժէ խոտորանիլ: Աղուանից եւ Վրաց Եկեղեցիները ի սկզբանէ հեռէ կը ստանային իրենց եպիսկոպոսապետները Հայոց եպիսկոպոսապետի ձեռնադրութեամբ: Թէպէտ զայս կ'ընդունի խմբագիրը՝ բայց նախեկեղեցին կը հանձնայ Աղուանիցը, ուստի նաեւ նախապատուութիւնը Աղուանից եպիսկոպոսապետին կը սեպհականէ: Զայս արաքոյցանելու համար թոյլ կու տայ անձին նոյն իսկ մսեկագիրներ խաբարիսել:

Նման ձեռնմխութիւններ կը տեսնուին նաեւ ուրիշ աղբիւրներու մէջ, որոնցմէ կ'օգտուի: Մեր ուսումնասիրութեան բնթացքին առիթ պիտի տնկնանք նշանակելու նման տեղիքներ:

Աղուանից Պատմութեան մէջ խմբագրին ձեռքէն կը համարիմ հետեւեալ գլուխները.

Ա. 1—4, 6, 8, 9, 12—15:

Բ. 2—3, 8, 47:

Գ. 15, 17, 23—24:

Խմբագիրը ձեռքի տակ աղբիւր ունեցած է:

Ա. Հիպոպոլիտոս Հոմոպեցոյ ժամանակագրութիւնը:

Բ. Մ. Խորենացոյ Հայոց Պատմութիւնը:

Գ. Եղիշէի Պատմութիւնն Հայոց պատերազմի:

դ. Թղթոց Գիրքը:

Կարեւոր կը համարիմ ի մերձուսաբնութեան առնել այս աղբիւրները:

1. Հիպոպոլիտոս Հոմոպեցի, Ատորինքէ եւ Հայերէ կոչուած Բատրացի, հեղինակած է Գ. դարու առաջին կէսին յունարէն լեզուով զանազան աշխատութիւններ, անոնց թուին մէջ նաեւ ժամանակագրութիւն մը, կոչուած Liber generationis հայերէն թարգմանութեան մէջ «Ազգահամարք երկոյ որդւոցն Նոյի»: Պահուած է յունարէն, լատինարէն եւ հայերէն, ամէնն ալ անանուն: Հայերէն ձեռագիր մը, որ ասկէ քաղուածքներ կը պարունակէ, խորագիր կը կրէ. «Բանք Փիլոնի»: Ներկայիս գիտնաց ընդհանուր համոզումն է, թէ անոր հեղինակն է Հիպոպոլիտոս, գրուած 234ին:

Հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է Ե. դարու առաջին կէսին, յոյն ընդգրկն: Պահուած է մեղի միայն Ա. մասը Զմամբ

Վանքին թ. 83 ձեռագրին մէջ, օրինակուած ժ.Ն. դարուն: Բարեբախտաբար տնինք այս գրութենէն ընդարձակ քաղուածքներ էջմիածնի թ. 2679 ձեռագրին մէջ, դրուած 971ին (Հրա. Հ. Բ. Սարգիսեան, Անանուն ժամանակագրութիւն, Վենետիկ 1904. և և և. Արաւսամեան, Անանիա Շիրակացոյ Մատենագրութիւնը, Կրեւան 1944. էջ 357—399): Հիպոպոդիտոսի գործին նոր Հրատարակութիւն մը պատրաստած էմ, հիմ առած Զմմատի թ. 83 և էջմիածնի թ. 2679:

Աղուանից Պատմութեան խմբագիրը տակէ՝ քաղած է Աղուանից Մենդարանութիւնը, Ա. 1—3: գրութեան մէջ, օրոնք վերնագիր կը կրեն. 1. «Ար ինչ յԱղամայ մինչեւ ցնոյ ծնունդք աղգասերութեանց»: 2. «Գիր աղարանութեան Զարեթի և ծննդոց նորին»: 3. «Թէ ո՛ր աղղ են, որ դիտեն զգարութիւն»: Այս վերջինը ժողովաւորապէս կը հիպոպոդիտոսէն և կը հայր միայն առաջին երեք տողերուն. Հարունակութիւնը մինչեւ «մինչ ի Տրապան» նոյնպէս նոյն աղբիւրէն է:

Խմբագրին գրչէն ևն Հեռեւեայ ընդդժուած տեղիքները. «աղգակից ևն Կեաւրացոյց (Հիպ. Կեաւրացոյց), ուստի Աղուանի» (Ա. 2): «Մարք, Հայր, Աղուանի» (Ա. 3):

Սկզբնագիրը բարձր աղաւաղուած է հոս, մասնաւորապէս աղգաց անունները: Այս քաղաւածքները Հիպոպոդիտոսի գործոց

Բերյինեան հրատարակութեան համար գերմաներէնի թարգմանած է J. Marquart, զոր յիշեցինք վերագոյն:

2. Մովսէս Խարեմազի: Հնագոյն պատմութեան համար կարեւոր աղբիւր ծառայած է Խմբադրին¹ Խորենացոյ Հայոց պատմութիւնը, զոր կը յիշէ իսկ յանուանէ. «Յայսմ վայրի նպատաւսրէ մեզ Քերթսդահայրն Մովսէս» (Ա. Ա.): Իրմէ քաղած է խմբագիրը իր տեղեկութիւնները Ա. 3—5, 12, 13, 15 և Բ. 3 գլուխներու համար: Իր ժամանակագրութիւնը յիշած է Մ. Խորենացոյ տուեալներու վրայ: Մտացած թուականները կ'երևայ թէ ձեռագիրներու մէջ խանդարում կրած են:

Ա. 3 Հիպոքրոյիասի ժամանակագրութենէն հանած հատուածներուն կը կցէ. «Ի Զորեթէ ցՏիգրան՝ թագաւորք ԻԴ (կարգաւ) ԽԴ, ճշգագոյնս՝ ԽԷ¹»: . . . յԱրշակայ մինչև ցԱրտաւան ԺԳ (կարգաւ ԺԴ) և ամք ՆՅ (կարգաւ) ՆԿ, ճշգագոյնս՝ ՆԿԵ²»: . . . Պարսից և Ասորոց տիրեցին ՄԾԲ ամօք յառաջ քան զգայ Կենարարին³: Աւրիշ աղբիւր է «և յետ գործի գերութեանն Հրէից ի Բարեյովնէ ՄՀ ամօք⁴»: «Ի Վաղարշակայ մինչև ցԱր-

¹ Համա. Մ. Խոր. Ա. 5, 13, 22:

² Անդ. Բ. 48, 63:

³ Անդ. Բ. 26:

⁴ Եւսեբիոս Կեսարացի իր Քրոնիկոնին մէջ (էջ 222) Արշակունեաց հարստութեան սկիզբը կը նշանակէ Արտաշատեան թուականի 1706ին և Հրէից դերեղարծր 1496ին (էջ 202). աստի ճշդիւ 270 տարի ետքը: Այս հաշուով եթէ Արշակունեաց սկզբնաւորութիւնը տեղի

տաշիր Վասմշապհայ սրդի թաղաւորք ԻԶ. խել ամբ Ո՞ր» (Կարդա՛ ՇԻ)։ Այս մամանահաղարական տեղիքները ստացած է խմբագիրը դամարելով պարթև և հայ թաղաւորներու գահակալութեան տարիները, զորոնք գտած է Մ. Թորենացոյ Պատմութեան ԺԷԳ։

Իրեն համար թանկագին գիտ էր Մ. Թորենացոյ Ա. 8 դրոխտ, ուսկից կ'իմանայ, թէ ինչպէս «դիւտաւոր սմն ի Սիսական տոհմէ, Յարեթական ծննդոց Կարգի հրամանաւ Վաղարշակոյ, Ասան անուն, որ ժառանգեաց զգաշտ և զլերինս Այսուանից» (Ա. 4)։ «դի ի սկզբան(է) աշխարհադործութեան մարդկութեանս [որ] զմեծ լերամբն կալկասու րնակելոցն շունիմք ինչ տակ ստոյգ ի պէտս յստաց մինչև զՎաղարշակ արքայ Հայոց» (Ա. 4)։

3. Եղիշէ, Պատմութիւն Հայոց պատերազմին։ Ներկոյ խմբագրութեամբ (Վենետիկ 1859)։

Ասկէ առնուած են Ա. 10 (Եղիշէ, ԷԳ—153—155)։ Բ. 2 (Եղիշէ, 53—61)։

4. Պիլիք Թըրոց (Թիֆլիս 1900)։

Ասկէ հանուած են Բ. 7 (Թուրքի Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի սա տէր Արաւ Այսուանից կաթողիկոս)։ Բ. 49 (Պատաւ-

Կ'առնենց 1708ին մինչև Քրիստոսի ծնունդը (Ամ Արարւածու 2015) կը ստացուի հնչիւ ՄԹ կամ ՄԹԲ, այն է 250, որով ՄԹԲ կարող է խմբագիրը Եսեքրիսէն ուսած ըլլալ։

խանի թղթոյն Մխիթարայ Ամարասոյ եղիս-
կողոսի ի Հայոց) : Բ. 47 (Հատուած մը
Արքահատ կաթողիկոսի Շրջարեւականէն) :

5. Խմբագիրն եւ Աղուանից արքայա-
ցանկն եւ իշխանացանկը :

Խմբագիրը կը խոստովանի. «Պատմու-
թիւն ճշմարիտ առաւել քան զնախագահին
Առանայ ի Վաղարշակայ տանս Աղուանից
ինչ ոչ գտաք մինչեւ ցրաջն Վաչագան» (Ք.
6) : այլուր կը գրէ նոյնիմաստ. «Բայտ կարգի
գրոյցք յԱռանայ մինչեւ ցմեռնայր Աղուանից
արքայ եւ ցՏրդատ Հայոց արքայ ոչ գտաք,
այլ Հարեւանցի գրեցաւ որ ինչ ի պէտս էր
տեղեակ լինել» (Ա. 8 վերնագիր) : Թէպէտ
«յոյժ ցանկալի էր բայտ կարգաց զիտել զպատ-
մածս որ ինչ յԱռանայ նախագահութենէն
ցոյսօր գործք» (Ա. 8) : սուտի «թիւ առուրցն
յԱռանայ մինչեւ ցՔաջն Վաչագան, որ էր
ի մեծ աղղէն Արշակունեաց, չէ յայտ» (Ա.
15) :

Աղուանից նախագահ իշխանին Առանի
ծառը կ'իջեցնէ Բարեթէն մինչեւ Տիգրան
(բայտ Մ. Խորենացոյ Ա. 5, 22, Բ. 8) : «Ի
սոցա ծննդոյ կարգեցաւ Առան նախագահ
Աղուանից» (Ա. 15) : Առանի յաջորդները
մինչեւ Քաջն Վաչագան անձանօթ են : Վա-
չագան «էր ի մեծ աղղէն Արշակունեաց» :
Բաջողած է խմբագիրը գտնել ասոր յաջորդ-
ներու անունները մինչեւ Բարեպաշտն Վա-
չագան, թուով ասոր. ասոնք են :

1. Վաչական (Ա.) Քաջ,
2. Վաչէ (Ա.),
3. Առնայր,
4. Վաչական (Բ.),
5. Մրհաւան,
6. Սաւայ,
7. Ասայ,
8. Եսուաղէն (Արաւաղէն),
9. Վաչէ (Բ.),
10. Վաչական (Գ.) Բարեպաշտ:

Բնչ աղբիւրէ հանած է խմբագիրը այս անունները: Չկայ որ եւ է ակնարկութիւն: Այս 10 թագաւորներէն պատմութեան ծանօթ են միայն երկուքը՝ Առնայր (370) եւ Արաւաղէն (415): Վաչէ Բ. եւ Վաչական Գ. կը յիշուին միայն Աղուանից Պատմութեան ԺԷՁ եւ զարու երկրորդ եւ Չ. զարու առաջին կէսին:

Աղուանից աղբիւրները (Թուղթ Գիւտայ) Առնայրը կը համարին Տրդատ Բ. ի ժամանակակից (Ա. 11), ըստ աւանդութեան 302ին (սակէ Ա. 8 վերնագիրը): Փաւստոս եւ Մ. Խորենացի կը յիշեն Առնայր թագաւոր մը իրը 370ին: Սաաի հարկ է ոչ մէկ, այլ երկու Առնայր ենթադրել: Բայց այսպիսի գաւազանութիւն չէ նկատած Խմբագիրը, որով երեւան կը բերէ իր անհատութիւնը ժամանակագրութեան: Ան գիտէ Առնայրը քննարկ Պարսից Շապուհ թագաւորի (Ա. 9) անշուշտ կ'իմանայ Շապուհ Բ. (309—379), որ թագաւոր հռչակուած էր արգէն խան-

ձարութիւն մէջ: Անոր նիգակակիցն էր Ռոնայր 369ին: Խմբագրին աղբւրն է Հոսթ-Սորենայի, բայց սա չի գիտեր թէ Ռոնայր քեռայրն ըլլոյ Շապուհի⁵: Տարակոյս չկայ որ այս աղակցութիւնը խմբագրին խելագատակէն հնարուած է, որ միշտ կը ձգտի Աղուանից թագաւորներն եւ իշխանները «ի թագաւորական զարմէ» սերեցնել: Վաշագան Ա. էր «ի մեծ ազգէն Արշակունեաց», անոր սերունդէն է նաեւ Ռոնայր, որ նաեւ Սասանեան տան փեսայ է. Վաշէ Բ. նոյնպէս փեսայ է Յազկերտ Բ.ի եւ քեռայր Պարոյ Ա.ի. վերջապէս Վաշագան Գ. չորրի Յազկերտի, եղբօր Վաշէի, «ի թագաւորական զարմէ» ծնած մոզակրօնիկ:

Արքայացանկին Թ. 5, 6, 7 Մի(ր)Հաւան, Սատոյ եւ Ասոյ նոր անուններ են պատմութեան մէջ. ասոնք առնուած են անշուշտ Ը.—Ժ. դարու Աղուան ազնուականներու անունացանկէն. Սատոյ կը յիշուի 768ի Պարտաւի ժողովի կանոններու յառաջարկին մէջ. «Վարդան (ի) Սատոյեան»: Միւրհաւամ կը յիշուի Բ. 17, իբրեւ տեղանուն: Ասոյ այլուստ անծանօթ է: Յամենայն դէպ

⁵ Բրաւէ, Additions, 471, ճ. 1 կը գրէ, թէ «Սա (Ռոնայր) կին առած էր Պարսից Շապուհ թագաւորին քոյրը Ասոյ, էջ 5»: Ահաբեկած ազրիբը Աղուանից Պատմութեան իր ձեռագիրն է: Բայց այդ Պատմութեան մէջ չկայ ոչ ոքի տեղիք: Անունեան, Անծանոնների Բաւարան, Ա., 220, առանց շրջափակողութեան կրկնած է զայն: Ինչպէս Justi ուղիղ եկաւած է (էջ 42), Բրաւէ Հոս շփոթումի մը զոհ եղած ըլլալու է:

Հնարուած անուաններ են Թ. 1, 2, 4—7, կասկածելի Թ. 9—10: Այս վերջին երկուքին պիտի անդրադառնամ ապա միտանդամ:

Այս 10. թագաւորները խմբագիրը կը ներկայացնէ Յարեթական գծէ Հայկազնեան եւ Եսանշահի, Բ. 17 կը գրէ. «Զնախնական ազգս Հայկազնեայց զնոանշահիկս, զոր վերագոյնն գրեցաք ի մասենիս»: Երանշահիներու ազգը տակաւոտոր կ'ընէ Վարդան «ի Միհրական տոհմէ» է. դարուն: Այս կոտորածէն կը պրծի միայն Զարմիրէն Եսանշահի, որ «փեսայացեալ էր Միհրական ցեղին», ոյսինքն աւամ էր Վարդանի գուստրը կնութեան:

Զարմիրէն շատախառն տոհմը կը ներկայանայ Պատմութեան մէջ «յազգէ թագաւորաց» (Հմմտ. Գ. 10):

Միհրանեան տոհմի ծագման պատմութեան համար ազրիւր ցոյց կու տայ. «ի ստոյգ եւ ի բուն պատմադրաց այսպէս ծանեաք»: Կականարկուի անշուշտ Սերիոսի Պատմութիւնը, որ մանրամասնօրէն պատմած է 590ին եւ յաջորդ տարիներու զէպքերը: Պատմականն է. Սոսրոյ Բ. Ապրուէզ պատանեկան հասակին կը հռչակուի թագաւոր, հօրը. Սրմիդդ Դ. ի կենդանութեան: Կապստամբի Վահրամ Զորին, Միհրան տոհմէ, եւ կը քալէ հօր ընտելով Տիգրանի վրայ: Թագաւորին քնոորդիները Բինդոյ եւ Վստամ կ'առնեն Սոսրոյի եւ կը գիմեն փախուստի: Բինդոյ կէս ճանապարհին կը վերադառնայ Տիգ-

րան եւ կը սպանէ Որմիզդը, որպէս զի Վաշ-
րամ չչաճադործէ անոր անունը հակառակ
Սոսրովի: Փախստականները կ'ապաստանին
Մաւրիկ կոյսեր, որ կու տայ անոնց յունա-
կան զօրք յետ միշտ ապստամբը: Վաշրամ
կը պարտուի. ապստամբարան կը դանկ
Թուրքերուն քով, ուր եւ կը սպանուի Սոս-
րովի թեյադրութեամբ: Սոսրով կը կաս-
կածի իր քեռորդիներու հաւատարմութեան
վրայ. կը սպանէ Բինգոյն. իսկ Վաշրամ Պարս-
կաստանի խորերը կը հռչակէ ինք զինքը թա-
ղաւոր. հաւանօրէն մինչեւ 596:

Սմբագիրը, որ կը լռէ Վաշրամ Զարինի
սպանման մասին, կը գրէ շարունակելով
դատութիւնը. «Յետ քաղամ ամաց լինի
վրէժխնդիր արեան հօր իւրոյ Որմիզդի. կո-
տորէ զերկոսեան քեռիւն իւր զԲինգոյ եւ
զՎաշամ, եւ ի նոյն ազգէ իրրեւ արս վաթ-
սուն: Ուստի լեալ փախստական Միշրանն
այն սոցային Սոսրովու (այսինքն նախարար
մը Միշրան տոհմէն, «ի Սասանեական Սոս-
րովու ցեղէն» Բ. 17 վերնագիր), միարանէ
ընդ իւր զկողմս աշխարհացն եւ առեալ երդս
իրրեւ 30-000 անցանէ ի կողմն Ադուանից,
հասանէ յՈւտի գաւառ մերձ ի Սաղիրս [եւ]
յաւելու ի թշնամիան»: Պարսից աւագանին կը
դուռչացնէ թագաւորը, թէ Միշրան, որ միայն
կասկածելով Սոսրովէն դիմած է վախճաւոր,
կարող է ասով իր թշնամի Սաղիրներու ոյժը
զօրացնել: Ասոր վրայ Սոսրով սուրհանդակ
մը կ'ուղարկէ հրովարտելով Միշրանի. ուր

կը գրէ: «Եզրայր իմ եւ հարադատ, մի՛ լիցի քեզ հետանալ յինչն թշնամութեամբ: Եթէ ոչ հաճեցար ընդ իս ընակել, ուր հրովարտակդ իմ հասանէ, երկիրդ այդ քեզ լիցի ի ընակութիւն, որչափ եւ հասանեն զնայր ստից քոց»: Միհրան հրովարտակը կը ստանայ Գարդման գառափն ստորոտը: Հոն ալ կանդ կ'առնէ: Կը շինէ «յիւր անուն քաղաք մի կոչելով զնա Միւհաւան»: Կը գրաւէ Գարդմանը: Ասիկա Վահրամ Չորինի վէպին մէկ նոր փոփոխակը չէ՞: Իրմով սկիզբ կ'առնէ Գարդմանի մէջ նոր տոհմ մը:

1. Միհր(ան):

2. Արմայէլ:

3. Վարդ Ա:

4. Քաջ Վարդան:

5. Վարդ Բ., որ կ'ունենայ երեք դուստի, Վարադման, Շուշիկ տիկին, Վարադ-Գրիգոր, առաջին իշխան Ադուանից, որ կը մկրտուի Վիրայ կաթողիկոսէն:

6. Վարադ-Գրիգորի որդիներն են ի Գորիգիտայ (Բ. 25), Վարադ-Պերոժ, Չուանչիք, Յեզուա-Սոսրով, Վարադման (Բ. 17, 25): «Գորիգուխա» կարդա՞լ Գորանդուխա:

7. Վարադ-Պերոժ:

8. Վարադ-Տրդատ. որդիք՝ Գադիկ, Վարդան, Մարիամ (Գ. 12):

9. Վարդան:

10. Ներսէս Դժնդակ:

11. Գադիկ:

12. Ստեփանոս և Ազրատէն բոլոր նորա (Պ. 23) :

13. Վարադ-Տրդատ Բ. «և ի նոյն տմի (821) տէր ներսեւ ի Փիղիպեան ազան զՎարադ-Տրդատ ի Ստեփանոսեան և զսրգի նորին ի մօրն զոդ զենին և զամենայն տառցաւածս նորա յափշտակեցին» (Պ. 20) :

Միհրանէ տոհմի այս ազգաբանութիւնը ինձ կը թուի, թէ նախուած է Սմբատ դէն (եթէ ոչ Ջուանշիրի վկային հեղինակէն) և շունի պատմական հիմ : Միհրանէն մինչև Ջուանշիր 7 սերունդ կը ներկայացուի, բայց 596—650 հազիւ 57 տարուան միջոց բաց է, իսկ այս 57 տարիներուն մէջ անկարելի է 7 սերունդ ենթադրել :

Միհրան տոհմի և ոչ անձի կամ պաշտօնի անուն է : Եւ եթէ Միհրան մը դադրեալ է Աղուանք, ան ունեցած բլլայու էր իր անձնանունը, նկատի առնելով, որ խմբագիրը ձգտում կը ցուցնէ Աղուանից ինչպէս թագաւորները, նոյնպէս իշխանները արշակունի և սասանեան ծագումէ սերած հաւատացնել, կարելի է մտածել, թէ ան որ և է կոտան գտած բլլայու է Միհր կամ Միհրան անունը նոր իշխանական տան նախահայր բնորէլու : Ան այս գրգիւ կարող էր տալ Ստեփանոսի Միհրհաւան անունը (Բ. 17), որ կ'ենթադրէ իր հիմնադիրը Միհր կամ Միհրան : Արքայացանկին մէջ գետեղած էր ան թագաւոր մը Միհրհաւան անուն : Որովհետեւ

Ի սերունդի համար 57 տարիները անբաւարան են, կարելի է որ խմբադիրը աղբիւրի մը մէջ՝ Երեւան բերած բլրաց Միհրան մը, որ Սասորով թագաւորի օրով դարձած է Աղաւանից աշխարհի մէջ։ Այսպիսի Միհրան մը 540ին կը յիշուի Դրիգօր Մանուկէիւր անձիկի վիպարանութեան մէջ՝ իբրեւ անոր հօրեղբօր որդին, որ անձնանունով հաւանօրէն Վահրամ կը կոչուէր²։ Այս Միհրան հրաճանադարն էր Աստի, այն է Ճորայ ցահակի պարսկական գորագունդին, Սասորով Ա. ի օրով։ Խմբադիրը շփոթած է Սասորով Ա. Անուշարուանը Սասորով Բ. Ապրուէզի հետ։ Հարկ է այսպէս խմանալ, եթէ չենք ուզիր մեղադրել Խմբադիրը իբրեւ անգէտ ժամանակի մասին։ Աւագրաւ է եւ այն որ է.— Բ. դարու շրջանին Աղաւան աւաղ իշխանները Վարագ-Դրիգօր, Վարագ-Պերօթ, Վարագ-Տրդատ, Վարագման եւ նման պարսկական անուններ կը կրեն։ Միհրի օրդոյն անունը Արմայէլ (պարսկ. Armail) Աթաշակի գրոյցէն ծանօթ բլրայու էր, նոյն անունը կը յիշուի նաեւ Վրաց հնագոյն շրջանի արքայացանկին մէջ (Ius'i, Iran, Namenbuch, 26—27)։ Միհր — աւալն նմանութեամբ Արտ — աւալն։

Թէ խմբադիրը ս'րբան անհաստատ ժամանակադրական հոյի վրայ կը տատանի, կը տեսնուի Գ. 10 հաստատմէն, որ կ'աշխատի

² Այս Միհրանի մասին տես իմ երկէն՝ վարդապետ, Բ. 563 եւ շար.։

700-ին ի Պարսառ գումարում ժողովին ներկայ աւագներու տոհմանունները յաւարտներ. «...Վախասանդ ի Վարազմանեան. և նախնի է սոցա Քաջն Վարդան ի Միհրան տոհմէն, որ յաւարտ Վաչականոյ Աղուանից արքայի յԱյսւղն ժողովոյն յարքայէն նախադահ կոչեալ՝ բնասրեցաւ ի Վարդման»։ Այդ ժողովի Կանաններու Յատաջարանին մէջ չի յիշուիր Վարդան։ Եւ սա եթէ իր նախադահութիւնը Վաչական թագաւորէն բնդանեցաւ, պէտք է այս գէղքը տեղի ունեցած ըլլայ իրր 530—560 տարիներու մէջ, երբ ստորած ըլլալու է «Վաչական արքայ»։ Բայց ըստ խմբագրին Միհրան, Միհրանեան տոհմին նահապետը 596-էն ետքը Աղուանից աշխարհին մէջ հաստատուեցաւ։

Այս պնդմանցումը Քաջ Վարդանն էր, ըստ խմբագրին, որ չինեց Վարդմանոյ բերդը, և հոն հրախրելով հաշի «գնախնական ազգս Հայկազնեայց զննանշահիկս, զոր փերապոյնն զբեցաք ի մատենիս» (Կականարիէ անշուշտ Ա. 15 գլուխը), կը կոտորէ նեւորքէն 60 երանշահիկ իշխաններ, և «միայն թողոյր ի նոցանէ զփեսայացեալն խրում ցեղին զՋարմիրէն հաւանշահիկ։ Այսպէս կոչուեցաւ (Միհրանեանոյ) սիրելին Աղուանից» (Բ. 17)։ Չորս է ամէն փորձ հէգելյու այս գէղքին ժամանակը։

Այս «ննանշահիկ» անուանակոչութիւնը «Հայկազնեայց»՝ առաջին անգամ այս տեղ երեւան կու գայ ևւ կը կրկնու ի սոցա։ Կ'իմա-

նայ խմբադիրը բառովս Ռան (մրախան) կամ Սեան (պարսկական) անունը, որով կը կոչուի Աղուանից աշխարհը. ուստի Ասան-չահ-իկ = Ասան-չահ-իկ, կազմուած նմանութեամբ Երանչահ-իկ (Երան աշխարհի հպատակ) յորջորջումին, հոս Ասան-չահ-իկ = Աղուան արքայազուն խմատով:

Նոյն խմբադրի ձեռքը կը տեսնեմ նաեւ Գ. 20 գլխուն մէջ, ուր Վարազ-Տրդատ Բ-ի սպանութիւնը յիշելով կը ծանոթագրէ: «Այս Վարազ-Տրդատ ի Միքեական տոհմէ էր, որք զԱղուանս ժառանգեցին արդի ի Խորէ տանելով. սա արեւորդ էր ի Վարազ-Գրիգորի՝ ստացին իշխանէ Աղուանից» (Գ. 20): Այս հաստատմը մասն է Գ. 23ի «Զայս Վարազ-Տրդատ եւ զորդի նորա Ստեփանոս...»:

Ընչդէս քաղաքական, նոյնպէս եկեղեցական պատմութեան ժամանակագրութիւնը խախտու է: Այս կէտի մէջ անեցած է անպարբ Աղուան հեղինակները, որոնք Աղուանից առաքեալ ներկայացուցած են Ս. Թադէոսի աշակերտը՝ Եղիշէ անունը: Կրտսի թէ Գրիգորու համբարձումէն ետքը «մեքոցս արեւելեայցս վիճակեցաւ սուրբ առաքեալն Թադէոս»: Սա կը նահատակուի Արտազ դատարն մէջ: «Եւ աշակերտ նորա սուրբն Եղիշա գառնայ յերեսաղէմ»: Հոն կը ձեռնադրուի (անշուշտ եպիսկոպոս) «ի ձեռաց սրբոյն Յակոբայ երթոր Տեառն... եւ վիճակ տեսայ իւր զԱրեւելոս՝ ծանադարհ արարեալ յերեսաղէմէ ընդ Պարսս՝ մտանէ ի Մագ-

քաթն, խոյս տուեալ ի Հայաստանեայց³⁶ : Եւ սկիզբն տանէ քարոզութեան ի Չողտոյ³⁷ : Կր հասնի Ուտի եւ կր նահատակուի Չերզունի դաշտի վրայ (Ա. 6) : «Յետ բազում ժամանակաց» կր յայտնուին նշխարքները : զլուխը կր պահուի Ուտեկան տանի մէջ, ուրիշ աստ կր փոխադրուի Ներսէրհայ սուրբ ուխտը : Իսկ «յետ բազում ժամանակաց Վաշագան արքայ կր կանգնէ սիւն մը «ի գրի նահատակութեանն» (Ա. 7) :

Այս գրոյցը հնարում է հաւանաբէն Չ.—է. դարու մէջ, երբ Աղուանից եկեղեցին սերտ յարաբերութեան մէջ էր Երուսաղէմի Հայրապետներու հետ, ունէր նաեւ փանք մը Ս. Քաղաքին մէջ : Հնարում է Եղիշէ ստաքեալ, աղացուցանելու համար, թէ առաքելական է Աղուանից եկեղեցին եւ Եղիսկոպոսապետը ինքնազուխ : Աւելի յատաճ ծագած ըլլալու է Ս. Քաղէոսի վկայաբանութիւնը, նոյն նպատակով : Վրայ եկեղեցին նոյնպէս, թէև չատ ուշ (ԺԱ. դարուն), ցոյց կու տայ իր Առաքեալը Անդրէաս :

Այնու սր Եղիշէ նախ իբրեւ աշակերտակից Քաղէոսի կու գայ Հայաստան, առաքելոյն նահատակութենէն ետքը կր վերադառնայ Երուսաղէմ եւ միւսանդամ կ'առաքուի Աղուանից աշխարհը, բնականաբար

³⁶ Ինչո՞ւ համար չխոյս տուեալ ի Հայաստանեայց, անշուշտ կա՞մ փախնայալ Սանատրուկ Քաղաւարէն եւ կամ հաւանակազոյն՝ յաւկապէս Աղուանից ստաքեալ նկատուելու համար :

Հայոց առաքեալը նախ էր քան Աղուանիցը :
Եւ աւելայն իմբապիրբը նախապատուութիւնը
կը վերադրէ Աղիշէի, երբ կը գրէ :

«ԽԻ՛. ամ էր թուականին Հասմոց
(43 + 247 = 290), յորժամ լուսաւորեցան
Հայք ի հաստս, եւ Աղուանից լուսաւորու-
թիւնն Մ եւ Հ ամ յաւաջ էր (290—270 = 20) :
Իսկ յետ 22 ամ լցելոյ հաստաւորցն Հայոց
(290 + 180 = 470) յաղաղս ժողովոյն Քաղ-
կեկոսնի եղև հանդէս ժողովոց ի ժամանակս
Բարկենի Հայոց կաթուղիկոսի» (այսինքն
508) : Յոյնք եւ ամենայն Բաալիա, Հայք եւ
Աղուանք եւ Վիրք միաբանեալ նդովեցին
զժողովն Քաղկեկոսնի եւ գտեմարն Լեւոնի
հրամանաւ ըսրեպաշտ թաղաւորացն Հառ-
մոց՝ Չկնոնի († 491) եւ Անատաւանց (491—
518) : Եւ յետ 24 ամաց անցելոց (470 +
87 = 557) ի ժամանակս Աբրահամոս Հայոց
կաթուղիկոսի (608—610) բաժանեցան Վիրք
ի Հայոց միաբանութենէ ի ձեռն Կիւրիոնի,
այլ եւ Յոյնք եւ Բաալիա ընդ նոսա՝ իսկ
Աղուանք ոչ քակուեցան յուղղափառութենէ
եւ ի միաբանութենէ Հայոց» (Բ. 47) :

Պեղեցիկ նմոյշ մըն է հաստուածս իմբա-
պրին հետեւած ժամանակագրութեան եւ քա-
ղաքականութեան համար :

Նկատմամբ քրիստոնէութեան քարոզու-
թեան Աղուան աղբիւրները կը պատմեն թէ
Էրբ լսեց Սոսնայր թաղաւոր Գրիգորի եւ
Տրդատի մասին՝ հետեւակով մը գնաց Հա-
յաստան, ինքն ալ ընդունեցաւ քրիստոնէու-

թիւնը եւ մկրտուեցաւ իր հետեւաններով՝ Ս. Գրիգորէն։ «Ք նմին ժամանակի շնորհեցաւ նոցա այր մի երանելի՝ ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն, ի Հոովմ քաղաքէ, որ եկեալ էր ընդ Տրդատայ արքային։ Այսու երկնաւոր բարեօք լցեալ եկն Սեռնայր արքայ, Լմուս յաշխարհն Աղուանից, ... ընկալան ամենեքեան զգրոշմն երկնաւոր» (Ա. 11)։ Այս գէտքը կրկնուած է Ա. 9, մասնաւոր չեւտով մը, թէ Հայք եւ Աղուանք «ի միում ժամանակի» ընդունեցան քրիստոնէութիւնը։ Բայց որ եւ է խօսք չ'ըլլար այն (անանուն) եպիսկոպոսի մասին, որ Հոովմէն եկած էր։ Սեռնայր թողաւորի մահէն ետքը «խնդրեցաւ յԱղուանից մանուկն Գրիգորիս ի կաթուղիկոսութիւն խրեանց (հմմտ. Սոր. Գ. 3), զի Սեռնայր արքայն մեր խնդրեաց ի սրբայն Գրիգորէ նորին ձեռնադրութեամբն լինել եպիսկոպոս աշխարհին խրոյ։ Որ եւ այսու կանոնաւ կացին աշխարհն Հայոց եւ Աղուանից համակամ եղբայրութեամբ եւ անբաժնի ուխտիւ մինչեւ ցայսօր» (Ա. 9)։

Սմբագրին են այս տողերը. որ դարձանալի կերպով անուշադիր եղած է Գիւս եպիսկոպոսի այն տեղիքին, որ Հոովմեցի եպիսկոպոս մը Աղուանից առաջին եպիսկոպոս կ'ուզարկուի։ Սեռնայրի մահէն ետքը կ'ընդունին Աղուանք Ս. Գրիգորիս իբրեւ կաթողիկոս։

Հայոց եւ Աղուանից յարաբերութեան նկատմամբ նոյն միտքը կը կրկնուի բազ-

միջոց՝ քայքայ հետաքրքրական է հետեւեալը։
«Իսկ Աղուանք ոչ քակտեցան յուղղափառութեւնն եւ ի միարանութեւնն Հայոց։ Արայ շրջաբերական թղթով մասն կիրքիւնի գիմադարձութեանն՝ Արրահամ... աղղկ նախ յԱղուանս, ապա գիտութիւն եւ գրէ պապէս ի Թղթին, եթէ Յառաջագոյն բան զՀայոց աթոռակարութիւնն կացեալ աթոռակարութեանն Աղուանից. եւ բնոյ մեզ համաձայն գորով՝ նոցա կամակարթեամբ նդովեցաք եւ բնեկեցաք զկիրքիւն բոս հրամանի հարցն՝ մեք եւ Աղուանք. եւ զնոյն ի վերայ Վրաց երամայեցաք, տմեմեիմ մի հաղորդել բնոյնս» (Բ, 47)։

Արրահամ կաթողիկոսի 609ին հրատարակած Շրջաբերական Թուղթը պահուած է Թղթոց Գիրքին մէջ, ուր հետեւեալն է յառաջ բերուած տեղիքը.

«Յառաջագոյն բան զմեզ կացեալքն յատրիճանի կաթողիկոսութեանն՝ յԱղուանս, իսկ մեք ի Վիրս առ կիրքիմ. որ կաթողիկոսն անուանի, եւ նորին աթոռակիցս (գրեցաք) ... Վասն որոյ եւ զյառաջագոյն սահմանն մարդապետացն մերոց, զոր ի վերայ Հոռոմին հաւին... մեք զնոյն ի վերայ Վրաց երամայեցաք, տմեմեիմ մի հաղորդել բնոյնս» (Էջ 193—194)։

Ընդգծուած բառերը միայն Շրջաբերականէն հանուած են Խմբագրին քով։ Ի՞նչ նպատակով խորհարած է Խմբագիրը կա-

թողիկոսին տուցիր, մասնաւորապէս «Ճա-
սաջադոյն քան զմեզ կացեալքն յաստիճան
կաթողիկոսութեանն (զբեցին) առ Աղուանս»,
որով կ'ակնարկէ Յովհաննէս Բ. կաթողի-
կոսի (թերեւս նաեւ Մովսէս կաթողիկոսի)
թուղթն առ Աղուանս: Ո՞ր հայ կաթողի-
կոսը թոյլ պիտի տար իրեն զբել. «Յատա-
ջադոյն քան զՀայոց աթոռակալութիւնն
կացեալ աթոռակալութեանն Աղուանից»:
Խմբագիրը անգէտ կը ձեռացնէ ինքզինքը,
թէ Արտա կաթողիկոսի օրով տեղի ունեցած
էր Աղուանից «քակտումը» «ի միաբանու-
թենէն Հայոց»: Բայց զարմանալի կերպով
յատաջ կը բերէ Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսի
եւ Վրթանէս Քերդողի թուղթերն առ Աղու-
անս, որոնց նպատակն էր բերել զանոնք ի
միութիւն:

Խմբագիրը բուն Հակաքաղկեդոնական
մըն է: Բայց միաժամանակ Աղուանից եկե-
ղեցոյ նախադատութեան պաշտպան: Ան
կ'ընդունի թէ Աղուանից կաթողիկոսը իր
ձեռնադրութիւնը պէտք է բնութենի — բոս
ստիորութեան — Հայոց կաթողիկոսէն,
բայց ասով չի տուժեր իր նախադատու-
թենէն: Իր համոզումն է թէ Աղուանից եկե-
ղեցին «ոչ քակտեցաւ յուզափառութենէն
Հայոց»: Այս կրկին տեսակէտներէ ստի-
պուած էր ան գոհ ձգել իր աղուան հայրե-
նակիցներն եւ պարսառանքի շենթարկել իր
հայ բնթերցողներէն: Հարձարձել յանձնդի
ձածկուած կրակը, դատնաբանական եւ

խառնակաճան մէջները, որոնք ժամանակ ժամանակ յուզուած էին հետաւոր եւ մերձաւոր անցեալի մէջ եւ պիտի ծայր ասնուին ապագային: Այս գոյուչութիւնը հարկադրած է գինքը ձեռքի տակ գանուած ոչ աննշանակ թուով վաւերացիրներէ պատուիլ շափաւորութեամբ: Կերեւայ թէ գանուած է ան նաեւ գրաքննական հակադրութեան տակ (Բ. 47): Թէ նման մարմին մը գոյութիւն ունեցած է անցեւոյն մէջ կարելի է ենթադրել. յամենայն գէտն ապագային մէջ դարձեցին այդպիսի ձեռքեր Պատմութեան մէջ աւերներ:

Խմբագրին է նաեւ Գ. 24 Աղումնից հայրապետներու շարքը Եղիշէ ստափեպէն մինչեւ 1000 տարին:

Եղիշէի յաջորդները մինչեւ Գրիգորիոս անյայտ մնացած են: Գրիգորիոսի յաջորդ կը նշանակուի Շուփհաղիչոյ, որ Պատմութեան մէջ (Ա. 23, 26) կը յիշուի Վաշական Գ.ի որով, ուստի 2- դարու մէջ: Արդէն Կիրակոս Գանձակեցի նկատուած էր այս հակամասժանակադրական կէտը. «բայց փասն առնալ այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտութիւն զոյ մեզ» (էջ 98): Նաեւ Շուփհաղիչոյի 9 յաջորդները երկրայական են. անոնց անունները չեն յիշուած Պատմութեան մէջ. իսկ 10երորդը՝ Երեմիա ծանօթ է մեզի Կորիւնէն (եւ ասկէ առեալ Մ. Խորենացիէն), որ դա՛հին վրայ էր արդէն իբր 415ին: Ասկէ ետքը կը յիշուին ստատմով մը.

Արաս	ամս 44.
Վերոյ	ամս 34.
Զաքարիա	ամս 15.
Յովհաննէս	ամս 37.

Այս տեղ նպատակ չունիմ Աղուանից կաթողիկոսներու յաջորդութիւնը քննութեան առնել: Յիշեցի այս շարքը, ցոյց տալու համար միայն ժամանակագրութեան թիւրութիւնները:

Արասի ամսաւանդութեան տարիներէն կը յիշուի 552 տարին: ուստի անոր 44 տարիները պէտք է գեաւեղել իբր 550—595 շրջանին մէջ: Անոր յաջորդն էր ստանց տարակոսի Վերոյ կաթողիկոս, իբր 596—630: Եթէ Զաքարիա, ինչպէս կ'ըսուի, ձեռնադրած է Սիւնեաց Վրթանէս եպիսկոպոսը (իբրեւ յաջորդ Պետրոսի), անոր կաթողիկոսութիւնը պէտք է եղած ըլլայ իբր 560ին: Այս գէպին հարկ է Վերոյին յաջորդն համարիլ Յովհաննէսը, որ կը յիշուի միայն այս տեղ: Այս այն շրջանն է, երբ թէ Աղուանից եւ թէ Սիւնեաց եկեղեցիները բաժնուած էին Հայոց միութեանէն: Այս կէտին պիտի անդրադառնամ յետոյ:

Ամբաղբին պէտք է վերադրել նաեւ նախնաբար ինքնակաց գրութիւններու գլխաւոր ժամումները: այսպէս Վերոյ կաթողիկոսի Պատմութիւնը բաժնուած է ութը (Բ. 9—16) եւ Զուանչրի վէպը 18 (Բ. 18—36) գլուխներու: Հաւանորէն նաեւ Սուրբերու Նշխար-

ներու յայտնութեան և փոխադրութեան պատճառքիւնները սկզբնաբար ուրոյն գրութիւններ կ'ենթադրեն, ապա բաժան բաժան գետնադաւ, ըստ ժամանակադրութեան, Ա. և Բ. գիրքերու մէջ:

Այս հարցերը պիտի գրադոյնեն զմեզ յոջորդ գլուխներու մէջ:

2. ԵՂԻՇԷ ԱՌԱՔԵԱԼ ԵՒ ԴԻԹՏ ՆՇԽԱՐԱՅՆ.

(Ա. 6, 7, 9)

Աղուանից Պատմութեան մէջ (Բ. 48) յառաջ կը բերուի Սողոմոն Մաքենոցաց հօր մէկ գրութիւնը գրուած առ «Սողոմոն ոմն ժիւնձեայ, որ յետոյ Հայոց եղև կաթողիկոս» (791—792), ի հակաժամանակադրական տեղեկութիւններով: Այս տեղ կ'ըսուի թէ Արրահամ կաթողիկոսի օրով (609—610) Աղուանները յանձն շառնելով Հայոց «գահերէցութիւնն ի վերայ Աղուանից» «զայլ ոմն երեւեցուցին կանխառ առաքեալ՝ եկեալ յաշխարհն Աղուանից՝ Եղիշէ անուն, յաշակերտաց Տեառն՝ ձեռնադրեալ ի ձեռանէ Յակոբու եղբոր Տեառն, քարոզեալ անդ և եկեղեցի շինեալ նախկին քան ի Հայս, առաջին ժայր եկեղեցեացն Արևելից զԴիտոյ եկեղեցին նորին հիմնադրեալ և զինքեանս նմա աւանդեալ՝ դարձան ի Հայոց առ ինքեանս՝ շինելով ընդ ումեք իշխանութեամբ» (Բ. 48, էջ 311/12): Այս տեղի կ'ունենայ ժամանակ մը, երբ Հայք Յունաց իշխանութեան

տակ էին, 591էն ետքը, հաւանօրէն 630—650 շրջանին: Աւելի հին գրաւոր յիշատակարան չունինք նշխշէ առաքեալի մասին:

Սողոմոն հօր յառաջ բերած տեղեկութիւնները գրեթէ բառ առ բառ աւնուած են Աղուանից Պատմութեան Ա. 6էն: Այս տեղ կը պատմուի թէ Նշխշէ առաքելակից մըն էր Թաղէսսի եւ անոր հետ հասած Արտաղ: Երբ կը նահապետուի Ս. Թաղէսս, Նշխշէ կը փերադառնայ Երուսաղէմ, կը ձեռնադրուի (անշուշտ եպիսկոպոս Աղուանից) եւ կ'երթայ Աղուանից աշխարհը՝ «ճանապարհ արարեալ ընդ Պարսս, մտանէ ի Մաղքութս՝ խոյս տաւալ ի Հայտատանեաց, եւ սկիզբն տանէ քարոզութեան ի Չոզայ (Ճորայ պահակ) . . . եւ անտի եկեալ յԱւի գաւառն . . . եկեալ ի Գիւ, կանգնեաց զեկեղեցի եւ մատոյց զանաբխն պատարապն . . . : Բայժ տեղւոյն եղև սկիզբն արեւելեացցս եկեղեցեաց, մայրաքաղաքաց եւ յուսաւորութեան տեղի»: Կը նահապետուի Չերդունի զաշտակի մէջ:

«Յետ բազում ժամանակաց» կը յայտնէ Նշխշէ ինքնին իր նշխարները: Գլուխը Ռուկանցի Ստեփանոս քահանայ կը տանի իր զխղը. «Եւ ապա անտի փոխեցին ի Ներամբհայ սուրբ սխտն, որ այժմ կոչի Զբօլշախկ»: «Իսկ յետ բազում ժամանակաց բարեպաշտն Վաշական Աղուանից արքայ կանգնեաց զսխն ի գրի նահապետութեանն, եւ սենեկապանն արքայի մեծակեաց եղևալ՝ ի վերայ սեանն կատարի» (Ա. 7):

Վաշական արքայի Վարդին մէջ յիշատակութիւն չէ եղած այս սիւնի մասին։ Ահգի անձանք ի աս հասարակ թէ վկայող իրր, որուն անունը չէ յիշուած, երբ եւ ինչ անգիրքներու հիման վրայ յեղած գրած է Վկա-յարանութիւնս եւ վկայիս նշխարաց յայտնութիւնը, ինչպէս եւ փոխադրութիւնը։

II. Թաղէսի վկայարանութեան մէջ, որ Զ. դարուն գրուած է, որ եւ է խօսք չէ եղած Եղիշէի մասին։ II. Գրիգորիսի Վկայարանութեան մէջ (II- 14), որ յօրինուած է անգուան հեղինակի մը, հասանքէն է, դարուն, կը յիշուի II. Թաղէս, բայց յայտն է Եղիշէ ատարակի մասին (տե՛ս վարդ)։

Այսուանից Պատմութեան մէջ կը յիշատակուի Եղիշէ յատկապէս այն հատուածներու մէջ, ուր Խմբադրին գրիչը կը տեսնուի։ Կատարած է ի է Ստրամբոն Մարկնոցաց հօր գրութեան մէջ Եղիշէի հայոց հատուածի հարադատութիւնը։ Համեմայն գէտս Վկայարանութիւնս «յայտնուած է» յընթացս Է. դարուն, թերեւս ասիւ նշխարաց փոխադրութեան «ի ներամերհայ ատր տխան, որ այժմ կոչի Զրվշտիկ»։

Վկայարանութեանս սկզբնաւորութիւնը՝ «Պատմութիւն աշմարիտ — տիրեաց կողմանցս Աղուանից։ Իսկ» կը տատկանի Խմբադրին. իսկ «ի հասանել ժամանակի — ի Սահարիոյ արքայէն Հայոց» հատուածը փոխաւնուած է — ինչպէս ինձ կը թուի —

Ա. Գրիգորիսի Վկայարանութենէն (Ա. 14), որուն սկզբնաորութիւնը կը կայմէր:

3. ՎԱՐՈՎ ՎԱԶԷԹ ԱՆՍՈՒՆԵՐԻ ԱՐԳԱՅԹ
(Ա. 10)

Աղուանից Պատմութեան մէջ անյարմար աւելցուցուած է Վաշէ Բ.ի վարքը: Ձեռնագրած է Գրեաւ Եղիակոսոսի Ա. Եւ Բ. թուղթերուն հետ (Ա. 11) ընդ մէջ Ա. 9 եւ 12 գլուխներու, ուր կը պատմուի Ռոմայր Աղուանից արքայի Եւ Տրդատ Հայոց թագաւորի մասին, ուստի Եւ դարու ղէպքը Գ. դարու ղէպքերու միջեւ:

Այս ամբողջ գլուխը փոխառութիւն է, գրեթէ բառ առ բառ, Եղիշէի Պատմութեան Ը. Յեղանակէն (էջ 153—155, ըստ 1859ի տպագրութեան): Մինչ Եղիշէ կը խօսի յիշ «Աղուանից արքայի» մասին, սյուսեղ «Աղուանից արքայն» կ'անուանուի «Վաշէ»: Ինչո՞ւ Եղիշէ անյիշատակ թողուցած է արքային անունը, Եւ ուսկի՞ց, ինչ ազրիւրէ գիտէ Աղուանից պատմագիրը անոր «Վաշէ» անունը Եւ անոր Եղբոր «Յազկերա» յորջորջումը (Ա. 17): Ձախ է ամէն հարցաբնութիւն:

Աղուանից պատմագիրը Եղիշէի հաւատածին մէջ աւելցուցած է նաեւ «բառ հայրենի աւանդիցն» (Եղիշէ «Հատասցն»), զոր Ռոմայր հաստատեաց Եւ ամօրէն Յազկերա... Եւ վերջաւորութեան՝ «այս եղև վարլ նարա»:

Այս յաւելումները այն գրչէն են, որ գրած է Ա. 9 գլուխը: Նոյն ձեռքը պիտի տեսնենք քիչ յետոյ նաեւ Ա. 11ի մէջ: Եթէ անաշխատ կարող ենք հաստատել զայս, բայց աշխատանք պիտի պահանջէ այն հարցը, թէ ամբողջ այս հատուածը ի մասին «Աղուանից թագաւորի» ի՞նչպէս մուտ գտած է Եղիշէի Պատմութեան մէջ:

Այժմեան Եղիշէ կամ անոր խմբագիրը, որ Ղազար Փարպեցին իրեն առաջնորդ ունեցած է, նաեւ այստեղ, 457—462 տարիներու համար, օգտուած է իր աղբւրքէն: Ղազար կը գրէ.

«Եւ կեցեալ Յագկերտի թագաւորին Պարսից զչարի ժամանակի կենաց խրոց՝ վախճանէր ի վառասում (ա՛յսպէս): Եւ թագաւորեցին նորա երկու որդիքն, հակառակելով ընդ միմեանս. եւ գիմեալք ի վերաց միմեանց պատերազմաւ՝ յաղթահարեալ սպան կրտսերն պատազն եւ ինքն թագաւորեաց, որում անունն էր Պերոց: Եւ ի նմին ամի թագաւորութեանն խրոց ատաքեաց զՅրդատալչնատոց զիւր զայեակորդին, զոր կարի յոյժ սիրէր ատաւեյապէս, եւ հրամանս ետ արձակել զնախարարսն Հոցոց ի կապանաց եւ կարգել նոցա սոճիկ ի Հրեւ» (108). «... պարպեւեաց դառնալ կապելոցն յաշխարհս Հոցոց. որք եկեալ ի տունս իւրաքանչիւր յամի 2, թագաւորութեանն Պերոցի» (110):

Ղազար, որ Յագկերտի «Ժ2» տարին (էջ 6) յիշած էր, յուսարի էր, որ հոս ալ մա-

Հուան տարին յիշէր, որ է, բոտ Եղիշէի՝ ժիւ տարին, անշուշտ փոխ առած Փարպեցիէն: Իկս պատճառով այ կը թուի ինձ, թէ բնագրին անթմաստ տեղիքն «ի փարսսսում» ազատազոթ թեան արդիւնք մըն է. և պէտք է մերականդնէ սրբազրութեամբս. «ի Թեփերդում»: Կարդա՛ յիմնեւառնիրարդում:

Յագիերտի երկու սրգիները Որմիզդ է: Պերոյ կոուեցան իրարու հետ դաշին շարջը. Որմիզդ պատած էր դաշը: Պերոյ գիմեց Հեփթաղներու թագաւորին օգնութեան. սր լանձն առաւ օգնէյ իրեն ի դին Տադական դատուն: Յաջողեցաւ կրտսերը բառնայ երէցը դաշէն և արեւէն (459/60): Պերոյ կը հաշուէ իր դաշակարութեան սկիզբ 457/58էն: Փարպեցւոյ արտայայտութիւնը «ի նմին ամի թագաւորութեան իւրոյ առաքեաց զՅրդատ»՝ Վշնասոյ գիւր դայե[ա]կորդին» պէտք է անշուշտ խմանայ՝ ազարկեց 459/60ին «իւր դաշեակին սրգին»: Պերոյ արձակեց նախարարները իր թագաւորութեան Զ. տարւոյն, այն է 462/63ին: Թէ 459—462 տարիներուն Պարսկաստան ներքին խռովութիւններու մէջ դատաւած է, այս մասին Փարպեցի որ և է տկնարկութիւն չէ բրած:

«Եղիշէ» կը կրկնէ Փարպեցւոյ պատմածները իր ոճով, սակաւ ինչ ընդլայնուած: Նախարարներու «լուծումն ի կապանաց» մերայրած է Յագիերտի. ինչ որ Փարպեցի Պերոյի բարեացակամութենէն գիտէ: Թէ Որ-

միզդ Պերսդի «Ռա՛համ զսցեակի» ձեռքով ստանաւ և, անձանօթ և Փարսկցւոյ, Փարսկցին շունի նմեւ «Աղուանից արքայի» սպորտամբութեան շուրջը պատմուած միջոցէւրք: Եթէ այս տեղիքները մակաղծի մէջ տանենք, Եղիշէ կը գտնէ իր համաձայնութիւնը Փարսկցւոյ հետ: Ուստի ունինք մեր առջեւ ընդարձակ հաստատմ մը Եղիշէի մէջ, որ Եկամուտ կ'երևայ:

Աւելի բժրունելի ընելու համար մեր այս տեսութիւնը կարելի էր համարիմ յառաջրէրէլ քաղաւածարար Եղիշէի այս տեղիքները Եկամուտ մասերը, որոնք առաւելագէս Աղուանից արքային կը հային, կը ներկայացնեմ շղարի:

Եղիշէ, էջ 150—155 խօսած է ընդարձակ կտակաւ նախարարներու վրայ: Կը պատմէ թէ Յազկերտ իր թագաւորութեան վերջին տարիներուն գիծոյցարար մտնում է նախարարներու հետ, արձակած է անոնց կապանքները խոստացած է նոյն իսկ «արձակել գնուու յաշխարհն» (151—152): Բայց յապաղած է անոնց արձակումը թագաւորին մահուամբ (151): Հակառակ այս իրողութեան, նոյն Եղիշէ կը հաւատակ, թէ անոնք իրենց տառապանաց մէջ կը տուօյնէին, «զաղանարտը գեանախշտիբ լինէին գինն առ և ցփեց ածիս» (էջ 150), ուստի $151 + 9 \cdot 6 = 461/62$, երբ Պերսդն էր Պարսից թագաւորն, իր թագաւորութեան ճինդերսդ տարւոյն: Այս տեղ կամ Եղիշէ կամաւ հետացած է Փարսկցւոյ մա-

ժամակագրութենէն. եւ կամ իր խմբագիրը խառնակած է սկզբնական բնագիրը (Հմմտ. Փարսյ., էջ 108) :

Եղիշէ կը գրէ շարունակութեան մէջ .

1. «Եւ մինչդեռ անդէն մեծաւ խնդու-
թեամբ շրջէին (նախաբարք արձակեալք ի
կապանաց) ի կարտանին տառքի թաղաւո-
րին (Յազկերտի) :

2. Ի նմին ժամանակի հասանէր վախ-
ճան կենաց թաղաւորին, յիննեւտաններորդի
ամի թաղաւորութեան խրոյ :

3. Եւ ընդ հակառակս ելեալ երկու որ-
դիք նորա (Որմիզդ եւ Պերոզ)՝ ի վերայ
տէրութեանն կուէին: Սատականայր գործ
դատնութեան պատերազմին զերկուս ամս
(458—459) :

4. [Եւ մինչ դեռ նոքա յայնմ խառվու-
թեան էին, ապառաւրեաց եւ Աղուանից ար-
քայն. վասն զի Բեռորդի էր նոցա (Որմզդի
եւ Պերոզի) եւ ըստ կարգի հայրենի հաւա-
տոցն՝ ջրիստոնեայ էր յառաջ եւ Յազկերտ
արքայից արքայ բունի մոզ արար: Եւ նորա
գտեալ ժամանակ անձինն պարապոյ, հար-
կեցաւ զանձն ի մահ դնել. լաւ համարեցաւ
մեռանել ի պատերազմի, քան ուրացութեամբ
ունել զքաղաքութիւնն:]

5. Վասն սյսբ ամենայնի յապագունի
եզեւ շարձակելոյն նոցա յաշխարհն:

6. [Իսկ կրտսեր որդւոյն Յազկերտի
դպեակն Ռահամ անուռն ի Միհրան տոեմէն.

թէպէտ եւ ետեւ գգունդն Արեւաց ընդ երկուս բաժանեալ. սակայն կիսովն գազանաբար յարձակեցաւ. ի վերայ երէց որդւոյ թագաւորին, հա՛ր. սաստակեաց գգունդն. եւ ձերբակալ արարեալ գորդի թագաւորին՝ անդէն ի տեղուջն հրամայէր սպանանել: Եւ զմնացեալ զօրսն ամէր հաւանեցուցանէր. եւ առնէր միաբանութիւն ամենայն Արեւաց զնդին. եւ թագաւորեցուցանէր զիւր սանն, որում անուն էր Պերոզ:

Եւ Զի թէպէտ եւ Արեւաց աշխարհին առնէր (Պերոզ) մեծապէս խաղաղութիւն, սակայն Աղուանից արքայն ոչ կրամէր նուանել անդրէն ի ծառայութիւն (արքայից արքային). այլ խրամատեաց զսրտակն ձորայ եւ անցոյց յայսկոյս գգօրսն Մասէթաց. միաբանեաց զմեռատան թագաւորս զԷսնորդեայսն. եւ ընդդէմ էկաց սրտեհազմաւ Արեւաց զնդին. եւ բազում վնաս արար զօրացն արքունի:

Տ. Թէպէտ եւ երկիցս եւ երիցս ետուն հրովսրտակս ազաշամաց, ոչինչ կարացին ամէլ զայրն ի հաւանութիւն:

Զ. Այլ զրով եւ պառզամաւ յանդիմանէր զնոսա, վասն զոր աւերածի աշխարհին Հայոց: Յիշեցուցանէր նոցա զմահ նախարարացն եւ գշարչարանս կապելոցն: Ի վերայ անչափ սիրոյ եւ վատտակոց փոխանակ կեանս առնելոյ, զարեւ հստէ՛ք, ստէ՛ք: Լաւ լիցի ինձ, առէ՛, զնոցա շարչարանն յանձն իմ առնուլ. Իսն թագուլ գրիստոնէութիւնն:

10. Եւ իբրեւ տեօին (Սասանեանք), թէ ոչ բնութեամբ եւ ոչ սիրով կարացաք ածել ի հաւանութիւն, զանձս սաստիկս հառնտանել յաշխարհն հոյսանդաց. բացին զդրունս Ալանաց եւ հանին զունդ բազում ի Հոնաց եւ կռուեցան տարի մի ընդ Աղուանից արքայի:

11. Թէպէտ եւ թօթափեցան եւ ցրուեցան զօրքն իւր ի նմանէ, տակայն զնո ոչ կարացին հնազանդել:

12. Այլ եւ հարուածք եւս մեծամեծք հասին ի վերայ նոցա (Պարսից), էր որ կռուով եւ էր որ անտիւ չարչարանօք:

13. Եւ յայնչափ ժամանակաց ընդերկարել պաշարմանն, մեծ կէս աշխարհին տեքեցաւ, այլ ոչ ոք ի նմանէ երկրտեալ բաժուեցաւ:

14. Զդեաց առ նա զարձեալ թագաւորն Պարսից. «Զհայրդ իմ, աւեւ, եւ զհետորդդ ի բաց տուր ածել, զի ի բնէ մեզք էին եւ զուրիստանեայ արարեր, եւ աշխարհդ քեզ լիցի»: Իսկ սխանչելիս այրն ոչ ի տէրութեանն վերայ կռուէր, այլ յաստուածպաշտութեանն: Զմայրն եւ զկիմն ետ տանել, եւ զաշխարհն բովանդակ ի բաց երող. եւ ինքն զաւետարանն առ եւ յաշխարհէն ի բաց կամէր զնալ:

15. Զայս իբրեւ յուսա թագաւորն, կարի գեղջ եւ սպաշառ անկանէր ի միտս նորա. եւ զամենայն վնասս իրացն զհարքն իւրով տրկանէր: Անուտ երդումն կնիէր եւ տայր տանել առ նա, եթէ «Յաշխարհդ միայն մի զնար, եւ զինչ ասես, առնեմ»:

16. (Իսկ նա) խնդրեաց գմանկութեան սեպիակամն, զոր հօր իւրոյ շնորհեալ էր նմա ի տղայութեանն, հագար երդ : Ան զայն ի քաղաւորէն եւ նստաւ ի նմա միտցնակեցօք հանդերձ :

17. Եւ այնպէս համագագայդեաց զինքն յատուածային պաշտամանն, զի եւ չյիշէր ամենեւին, թէ եւ քաղաւոր լեալ իցէ յատաջ :

18. Եւ այս ամենայն յերկար խոսովութիւնք, որ եղեն մինչեւ ի հինգերորդ ամն Պերոզի արքայից արքայի, պատմաւք Էղեն շարձակելոյ նախարարացն :

19. Այլ եւ սոճկաւ եւ ի տաճար մտանէլ յարջանիս մեծապէս տառապոյց քան զամաց սոսորսութիւնն : Եւ ի նմին Ե. ամին զբազմաց նոցա անդրէն զկեանսն շնորհեաց, եւ այլոցն առ յոյսն խոտաւցաւ՝ յամն Զ. միանգամայն արձակել զամենեւեան կենօք եւ պատուով :

20. Բայց ի տեղի այսր ընձ զարձեալ դալ պիտիք :

Եղիշէի այս ընդարձակ հաստատին մէջ Փարպեցոյ մամանակադրութիւնք խանդարում է : Ակզրնագիր Եղիշէի մէջ պատմութեան էր անշուշտ կապեալ նախարարներու կեանքի համաձայն Ղազարի :

Արմիզդ եւ Պերոզ եղբայրներու կոխք, ընչպէս § 2-ին կը տեսնուի, ներկայացուցած էր Եղիշէ հետեւելով Փարպեցոյ : Արիշ գրչէ է § 6, որ § 3-ի ընդլայնումն է :

«Ռա՛համ դատաւարակ որդւոցն Զաղկերտի,
ի Միհրան տո՛հմէ» կ'երեւայ թէ առնուած է
Վահրամ Չորինի վէպէն: Թ. 4, 7—17,
Աղուանից Թաղաւորի «Վարքը», ինչպէս կ'ա-
նուանուի Դասխարանցւոյ քով, եկամուտ է,
ներս առնուած այն դրէն, որ աղճատած է
Եղիշէի սկզբնագիրը: § 18 կրկնութիւնն է
§ 5ին:

§ 1 իր շարունակութիւնը ունի § 19ի
մէջ, գրուած Հեաեւոյութեամբ Փարպեցւոյ:

Աչքի կը դարնէ հաստուածիս անխամ չա-
րադրութիւնը: Լեզուն ունի թերի կողմեր,
սրամուտածք կը կրէ խաւամբս գրողի նկա-
րողի: Աղուանից արքայն սգաուելով Պարս-
կաստանի ներքին քաղաքական կոխներէն՝
կը բարձրացնէ ապստամբութեան դրօշը իր
մօրեղբայրներու դէմ: Կը թաթափէ մօղակրօ-
նիկ գէներ, գոր բոնի բնոյունած էր (450թ.):
Ան չէր ձգտեր որ եւ է քաղաքական նպա-
տակի ի նպաստ իր ժողովուրդին: Չայրա-
ցած էր միայն, որ Հայերը ենթարկուած են
բազմապիսի զրկանքներու: Ընդհարումները
Պարսից հետ կը շարունակուին Պերոպի դա-
հակալութենէն ետքն ալ: Աղուանից արքայն
գեռ չէր ընկճուած: Պերոպ կը հարկադրուի
տեղի տալ. «Չքոյրդ իմ, տսէ, եւ գրեւորդիդ
ի բոց սուր ամէլ... եւ աշխարհդ քեզ լիցի»: «Իսկ
սրանչեյի սցրն ոչ ի տէրութեանն վե-
րայ կուէր, այլ յատուած պաշտութեանն»: Թէպէտ
յաղթականն էր, բայց «գմայրն եւ
զկինն ետ տանել, եւ զաշխարհն յովանդակ

ի բաց եթող, եւ ինքն զԱւետարանն ա'ս եւ չաշխարհէն ի բաց կամէր գնալ: Ի վերջոյ կր զիջի առնել այն «Հաղար երգ» պարտւնա-կող հոգամասը, որ ստացած էր իր հօրմէն եւ կ'ստանձնանայ այն տեղ ձգնելու: «Աղուա-նից արքայի» վարքին այս վերջաւորութիւնը չի՞ յիշեցնէր Պատմութիւնն որդւոյ թագաւորին Հոռմայ», կամասը աղքատացելոյն, որ «տուայ 1300 դահեկան եւ աւետարան մի վարքիկ» կ'ստանձնանայ Եղիշատուի անապատը (Վարք Հարանց, Ա., էջ 361) իրբեւ ձգնաւորակից այնտեղ ձգնողներու: Այս Պատմութեան թարգմանիչն է Կազիկ, հայրն Աստմալանքի 873ին: Կան նոյն պատմութեան եւ այլ թարգմանութիւններ (անդ, էջ 126—161, 369—390): Յամենայն զէպս նկատի առնաւած է Հոս Մատթ. ԺԹ. 29, տէրունական խրատը, որ յատուց բերուած կը դանձմ Ա. 11 (տե՛ս վարք):

Բայց այսպիսի «ստանաւորաշտութեան» համար կ'արմէ՞ր երկրին զօրքը օտը հա-նել, ձորոց պահակը խրամատել, Մատթիոց դրոշը հրաւիրել եւ «մեծ կէս աշխարհին» առերել: Եւ երբ ձեռնթափ կ'ըլլայ Պերոց Աղուանից աշխարհէն, ինքը կամաւ կը յանձնէ դոյն Ստանեանց քմահաճոյքին:

Այլ դրութեան ո՞նչ Եղիշէին է եւ ոչ ալ բարեպաշտ միամտութիւնը: Բայց կարի քաջ Եղիշէի թմբադրինը:

Եթէ ենթադրենք, թէ Պերոց հայածած ըլլայ «Աղուանից արքայն», սոս հայածանքը

միայն անոր կրօնափոխութեան համար կրնար բլլալ, սցսինքն արքայն քրիստոնեայ էր ևս եղած մողակրօնի, ապա դարձեալ քրիստոնէութիւնը վերընդունած: Պերօզի պահանջքը, թէ «Զքայրդ իմ ևս դժուարելի է բաց տալ ւածել, դի է բնէ մողք էին ևս դու քրիստոնեայ արարեր, ևս աշխարհդ քեզ չիցի», զայս միայն կարող էր ենթադրել:

Յամենայն դէպս և թէ Հայաստանի սահմանի վրայ Պարսից և Աղուանից մէջ այնպիսի երկարատեւ և բռնն պատերազմներ տեղի ունեցած բլլային, Վ. Փարպեցի գտնէ հարեւանցի ակնարկութեամբ մը չիլած պիտի բլլար:

Հաստատման մէջ ուշադրութեան արժանի կէտերս ալ կան: Կրտսի թէ Աղուանից արքայն «Երամատեայ զՊահակն Ճօրայ ևս անգոյց յայս կայս զգօրսն Մարթայ»: Փաստաւ (Գ. 5—6) Մարթային յայս կայս Ճօրայ պահակին դիտէ: Իսկ Փարպեցի յայն կայս Պահակին գտնուած մողութարդը «հան» կոչուանէ: այսպէս նաև Աղուանից պատմիչը, Էդիշէ (59) Ճօրայ պահակը անգամ մը «Պախալ Հոնաց» անուանած է, որուն պահարանութիւնը, կ'ըսէ, յանձնուեցաւ «ի ձեռն Վահանայ, որ էր յագդէ թագաւորայն Աղուանից» (Համաձայն Փարպեցոյ, էջ 66):

Կրտսի դարձեալ, թէ Պարսիկը «գանձս սաստիկն ետուն տանել յաշխարհն Խալիսն, իրաց, բացին զիրուն Ալանաց, և հանին գունդ բազում ի Հոնաց ևս կուտեցան տարի

մի բնդ Ազուանից արքայի»։ Սոսյանդրայ աշխարհն եւ ժողովուրդը Եդիշէի քով միացնէր յիշտին։ «Դադարեցին Խալլընդուրք Էլանի բնդ պահալն ձորայ» (11)։ «Հոն մի, որ էր յազդէ թագաւորացն ի Խալլանդլայ աշխարհէն, Բէլ անուն» (110)։

Տակաւին չէ լուսարանուած, թէ ո՞ր ժողովուրդը կ'իմանայ Եդիշէ այս անունին տակ։ Անունս կազմուած է անշուշտ Սոսյըն-դուր մասերէ, ունինք անոր մերձաւոր՝ անունս «Վդրնդուր Բուդկարք» (Մ. Սոր. Բ. 6)։ Այս ժողովուրդին հայրենիքը գիտէ Մ. Սոր. Բ. 9. «Ի դատիս մեծի լերինն Կուկասու յաշխարհին Բուդկարայ»։ Աշխարհացոյցն ունի շրտ հիւսիսայ (Կովկասու) ազգ թուրքաց եւ Բուդկարայ, ըստ անուանց զետոյց կոչեցեալ Կուփի Բուդկար... Ովխանուր Բիկար» եւն։ Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903. էջ 57, 500) անուանս հետ համեմատութեան կ'առնէ Բիդանդացուց յիշած Սոսյանդրայնորս բուդկար ժողովուրդը։

Եդիշէ «Սոսյանդրայ աշխարհը» կ'ենթադրէ յայնկոյս Ճորայ պահակին, իսկ ժողովուրդը «Հոն»։ Անոնց ելքը գէպի յայտնոյս Ճորայ պահակէն է (էջ 11)։ Իսկ այս տեղ որովհետեւ Ճորայ պահակէն Մաքրութք եկած էին, Սոսյանդրայ աշխարհի Հոնկրուն ստջեւ Ալանաց դուր, այն է Դարխալ, կը րացուի։ Թէպէտ յիբականին ոչ մէկն եւ ոչ միւր պատմական են, սակայն ակնբախ է,

որ հաս Եղիշէ և խմբագիրը կը հակասեն իրարու :

Ինչ ազդեցիկ կարող էր առած ըլլալ խմբագիրն այս տեղեկութիւնները :

Այն պարագայէն որ Աղուանից արքայն կը ներկայացուի Ռաֆիգ և Պերոզ արքայազուններու քեսարդի, ուստի Յագկերտ Բ-ի գտներ որդի, կարելի է հետեցնել, թէ խմբագիրը հաս ազաւան ազդեցիկ մը ջուր կրած է : Աղուան պատմագիրներու սնուպարծութիւնն էր, իրենց թաղաւորներն և իշխանները պարթեւ—սասանեան տունէն սերեցնել : Վաչական արքայ որդին էր Յագկերտի, երբոր Վաչէ արքային, որոնք Յագկերտ Բ-ի գտներ որդիներն են : Վաչէի հօր անունը չէ յիշուած : Այս Վաչէ նոյն է Եղիշէի «Աղուանից անանուն թաղաւորին» հետ : Ան 458ին աղստամբած է Պարսից զէժ : Այսպիսի յանգուղն խոյախաթեան համար սն պէտք է տանական հասակի մէջ գտնուած ըլլայ : զոնէ Յամեհայ մը : Այս ենթադրութեամբ անոր ծնունդը պիտի իշխար 427ին, ուստի Յագկերտ Բ-ի գահակալութենէն 10 տարի յաւաստ : Կարին (ԺԼ, 1—6) իր 415ին կը յիշէ Աղուանից Արսուաղէն թաղաւորը իրրեւ «այր Երկիրոյց յԱստուծոյ», որ այնքան սիրայօթար ձեռնառ Եղա Մաշտոցի Աղուանից աշխարհի յուսուորութեան համար : Կամ Արսուաղէն և կամ իր որդին պէտք է հայրն Եղած ըլլայ Վաչէի : Բայց եթէ Վաչէ Արսուաղէնի թոռնիկը համարուի, անոր ծնունդը

Հարկադրաբար 450Լն ետքը պիտի ենթադրուի։ Երբ սկիզբը եղաւ քրիստոնէութեան հարածանքի Հայաստանի, Վրաստանի եւ Աղուանից աշխարհին մէջ։ Այս գէպքին ժամանակը թոյլ պիտի չտար կնտութեան տոնելու իր քոյրը, ըստ պարսկական օրինի։ Դարձեալ ե՞րբ քրիստոնէաց մկրտուեցաւ, երբ բռնաբար մոպակրօնիկ եղաւ եւ ե՞րբ միսսանդամ քրիստոնէութիւնը վերընդունեցաւ։ Այս նկատի տանելու է, որ Աղուանից պատմապիբներու քով ոչ թէ տարին 365 օր ունի, այլ ամիսը։

Եթէ ուշադրութեամբ հետեւինք «Աղուանից արքայի» պատմութեան, պիտի տեսնենք հոն երկու ձեռք մին կը պատմէ Պերոպի գահակալութիւնն եւ Աղուանից արքայի ապստամբութիւնը։ Պերոպ կը ջանար քաղցրութեամբ շահիլ ապստամբ թագաւորը, որ ի վերջոյ տեղի կու տայ։ Իսկ միւսը կը սատակացնէ նախ արքայազուն եղբարց ներքին կռիւները եւ ապա Աղուանից արքայի բանակին սատարացումը Մաթթեաց դօրքով եւ Պերոպի դօրքին աճումը Հոնաց նիզակակցութեամբ։ Առաջինը կը խօսեցնէ երկու թագաւորները եղակի գէժքով, երկրորդը յոյնակի գէժքով եւ յաճախ անբերական ոճով։

Առաջին գրիչը աղւան է, հաւանօրէն նոյն Վաչականի պատմիչին հետ։ Երկրորդը Եղիշէի իմբապիբը։ Մովսէս Դաւիթբանցի հետեւած է Եղիշէի իմբապիբին, տեղիս տեղիս յատարումներով եւ տեղիս տեղիս կտկե-

յով խմբագրին անհարթ ունի: Եր գրչէն է «Ռոմայր»-ի յիշատակութիւնը եւ Աղուանից արքայի Վաչէ անունը:

Այս հատուածի մէջ այն տեղիքը, ուր կ'ըսուի, թէ Աղուանից արքայն «գժայրն եւ զկիւնն եւ տանեւ... եւ ինքն... յաշխարհէն ի րաց կամէր գնալ»- եւ Պերոյի պատահարներ, թէ «Աշխարհէզ միայն մի գնար եւ զինչ տակա տանեմ»- եւ արքային ինկիրը, թէ տուր ինձ այն «հազար երգը», զոր հայրս շնորհած էր ինձ, ինչ որ կը պատանց եւ կը մնայ- շատ նման է այն պատմութեան, զոր կը կարդանք Աղուանից Պատմութեան Բ. 17: Ստորոյ Բ. Պարուկի օրով, իբր 592ին, Միհրան, ազգակից Ստորոյի, կատարելով թագաւորին վրէժ խնդրութենէն՝ «ստեօյ երդս իրքեւ ՅԱՅԱՅ» կը գիմէ փախուստի: Երբ կ'իմանայ զայս թագաւորը, կը փութայ սուրհանդակով հասցնել իրեն հրախարտակ մը- «Եզրայր իմ եւ հարագոս, մի լիցի քեզ հետանալ յինէն թշնամութեամբ... Ուր հրախարտակի իմ հասանէ, երկիրդ քեզ լիցի ի բնակութիւն»: Սուրհանդակը կը գտնէ զինքը Գարգման գետտին մէջ: Միհրան կը գետեզուի այն տեղ:

Պատահականութե ան պէտք է վերադրել այս նմանութիւնները: Վերջինիս մէջ տանց տարակուսի Վաչրամ Զորինի վկային մէկ տարբերակը ունիւր: Վաչրամ ի Միհրան տոհմէ փարձեց յինքն կորցել Ստանեանց գահը- երբ պարտուեցաւ, զիմեց բանակին

Հետ փախուստի։ Սերիոս կը գրէ։ «Էն ոչ ուրեք կարացին գտանել զհետս Վաչրամայ։ զի գերծաւ եւ զնաց սցաղէս փախուստիան եւ շուղաւ եւ անկաւ ի Բաշի շահաւան։ որպէս ի րան է՝ ի րանէն Յասրոփայ սպանաւ ի նոցանց խել» (էջ 10)։ Պատկ.։ Ըստ սրբաբերարարական աղբիւրներու՝ Վաչրամ փախուստիան հասաւ Սուրանան, ապա զնաց թաւրբերուն քով։ այն աւել ի րանէն Յասրոփայ սպանուեցաւ (Nöldecke, Tabari, էջ 289)։ Իր չաւրջը կազմուեցան ազաւ գանդաւան վէպեր։ Աստի գարմանայի սկաք չէ երեւոյ։ Եթէ Աղուանք ալ պարծին, թէ չիւրրնկայաւ եղած են Վաչրամ Իրհրանի։ Տարարի Վաչրամը կ'անուանէ Չորին («փայտեայ»)։ այս յարջարջութիւն ծանօթ է նաեւ Աղուանից սրտամաղբին (Բ. 17)։

Անհաւանտական չէ, եթէ րանք թէ նոյն վէպին ուրիշ մէկ տարբերակն եղած ըլլայ Եղիշէի վերոյիշեալ հաստատմն ալ։

Արմիդդ եւ Պերոզ եղբայրք քեօսրդին է «Աղուանից թագաւոր»։ Ռահամ զայեանին Պերոզի կը սպանէ Արմիդդ Վ.ը՝ ի նպատակ Պերոզի։ Աղուանից արքայն կ'ապառաւրիւծանը կոխներու գուս կը բացուի։ Աղուանից արքայն կը խորհի հետանալ երկրէն եւն։ 590ին ապառաւրաւ թիւն մը կը ծաղի Տիգրան։ Արմիդդ Վ. կը կաշանաւորուի եւ կը կուրացուի։ Վնդոյ եւ Վստամ եղբայրք թագաւոր կը հռչակեն իրենց քեօսրդին Յասրոփ Բ. Պարուէդ Վաչրամ ի Իրհրան տոհմէ կ'ապրաւոր-

որով և այս շրջանին կը յիշուի Ղ. Փարպե-
ցիէն Գիւտ եպիսկոպոս Արաշեցի, որ մա-
րած է ժամանակ մը Հայոց կաթողիկոսու-
թիւնն և ապա գահնկէց եղած Պերպի հրա-
ժանով (Փարպ. 110), ուստի «Գիւտ եպիսկո-
պոս» պէտք է նշնանցուի Գիւտ եպիսկոպոս-
կաթողիկոսին հետ և թղթերուն գրութեան
ժամանակը գեանդուի 160—170 տարիներու
մէջ:

Ըսյց ահա՛մեր վերադռն, թէ Լիզիշէի
«Աղուանից արքայն», զոր Աղուանից պատ-
մադիրը «Վաչէ» կ'անուանէր, պատմական
անձնաւորութիւն չէր: Հետեւ արար չէր կրնար
«Գիւտ եպիսկոպոս» անոր թուղթեր գրած
ըլլալ: Կը մնայ եղբակացնէլ ինչպէս Վաչէի
մարքը, նոյնպէս թուղթերս կեղծիք են: Այդ
կեղծարարն ունեցած է ձեռքի տակ Ազաթան-
գեղոսի Պատմութիւնը, որ գրուած է 1901ին.
ուստի ան 1901էն ետքն է: Ա. թուղթին մէջ
կը յիշուի Ստեփան արքայ Աղուանից, որ լսե-
լով Տրդատի դարձն ի քրիստոնէութիւն,
կ'այցելէ հետեւորդներով Վաղարշապատ,
կ'ընդունի քրիստոնէութիւնն և Հոսմէ եկած
եպիսկոպոսի մը հետ կը վերադառնայ իր եր-
կիրը: Այս միջադէպը անձանթ է ինչպէս
Ազաթանգեղոսի, նոյնպէս Վաչականի կեն-
սագրին, որուն գրչէն է նաեւ Ա. Վ գլուխը:
Այս կենսագիրը 570էն ետքն է, հասնորէն
Ը. դարու սկիզբն տպւած: «Աղուանից Ստե-
փան արքայն» ատմքին անկամ կը յիշուի
Հայոց պատմութեան մէջ 369ին, որ Շա-

պուհ Բ. արքայից արքայի բանակին մէջ կը կուտի Հայոց Պապ թագաւորի դէմ (Փաւստոս Ե. 4)։ Այս դէպքը գիտէ նաեւ Ազոտոնից պատմագիրը, օգտուելով Մ. Խորենացիէն (Խոր. Գ. 37, Մ. Դասիս. Ա. 13)։

Թէ ինչպէս այս Ռոմայրը Տրդատի ժամանակակից ներկայացուցած է այդ պատմագիրը, զմեզ չի հետաքրքրեր հոս, յամենայն դէպս այս նոյնացումը կատարուած է 850էն ետքը եւ 950էն յառաջ, լիսն գի Մոկացի Անանիա կաթողիկոս կարգացած է թուղթս 950ին (Արարատ, 1896, էջ 67)։

Մենք հասանք այնպիսի շրջան մը, երբ խմբագրուած կը համարուէր Եղիշէի Հայոց պատերազմի Պատմութեան մեզի հասած օրինակը։

Կ'ըսուի թէ այս Թուղթերը գրած է «Գիւտ Էպիսկոպոս», ուստի մէկ հեղինակ. բայց ուշադիր ունկնդրելով անոնց՝ կը գզանք, թէ երկու հնչիւններ կը հասնին մեր լսողութեան, թէ հազապոյ եւ թէ շեշտով դանազան։ Հերոս մը նկատի առնուած է հոն, որուն կ'ուղղուին հիացախաւն ներսողական արտայայտութիւններ։ Մին կը բարբառի հռետորական ոգեւորութեամբ, բայց մտերմօրէն, եղակի երկրորդ դէմքով. երկրորդը պատմական խոհերով եւ յոգնակի երկրորդ դէմքով, ուստի աւելի քաղաքաւարօրէն, քաջալեր կը հանդիսանայ։ Լեզուի եւ ոճի այս զանազանութիւնը ակամայ ենթադրել կու տայ մեզի, թէ խմբագիր գրուածք մ'ունինք մեր առջեւ։

Գրութիւն մը, որ իբրեւ խմբագրութիւն կը նշտակուի, կ'ենթադրէ, թէ մէկէ աւելի հեղինակութիւններու միացումն է, կատարուած յապառումներով, տեղափոխութիւններով եւ յաւելումներով:

1950ին նկատի առնելով Եղիշէի տեղիքը. «Ըսցց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի», գրած էի. «ինձ կը թուի, թէ Եղիշէ իր խոստումը կատարած է ինքնուրոյն գրուածքի մը մէջ: Այդ գրութիւնը կը ներկայացնեն այն երկու յանուն Գիւտ կաթողիկոսի Թուղթերը, որոնք գրուած են Աղուանից Վաչէ թագաւորին...: Ոճն եւ լեզուն Եղիշէինն են, կան նոյնանման արտայայտութիւններ¹»:

Այժմ, երբ ի մերձուստ քննութեան կ'առնեմ այս Թուղթերը, երեւան կու գայ, որ առնոք ոչ թէ նոյնութեամբ, այլ խորքով միայն Եղիշէին կը սրտականին: Ուշագրութեամբ հետեւելով այդ խմբագիր Թուղթերու այն հատումներուն, որոնք Եղիշէի կնիքը կը կրեն, կը զգանք թէ այն տեղ Քաջն Վարդանի զէմքն է, որ կը ցցուի մեր առջեւ, հշդիւ այն դժբրով, ինչպէս նկատած էինք զայն Եղիշէի Հայոց պատերազմի Պատմութեան մէջ, սուր ի ձեռին հայ բանակին առջեւ խիզախած խոսքով Ա.ի բանակներու դէմ: 571—573 տարիներու հայկական ապստամբութեան պա-

¹ Ակիւնեան, Եղիշէ վարդապետ եւ իր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին, Հանդ. Ամս. 1950, էջ 421—422 — արտասուց. Պ., էջ 388:

բաղրուիւր, հայ բանակին ապարապետը կը ներքուցուի հոն:

Այս տատկերին առջեւ տարակոյտ չի մնար այնուհետեւ թէ ե՞րբ յարինամ է կզիչէ այս ներքուցը կամ ճտոր եւ ի՞նչ նպատակով: Նախնարար կը կազմէ ան վերջնական կզիչէի հայոց պատերազմի Պատմութեան է. յեղանակի վերջնորութեան, իրբեւ լրացուցիչ ժտոր նախարանին: Իսկ «Գիւտ եպիսկոպոս» գտած բլլալու է զայն ներկայ խմբագրութեան Ը. յեղանակի վերջը, հաւանորէն մերձեցուած անանուն «Ազուանից արքային»: Ինչպէս ատած է ան Ազուանից Պատմութեան մէջ Ազուանից արքային վարքը մանր փոփոխութիւններով եւ «Վաչէ», «Սունայր» անանկերու յաւելումով, նոյնպէս ներքուցը վերածած է թղթերու եւ ներմուծած է հոն «Սունայրի» դարձի կեզմ պատմութիւնը:

Այս նոր յայտնութիւնը կը հարկադրէ զիս սմբողջութեամբ յառաջ բերել այս տեղ Ա. թուղթի եւ Բ. թուղթէն ինչ ինչ տեղիքներ, որոնք սերտիւ կապ ունին Ա. թղթին հետ եւ կը թուին նոյնպէս կզիչէի վերջնարանէն տանուած բլլալ:

Հրատարակութեան համար բնագիր տատած եմ էջմիածնի թ. 1531 հնոցոյն ձեռագիրը, որ գրուած է 1289ին: Աչբի առաջ տնիթ իմաչիկ Վ. Գաղեանի համեմատութիւնները: Նկատի չեմ առներ Ա. եւ Բ. թուղթից ալ այն սրինակները, որոնք թ. 1531էն ծագած են:

Այն տեղիքները, որոնք յայտնապէս խմբադրին ձեռքէն են, կը ներկայացնեմ շղագիր: Կան անշուշտ խմբադրէն մանր յաւելումներ եւ այլ հաստատման բաժնի մէջ, այսպիսիներէն ինչ ինչ տուած եմ նոյնպէս շղագիր:

Թուղթ Գտայ եպիսկոպոսի առ սրբազան
Վաչէ:

1. Երկնաւոր շնորհօքն Աստուծոյ ողջոյն:

2. Ի ճառս սուրբ սիրոյ քո առաքինութեան ի կամս կամաց անձին խոյ բոլորէցին միաք իմ երկնաւոր դօրութեամբն. յօժարեցի պատմող լինել բանիս. եւ ահա անկառ ինձ մեծ եւ ահագին եւ բարձրագոյն քան զերկինս երկնից եւ խորագոյն քան զներքին կիսադունդն. եւ յամենայն կողմանց շուրջ որաշարեաց զիս ի վեր եւ ի վայր, ի վերջ եւ յառաջ, յաջ եւ յահակ. փախչել ոչ կարեմ եւ խորամուխ լինել երկնէիմ, եթէ գուցէ բնորոշիցիմ որպէս Պետրոս առաքեալ՝ ի ծով անդնդային:

3. Բայց եթէ տէր Յիսուս ձեռն կարկառուցու յօղնականութիւն՝ յայս սակաւս քաջաբերեցայց եւ յանձնուիտ միեկայց: Քանզի բան ունիմ մտաց դարձի, եթէ գտցի ինչ հիւթանիւթ (ի) հոգեկիր [յառաքինութենէ] աբանց քաջաց, որք զհրեշտակս ածին ի դարմացութեան եւ անգիր օրինօք անձամբ անձին օրէնք եղեն եւ զստանց օրինաց Տէրն ի վեր

ծանեան եւ զեղեայան զխաղին ընդ սրինօք,
եւ ստանց առաջնորդի, մարգարէի ուրուք
կամ երկնաւոր հրեշտակի, ասաստածատեւ
եղեն:

4. Արդ ահա (յորմէ) երկուցեալն էի ի
կեանս սիրով մօտիմ եւ յուսով մերձենամ եւ
հաստատօք աներկիւղ հաստատիմ. եւ սկսա-
նիմ ուստի արժանն է սկսանել:

5. Արպէս յառաջագոյն սէրն Քրիստոսի
բնակեաց ի նախնոյն ձերում Ուռնայրի, նա-
խանձ երկնաւոր երէր ընդ Տրդատայ Հայոց
արքային, իբրեւ լուսն զմեծամեծ սմանչելիս
Աստուծոյ, որ ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի նշանի
եւ արուեստի գործեցան յաշխարհին Հայոց՝
վազվազակի դառնալ ի բազում շտղաց մո-
լար նախապարհին առ նշմարիտն Աստուած
ծանօթութեամբ եւ բարեկամութեամբ ի բաց
բնկեցին զձանրաազատել զյուժն հեքանո-
սաց՝ բերեացան, թօրափեցան, բեական-
խեցան, բռեան եւ ի յերկինս նզնեցան:

6. Զայս լուեալ բաջին Ուռնայրի՝ ոչ
զյաց եւ ոչ դադարեաց եւ ոչ ի ձեռն ծա-
ռայական երեշտակին, այլ ինքնին մեծ բա-
զտորն մեծամեծօք, նախարարօք եւ բազ-
մազանդ զօրօք զայր հասանէր յաշխարհն
Հայոց, յանդիման լինէր սկայազօր բազառ-
րին:

7. Իսկ նորա եղբայրաբար սիրով, բա-
րեկամութեամբ բնկալեալ՝ բոլոր զինքն ա-
ռաջի առնէր նմա, զներքին եւ զարտաքին
խորհուրդս մերկանայր եւ դնէր առաջի նորա

հանդերձ սրբովն Գրիգորիս եւ ամենայն բազմութեամբ զօրացն Հայոց:

8. Խոնարհէր քաղաւորն ձեր, ամիսներ եւ պատէր գոտիւք եւ ձեռօք, պատմէր զամենայն մոլորութիւն եւ քանոսաց եւ ինքն խոստովան լինէր վասն ազխազոր՝ մեղացն անցելոց:

9. Քաջայերէր զնա տարբն Գրիգորիս ի զայտատ մարմնաւորութեան Որդւոյն Աստուծոյ, որ ի քաղութիւն եկն եւ ոչ ի դատապարտել, ի կեցուցանել եւ ոչ ի մեռուցանել: Եւ յառաջանցելոց ի հոգոյ կեանս խոստացաւ:

10. Զայս ամենայն իբրեւ յէր քաղաւորն ձեր, ինքն եւ ամենայն զօրքն որ ընդ նմա գաւորս բառատուն արեւոյ աւանդէին զանձինս խրեանց, ի բաց երաժարելով յառաջին սոգտանելի գործոց: Եւ յաւարն յիսներորդի իբրեւ տրացան ի տառանայէ եւ յամենայն գործոց նորս եւ խոստովանեցին զսուրբ երրորդութիւն՝ էջ քաղաւորն յամենասուրբ ջուրն եւ ամենայն զօրքն ընդ նմա: Եւ կառարեաց զնոսա բաժանայն ի վերաին ծնունդ ի յերկնս որ երրորդութիւնն: Ելին ամենեւեան Հոգւովն սրբովն:

11. Ի նմին ժամանակի շնորհեցաւ նոցա այր մի երանելի ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն ի Հռոմ՝ բազալէ, որ եկեալ էր ընդ Տրդատայ արքային:

12. Այսու երկնաւոր բարեօք եկն Ոռնայր արքայ, եմուտ յաշխարհն Այոսանից:

ուսում եւ կատարեաց զնոսա ստալիական կամուսոփ : Ընկալան ամենեքեան զդրոշմն երկնատար եւ զլեցան ի դպրութիւն կենացն :

13. Հարածեցան դէպ աշխարհիդ . խափանեցան զոհք եւ հենհերք, ամաչեաց մարութիւնն, բարձրացաւ ճշմարտութիւն, թաղաւորեաց յոյսն աներեւոյթ, մերժեցաւ կամար խաւարն :

14. Կարգեցան երեխայրիք եկեղեցւոյ, տառաներորդեցան պատգր կարաց եւ հնձանաց, անդոց եւ շարանաց եւ ամենայն ընտանի անանոց : Նաեւ զհոգ երկրին եւս ի նոյն վիճակեցոյց : Եւ հաստատեալ կարաւ կարդ աւարտիլեան սա նախնեօքն ձերտիք՝ հանեօք եւ հարբն քոյով երանելեաւ մինչեւ ի մամանակս քո սքանչելի տէրութեանդ :

15. Վիշապն, որ հինն էր յաւարցն առաջին մարդոյն, ետեւ զչքեալ ծնունդ քոյոյ բնութեանդ յառաջին ի հայրենի հաստացն, երկրորդ որ ի դստոյ վիճակին, յոյժ կասկած ի միտս անկաւ շարասէր թշնամոյն, եթէ զուցէ ընդ սր եղեւ մոռտ կենաց յաշխարհս արեւելից, ընդ այն ծնունդ եմուտ ճշմարտութեան յաշխարհն արեւելից :

16. Շտապեցաւ, տաղնապեցաւ, տարակուսեցաւ առաւել քան յաւարան հորոյ որդարոյ : Ժողովեաց, զամարեաց զգորան իւր խաւարոյինս, յոյսնեաց նոցա դախուն շար, որ տանջէրն զնա : Ամենեքեան արդ հարան եւ դողացին : Ի միտքանութիւն եկեալ՝ ելս իրացն խնդրեցին : Մի այդպէս, սակն, տաղ-

նապիր յանձն քո, ով քաջ, կանուխ է մորտ-
րութիւնս մեր քան զճամարտութիւն նորա։
Տկար պաղանտան ասաջին մարդոյն յաղթե-
ցեր։ մեծ թաղաւորան աղայոցն շկարեւ
կալ ասաջի։

17. Ձոյս ասացին եւ զհամատարած ծովն
շարժեցին (ի վերայ քո)։ իջին ի նա օդ ք մըրը-
կածին, շարժեցին եւ յաղեցին զբաղմութիւն
աղեաց նորա։ Սկսաւ մրմուկ, երանել, տա-
րածանել, աղականել զգաշտս եւ զլերինս։

18. Եկն եհաւ ի վերայ քո միանգամայն
բաղմութիւն աղգաց շեթանաաց, ահաւոր
զազանօք, խաւնադրոյմ նշանօք, բաղմու-
ձայն փողովք, պարարտօղ զոչմամբ, ան-
տատախիտ նեղակօք, ճատաղայթաւոր սու-
սերօք, ոսկեկմբեայ վաշանօք, թանձր եւ
ստուար մկնդակօք։

19. Հողեղէնք զհողեղէն[ս] զ երկեցս պա-
նէին. աղականացաքն պանաղական[ս] զկա-
մէին կորուսանել. եւ անստատածքն գա-
տաւածային շտատեղ կոսմէին յարմատոցն
կարել։ Երկիցս եւ երեցս պարտեցան եւ ոչ
ամաչեցին։

20. Իսկ այն, որ նստի յերկնից յերկինս
եւ տեսանէ պաշխարհս ամենայն յախանելով
եւ կշռելով զբարի օրէնս եւ որ ընդդէմ իցեն,
ետես զբեղ միայն օրինաւոր. թոյլ ետ պատել
չարժ գբեւ առաւիկ հնօցին. փառեցան, բար-
բաքեցան եւ սցրեցան իբրեւ գփուշք ի մէջ
հրոյ։ Նմանեցար երկից մանկանցն ի հնօցին.
զգորութիւն հրոյն շիջուցեր, զխոշորութիւն

կայծականցն ի կակղութիւն վարդի փոխեցեր եւ զմզձկութիւն ծխոյն ի սպիտակութիւն շուշանի շրջեցեր. զայրեցող բնութիւն հրոյն յարարող զարութիւն սոփորեցուցեր. զերբորդն Աստուծոյ յերկնից յերկիր աներ քեզ յօգնականութիւն:

21. Իմաստունքն նոցա յիմարեցան, բաջքն նոցա վառեցան, սպաւնայիքն նոցա դադարեցան, նահատակք նոցա զօղեցան, բազմութիւնք սակաւացան:

22. Երանի քեզ եւ երանի որ մերձ իցեն առ քեզ: Սակաւ էիր թուով եւ անթիւ եղեր բազմութեամբք. սակաւ էիր յայտնեօք եւ անթիւ եղեր անյայտնեօք:

23. Երգակ քո իրգակ Յեսուայ եւ սպառազինութիւնք քո սպասազինութիւն սպարապետին Աստուծոյ, որ իջանէ ընդ նմա յաւուրն յարութեան նորա. ձայն որ զերկիր շարժէ, գլխմա զդրդէ, զդերեզմանս տներէ, զմեռեալս յարուցանէ, զհնացեալսն նորագէ, զգտատառանս հատուցանէ. ոմանք ի ձախակողմն եւ ոմանք ի յաջակողմն: Այս Աստուծոյ միայն եւ նմա վայելէ. իսկ քեզ իրրեւ հաւատարիմ ծառայի եւ սիրելոյ եւ ժառանգութեան արքայութեան՝ եւ շնորհս երկնաւորս, զի գառունը բերէ նմանութիւն:

24. Որ պարծէր ի շարն՝ սազնապեցաւ, որ իրգախէր ի մոլորութիւնն՝ յիմարեցաւ: Ամենայն ինչ քո զնոյն կրկին է, եթէ զբաշխէք էին պահապանք մարմնոյ, ընդ նմին զբաշխէ հաւատոյ, եթէ սաղաւարտ էր ի զդու-

շութիւն սուսերի, բնդ նմին էր եւ սաղա-
ւարտ փրկութեան. եթէ վաճան ունէիք բնդ-
դիմաճար լանջացդ ստաքինեաց, բնդ նմին
ունէիք գլխաճան ճաւատոյ ճամբերութեան.
Թէ նեա ի կորովից քոց թռչէր ուղղակի, բնդ
նմին եւ աղօթք սուրբք խնդրութեանց քոց
վաղվաղակի գեր ի վերոյ գտանէին քան գեր-
կինս առաջի Աստուծոյ. եթէ շողայր սուսեր
ի բազուկսդ ստաքինիս, լուսաւորութիւն
ճաւատոց քոց ի մէջ ճրեչտակաց փայլատու-
կանս արձակէր. դրօշակք դրօշակք երկնա-
ւորք եւ տէգ նիգակի քս ճառագայթաւորք
իրբեւ զյար արծաթոյ արեղական:

25. Այս է, որ գահի ճարեալ էի ի
օկորանէ պատմութեան, եթէ դիարդ կարա-
ցից բանիս պատմել զայնմանէ, որ ի վեր քան
դրանն գտանի. բանս շարեքնիս թէ այս աշ-
խարհս ոչ ստել:

26. < ոչ տնիմ գիտութիւն յաղքա-
տութեանս խոյ կազմութեանս, պարտա-
տութեանս, զի եւ ոչ նիսթ ինչ ճարտարեալ
խմատութեան ճամբերեալ՝ կարացից կկել
զգեաւ ինչ գոգութեան քում ազնտականու-
թեանդ: Մանասանդ եթէ ամենայն ճակո-
րական փիլիսոփայքն աշխարհին Յունաց ի
մի տեղի գումարեացին, եւ ոչ ինչ կարացեն
ստել զարժանն զգոգութեան քում ճողելից
յաղթութեանդ >

27. Եւ այս փիճակ ոչ ամենեցուն, այլ
սրբ քաջապէս գեղերեցան յոսումնաորու-
թեան ի թուականին, յերկրաշափականին,

յատակաբաշխականին, ի բժշկականին եւ ապա ի ծայրս ծագաց հասին ի մարդաբանական, յատարականան, յուետարանական, որ է սկիզբն եւ ընթացումն: Էս թէպէտ ունէի զայս ամենայն արհեստս նիւթականաց պատմոյ, եւ էիք դու եւս երբեմն նիւթական, այլ զաննիւթոցն ունիւ նմանութիւն:

28. Ընդ Արուսեակին կշտեցից զբեզ. զու պայծառացոյն քան զարուսեակն նշոյլս արծաւեն: Արուսեակն զվեց ամիս արուսեակ է եւ զվեց ամիս զիշերափար. զու աւարտուր արուսեակ եւ ի վեր քան զարուսեակ: <Արուսեակ> յոյզուն պահի եւեթ երեսի, իսկ զու ի քսան եւ ի չորս մամս՝ ի տունֆեան եւ ի գիշերի:

29. Էս եթէ զԼուսին ամից քեզ յօրինակ, յոյժ ծիծաղելի է իմասանոց. երկուստանանգամ ի տարւոջն վիժամ, ժանդահար, մանգաղաձեւ, կիտաղունոյ, խնձաւելից, կիտալոյս, հիւանդատ, գիշերացնաց, խտարասէր, յուսատեաց, ջղջկանման, պակասրնթաց, հրատանջ, բազում անգամ ի թագաստ մտեալ. իսկ զու յիտայն, բարձր, յուստարաւ, աւետարեր, հրեշտակակերպ, արախարար, քաջալիրիչ, պայծառ, գեղեցիկ քան զսմենայն հասակակից բնկերս քս:

30. Աչ ինչ բաւական քեզ բաւեմ ասել, որ քան զԱրեգտին ի վեր գտանիւ. ոչ զնա թշնամանեցից եւ զբեզ զսփեցից, այլ զբնութիւն նորա պատմեցից քեզ. շեղացնաց, թիւրթեմաց, կողմնաւոր, ստուերաչուր, հա-

բաւարնակ, ձմեռնատանջ, ամառնակէզ, թոնուտ գարնանի եւ աշնուշ աշնանի, զիշերակուլ, սոսուտածին, ծաղկաթարչամ, դարաքամաք, կենդանահալած ի ստուր ի մէջ անօրէի եւ կիսարամին աւուրն սղծունի: Յիրաւ ի ամա Յոյնք Ապոդոմի կարդային: Եւ ասոր եթէ զգուգնաբեայ հառազային ամացեալ մասօք, բնդ նմին եւ գայն դիտասջիր, (զի) զիշերաւ է ծածկեալ, ամսօք է թագուցեալ, փոշուփ մզդայեալ, մրրկօք ալեկոծեալ:

31. Իու արեղական նմանեցեր, ի Հօրէ զարացար, ի յՈրդւոյ քաջալերեցար, ի սուրբ Հոգւոյն շուստօրեցար: Ի զիշերի տեսնիս եւ ի սուծնջեան թափ անցանեն հառազայիք հաւատոյ քոց: Ասացից քեզ քան ինչ ասուկաւօք: Յամենայն կոյմանց քաջացար, սրտաւսիկ եւ քան զարծուի, երազարուր քան զմի ի հանդրափանց: Ոչ միայն զերկինս տեսեր, այլ եւ զերկնից մեծն տեսեր եւ զփոքրն թողեր, զանցաւորս ետուր եւ զանանցն տակր:

32. Ի բաց բնկեցեր զոսկիակաւո թագաւորութիւն, եւ անա կայ պահի Բեզ անձեռագործ պսակն, զոր բնդունելոց եւ յամենասարք ձեռացն Քրիստոսի: Որ քողցէ վասն աւետարանին զհալլր եւ զմայր եւ զհորս եւ զեղբարս եւ զամենայն ստացուածս իւր, զհարկաւոյատիկն աստէն բնկալցի եւ զկեանս յախտենից յաշխարհին, որ ոչն անցանէ: Զալդ աղբաւի ումեմ զիւրազայն է աննել, իսկ ասն թագաւորի իբրեւ զԲեզ, անննար է:

Այսա երէ: արապէ՛ ո՛ք, արաքէս եւ արաքերդ, մարդկան՝ անհատապի՛ (է), եւ հրեշտակաց գարմամալի, (նաւ) Աստուծոյ նմանիլի, արաքէս թռդեալ զանրիս բազում զօրս հրեշտակաց՝ եւ եկն ի գծուծ կերպարանս մարդկան:

33. Գտաւ թո գործդ այնմ աննման. նա եւ բոյսը աշխարհից, բացեր դուռն ողորմութեան. (ի) քոյին խեղ յաշխարհի հայրենի հաստաքն արահեցան, եկեղեցիքն չէն մնացին, զկայարանք (ի) խաղաղութեան, բահանայք ի բահանայութեան, սրատարաղք ի սեպանս, մարդարէք յընթերցութեան, առաքեալք ի միմիարութիւնս, սաղմոսերգութի յօրհնութիւնս, կուսանք ի կուսութեան, կնքաւորք ի սքրութեան եւ ամենայն սք յիւրաքանչիւր կարգի:

34. Եհառ յուր առաքինութեան թո յաբեւելից մինչեւ ի Գաղերսիս, ի հարաւոյ մինչեւ ի հիսթիս: Գրեցաւ անուն մարտիրոսութեան թո յոսկի տախտական ընդ առաքեալսն եւ ընդ նախապիտան, ընդ հայրապետն եւ ընդ եպիսկոպոսոսն, միանգամայն եւ ի գպրութեան կենացն եւ ի յերկինս:

35. Ձդոյշ լեր, սքանչելի, որ այսբան մեծամեծացն արժանի եղեր եւ յոյսշափ բարձրութիւնս զերացար հասեր: Հաստատուն կաց ի յոյսն եւ անհատ ի սիրոյն, համբերող լեր ի հաւատս ճշմարտութեան, զի մի զիրաւոյն մեռեալ գտուան շարժեալք ի մերայ կենացս մերոց. զի թէ մինչ աղայն էիր՝ յաղ-

թեցեր նմա, ի չափ հասեալ՝ գիտեմ թէ առ
սոն կօխեր դամենայն մեքենացս չարի նորա:

36. Այլ որչափ միտք գրեց սիրեն և
մարթ էր գայն ընդ բանիս ընդ սլառմու թեամբ
արեանել, բազում մագաղաթի ծախք լինէին:

37. < Եւ գումարեալ գրանա իմ ի մի
տեղի խօսեցայց. և եթէ էիր մարդ ևւ եղեր
հրեշտակ, ունէիր օգգաւանս ի յերկրի ևւ
գառը ևղբայր Քրիստոսի ի յերկինս. էիր
մահանացու ևւ եղեր անմահ. ոչ թէ գո
միայն ևւ անմահ, այլ վասն զի համարձակու-
թիւն ունիս առ Քրիստոս, որ բազում մահ-
կանացուաց կարէ սալ զկենդանութիւն. ճան-
կալի ևւ հրեշտակաց, փափաղելի ևւ մարդ-
կան, առաւել ցանկալի ինձ հետացելոյս ի
շլիմելոյս մարտակից քեզ յաներեւոյթ պա-
տերազմին ամենաշար ստամանայի: Բայց արդ
աղաչեմ (ևւ) փարելի տեսմ, չունել փնտս ի
մտի (ևւ) շիշել զիմ հեղդութիւն: Ձի այն
որ արարն գրեց իմում որդեգրութեան ար-
ժանի, նոյն ևւ հարհեցէ մեզ գրեզ տոողջ
հոգւով ևւ մարմնով տեսանել յաշխարհի ևւ
փայելի ի քո շնորհալից փաբոյ առաքինու-
թեան: Ողջ լինելով ի Քրիստոս՝ լիցիս մեզ
բազում ժամանակս պարապեալ ևւ լցեալ սի-
րովն Քրիստոսի. ամէն: >

38. Բազում անգամ յառաջ ելի վասն
քո սիրոյն զայ առ քեզ. ևւ այժմ ի մերմէ բա-
րեխօսութենէ ևւ յամենայն սուրբ օլիտի
եկեղեցւոյ յամեն արարեալ զքեզ Հոգւոյն
սրբոյ՝ Տէր ընդ քեզ. ամէն:

վերլուծում :

1. Բ. Թուղթին մէջ ասինք տեղիքս . «բայց արդ զքեզ ի հաւան տնեալ քոյով ժուժկաբութեամբոյ՝ ազաշեմ զի տխրեմ եւ անոյշ իմ ողջոյնս քեզ թուեացիք» : Չեմ կրնար վստահաբար բռնել թէ զբութեանս այս սկսումք եղիշէին հարագա՞տ է . եւ տեղիքս ա՞յ սկսումք կ'ակնարկէ :

2. «Ի ճառս սուրբ սիրոյ քո առաքինութեան ի կամս կամաց անձին իմոյ բղիւնցին ժիտք իմ երկնաւոր դորութեամբն» . այս հարադրութեամբ անխմտա է . եթէ նկատենք պարբերութիւնս սկզբնաւորութիւնն եղիշէի ճառերուն , այսինքն Պատմութեան վերջաբանին եւ համեմատութեան զնենք Նախարանին հետ , կը տեսնանք մանր սրբազրութիւններով հետեւեալը . «Զճառսս (զայստսիկ) ի սուրբ սիրոյ քոյոյ երամանիդ եւ ոչ ի կամս կամաց անձին իմոյ բղիւնցին ժիտք իմ երկնաւոր դորութեամբ» կամ շնորհօք : Նախարանին մէջ կ'ըսուի . «հայեցեալ ի սուրբ սէր քոյոյ հրամանիդ» (6) , «ընկալաք զհրամանս պատուիրանի յաննախանձ քոյ բարեց բնութեանդ . . . ոչ ըստ կամաց . . . ճառագրեմք» . ուստի «քո առաքինութեան» նախարար բլլալու էր «քոյոյ հրամանիդ» : Այսպէս նաեւ «յօժարեցի պատմող լինել բանի» նկատելու է յարասութիւն մը Նախարանին . «զոր եւ մեք ըստ հրամանի քում ընկալեալ յօժարութեամբ մեռնարկեցաք զայն ինչ . . .» :

3. «Բայց եթէ տէր Ախուս մեան կառ-

կառուցու յօղնականութիւն, յայս սահման քաջարեցեաց . . . : Հմմտ. Նախարանին տեղիքս. «Էւ ահա վերաբերիմք ընդ քեզ ճախրելով . . . փոքր ի շատէ ծծելով յանապական վերին օդոցն՝ առնուցումք զգիտութիւն ի փրկութիւն անձանց» (6) : Հմմտ. նաեւ Եղիշէ, Լ. յեղ. , էջ 121. «Տէր Յիսուս . . . կարկասեալ զամենազօր աջդ յօղնականութիւն» :

«Բանն սենիմ մտաց զործի» . Եղիշէի ծննդական մտքի մէկ տրտայտցաութիւնն է (Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1950, էջ 404—6 եւ Եղիշէ, Գ. , էջ 360—361) : «Դաւիթ ինչ հիւթանիւթ ի հոգեկիր յառաքինութենէ արանց քաջաց» . Բառս «հիւթանիւթ» կիրարկած է Եղիշէ նաեւ Դատաւորաց զրքի մեկնութեան մէջ. «Թողեայ զհիւթանիւթ մամոնային» (էջ 180) : «Հոգեկիր» անականը կ'ենթադրէ «արանց քաջաց» . ուստի «յառաքինութենէ» կա՛մ յաւելյալ մըն է խմբադրէն եւ կա՛մ տեղափոխուած է . «յառաքինութենէ (խմացիր «յառաքինութեանց») հոգեկիր արանց քաջաց» : Կրթութի թէ Եղիշէ հոս Կորինթի Նախարանին ազդդեցութեան տակ է :

4. Այս հատուածը կ'երեւայ թէ ազնատում կրած է . կը կարդամ «արդ յայն (Չ. ահա) , յորմէ երկուցեալն էի ի կեանս (ի կա՛մս) , սիրով (Չ. սիրոյ) մօտիմ . . . » : Իմինեան ունի . «արդ ահա յորմէ երկուցեալ էի՝ ի ձեռն սիրոյ մօտիմ» : Շարունակութիւնը «եւ սկսանիմ ուստի արժանն է սկսա-

նեղ» - այսպէս նաեւ նախարանին մէջ. «արդ
... սկսցաւ քաւոր արժանէ սկսանել (էջ 6)»:

5—14 խմբագրին գրէին է: Սոցադրու-
թեան արժանի է «ի նախնոյն ձերում», «թա-
գաւորն ձեր» եւ այլն: «Դայր հասանէր
(Սոսնայր յաշխարհն Հայոց», եւ «եկն Սո-
նայր արքայ եմու յաշխարհն Աղուանից»...
Հալածեցան զեւր աշխարհիդ... նաեւ զհոյ
երկրին եւս ի նոյն վիճակեցոյց... կարա-
կարդ ուղղութեան առ նախնեօքն անքով...
մինչեւ ի ժամանակս Բն սքանչելի տէրու-
թեանդ» - այս սեղիքները շատ անկանոն քե-
րականութեամբ ներկայացուած են: Եթէ
«Գիւտ եպիսկոպոս» Հայաստանէն կը գրէր,
պիտի ըսէր. «այր... յաշխարհ», «եմուս
յաշխարհդ Աղուանից» - առ նախնեօքն քով
եւ այլն:

Խմբագիրը ձեռքի տակ ունեցած է Աղա-
թանգեղոսը - սակէ փոխ առած է «սկսայապար-
թագաւորը» (Աղ. 108): Եղիշէի է՝ յեղանա-
կէն առնուած կ'երեւոյ Տ 6 «Ոչ գրաց եւ ոչ
գաղարեաց»: Հմմտ. Եղիշէ, էջ 144. «մի
գրար մի գաղարեք» (Է. Մակար. ԺԲ. 2.
«ամենեւին ոչ տային գրայ եւ գաղարեյ նո-
ցա»):

Ըստ ուղիղ ժամանակագրութեան Տրդատ
Բ. թագաւորած է 217—253 տարիներուն.
իսկ աւանդութեան համաձայն 287—336.
Վերջնոյս կը հետեւի Աղուանից պատմագիրը.
«Սոսնայր արքայ Աղուանից» պատմութեան
մէջ կը յիշուի 369ին (Փաւստ. Է. 4. Բ. Խոր.

Գ. 37. Մ. Դասխուր. 133 : Թէ ինչ ժամանակագրութեան հետեւելով Ազուանից պատմագիրը այդ Ասնայրը Տրդատի ժամանակից դրած է, թէ հոս և թէ Ա. 9, անմեկնելի է ինձ : Եթէ գիտակից բոլոր ժամանակի անհամաձայնութեան, մասահ եմ, թէ պիտի չսխալանէր թագաւորաց ցանկին մէջ նշանակել Ասնայր Ա. և Բ. :

Թ. 13 և 14 հաստատոյցները կը թուի ինձ, թէ կը պարունակեն ինչ ինչ Եղիշէի գրչէն : Թ. 3 հաստատոյցն համաձայն Եղիշէ արամայիր էր «հսկելիւ», արանց բաջաց կեանքէն «հիթանիթ» ծագկարաց հանել : Պատմութիւնը Ադաթանդեղոսի, Փաւստոսի և Ղ. Փարպեցւոյ քով կարող էր իրեն «արանց բաջաց» սրանչելի գէժքեր բնծայել, սկսեալ Արտաշատի Մամիկոնեանէն, Ս. Գրիգորի և Տրդատի օրերէն : Դժբախտաբար այս տեղիքները յապաւում են, Ասնայրի վրայ դարձնելու համար պատմութեան ընթացքը :

— 10, 13—14 հաստատոյցները կը կազմէին նախնարար Ա. 14 գլոխին մասեր : ապա հանուելով անկէ գեանդուած են այս Թուղթին մէջ պատշաճ բաժանումներով և փոխախտութիւններով : Ա. 14ի հեղինակը հետեւեալութեամբ Ադաթանդեղոսի պատմած է Հայոց գարձի պատմութիւնը մինչև Վրթանէսի Եպիսկոպոսութիւնը (ստանց Արխատակէսի չիշատակութեան) : Այժմ Հոխոխմեանց նշխարաց ամփոփումը և գեանդումը պատ-

մուկի էաքր, կ'ընդհատի շարունակութիւնը. այսինքն Տրդատի բժշկութիւնը, ապաշխարութիւնը, մկրտութիւնը ևն. և աստուծով կը յիշատակուի Գրիգորի եպիսոպոս օծուիլը: Այս պակաս մասերը հանուած ևւ ազուցուած են Ա. Թուղթիս մէջ, և ևն 8—10 և 13—14: Ասոնց դասաւորումը Ա. 14-ի մէջ գիւրին պիտի ըլլայ, եթէ հետեւինք Ազաթանդեղոսի կարգին. այս ինքն Թ. 8, 9. ապա Գրիգորի եպիսկոպոսութիւնը, Թ. 10, 12, 13, 14, Վրթանէս. ի հարկէ փափսխելով փոփոխուածները:

11. Այս հատուածը, որ ծանօթ եղած է նաև Անանիա կաթողիկոսին, կը պատկանի խմբագրի գրչին: Այսուանից Պատմութեան Վերջին խմբագրի անտեսած է տեղիքս Ա. 9 գլխուն մէջ: Չարմանայի կը մնայ միշտ, թէ ինչու անուն չէ տրուած այս ի բմաց հնարուած Հոսմէն եկած եպիսկոպոսին, որ Ազուանից հովիւ շնորհուած էր Տրդատէն և Ա. Գրիգորէն. ուստի Ա. Գրիգորիսէն յառաջ:

14. Տեղիքս «և հաստատուայ կարաւ կարգ ուղղութեանս առ ճախնեօքն Բոյսով (Չ. ձերտօք)՝ հանեօք և կարքն Բոյսով կրանելեաւ մինչև ի ժամանակս քո սքանչելի տէրութիւնդ», ասանց տարակուսի խոնդարում է և կը պատկանէր սկզբնաբար Եղիշէի: «Հանեօք», եղ. ուղղ. հանի, «մայր հօր կամ մօր», չէր կրնար «նախնեաց» ազդածոսին մէջ տեղ դաւած ըլլալ, պէտք է ըլլար

«Հաւութ»։ Եղիշէի սիրելի էր նախնիքն յիշել Հաւութ եւ հարց Հաւութ. այսպէս. «որ էր հայր Հաւուն քոյ» (34) : «հարքն մեր եւ հաւքն հարցն» (34) : «Թոտունք... Հաւուց» (40) : «զհարց եւ զՀաւուց» (108) : Ստաթի այս տեղ նախնարար Եղած պիտի ըլլար. «առ նախնեօքն քոյովք, Հաւութ հարցն եւ Հաւուն եւ հարքն քոյով Երանելեալ» : Վեց սերունդ, որով Վարդան (իր 600ին) լուս աւանդութեան կ'ունենար իր նախնիքն յաճմին Արտաւազդի (իր 300ին) Տրդատի եւ Ս. Գրիգորի օրով :

15. «Վիշապն, որ հինն էր յառաքնն աւաջին մարդոցն, Ետեւ զգինաց ծնունդ քոյոյ բնութեանդ յառաջին ի հայրենի Հաւատացն... յորժ կապեալ ի միտս անկաւ... Եթէ զուցէ ընդ որ եղև մօտ կենաց յաշխարհս Արեւելից...» : Բնագիրը շատ խանդարուած կ'երևայ : Ինչպէս յաջորդ Հատուածէն կր տեսնուի, միտքն է. ինչպէս որ քրիստոնէութիւնը մօտ գտաւ Հայաստան Տրդատ թագաւորի օրով, նոյնպէս կարող է այն մերժուիլ Երկրէն ի ձեռն Երկրորդ դարոյ թագաւորին, Սոսրով Ս. Անուշրոտանին, որ տէրն է աշխարհին : Տոյազիր օրինակներու մէջ կամայական փոփոխութեանց ենթարկուած է այս Հատուածը :

16—24 Հատուածներու մէջ Եղիշէն է, որ կը բարբառի, անոր ոգին է, որ կ'արտայայտուի : Հակիրճ ակնարկով կը վերջիւնէ իր հերոսին 570—573 տարիներու

անդրերը, որոնց ընդարձակ նկարագրու-
թիւնը տուած էր իր Պատմութեան մէջ: Յա-
ռաջ կը բերեմ իր Պատմութենէն տեղիքներս
«Զի՛նչ Հատուցուի մեր աստուածացն փո-
խարէնս այսր մեծի յայթուիթեանս...: Հայնմ
ժամանակի առ Հասարակ միարան մօզք և
քաղկոյք բարձին զձայնս խրեանց և տան-
կատուածքն... ոչինչ ևն կարօտ խնդրել ի
բէն... այլ զի բարձցես զամենայն ուսմանս
մարտութեան մարդկան և ի մի զարձուս-
ցես օրէնս գրագաշտական պատուիրանին:
Հաճոյ թուեցաւ բանն առաջի թագաւորին և
ամենայն մեծամեծացն...: Ասրհաւրդ ի մէջ
առեալ՝ յայթէր խրատն» (16): «Ակառ ևդ-
ջիւր ածել անօրէնութեամբ, և զստալով
հոգմն հանէր ընդ շորս կոյմանս երկրի...
նեղէր տաղնաղէր անխաղաղաւէր կենօք...»
(էջ 7): «Կամէր հրդեհել զերինս և զգաշտս
առ հասարակ... մերթ շանթէր, գալարէր
իրբեւ զօձ թիւնաւոր, մերթ պարզէր զօշէր
իրբեւ զառիւծ զոյրացեալ, զելւյր, զյորէր,
տապալէր» (14): «Իրբեւ զշարապեւ մի՛ ոչ
ևս զաղարէր յուղել, շարժել զբութ ձմե-
րանոյն... նմանեալ խկ էր ծովամուփ ալե-
կոծ խռովութեան... անդստին յանդնոց
բարձրանալ, փրփրել, կուտիել Վիշապա-
ձայն որստալով, գաղանաբար գօշելով...
որդէս փրեալ (սփռեալ) տարածանիցի համա-
տարած ամենայն ի վերայ լերանց, խորոց,
ձորոց, տպականել միանգամայն զլայնութիւն
գաշտացն մայելչութեան: Մանչելով բարբառ

արձակեալ եւ ասէ...» (34) : «Ի դունդս
դունդս զգազանսն բաժանէր... նշանս բաշ-
խէր, դրօշս արձակէր. եւ ի ձայն մեծի
փողոյն պատրաստ հրամայէր յինել. իսկ
զդունդսն... ի մի վայր ժողովէր... ի ճօճել
բազմախուռն նիզակացն... թանձրամիտքն
յիմարէին... քաջքն խիզախէին... ի ձայն
մեծ պայարափողոյն... եւ որք մնացեալքն
էին վատնեալք եւ ջրուեալք յինէին» (89—92)
եւ այլն :

«Երկիցս եւ երկցս պարտեցան» : Կ'ակ-
նարկէ 571—573 տարիներու ընդ հարումները :
Համա, Եղիշէ : «Երկիցս եւ երկցս զփարձ ա-
ռեալ հշտամբեցաւ» (66) : «Երկուս եւ յերիս
կոխս Տէր ինքնին մեծաւ գորովեամբ օղ-
նեաց մեղ» (79) :

25. «Այս է, որ դահի հարեալ էի ի
սկզբանէ պատմութեան» : Կ'ակնարկէ Թ. 2
եւ 4 հատումները : «Ի սկզբանէ» սկզբելու
է անշուշտ «ի սկզբանս» : Բնագիրը այս տեղ
այ ազնաւորած է :

26. Այս հատումը առնուած է Բ. թուղ-
թէն. կը համարիմ թէ նախնարար այս տեղ
կը գանուէր, փոփոխելով փոփոխումները :
Չեւաղբին «զի եւ ոչ նիւթ ինչ հարաւարեալ
իմաստութեան համբերեալ կարացից կրկնեալ
զգեստ ինչ դովութեան» էմին ուղղած է
«իմաստութեամբ համբերել կարացից ի կկել
զգգեստ դովութեան» : Իսկ Շաշնազարեան
«իմաստութեան իմ համբարեալ կարացից
կկել զգգեստ ինչ դովութեան» : «Կկել զգգեստ»

ուղղուած է անշուշտ յեցած Ապաթ. , Վարդապ. , էջ 140 «մինն (ի բուսոց) զգետսս կկէ . գունակ պունակ ծաղկօք զերկիր զարդարէ ի պունապոյն երանգս» . որ կը պատշաճի ճշդիւ . այս զէպքին հարկ է «համբերել» կարգալ «համբարեայ» :

27. «Բանս շորեքնիւթեայս» , զոր տեսանք Թ. 25ի մէջ , հաւանօրէն ողերս մ'ունի այս հատուածին հետ : Այս տեղ Եղիշէ կը խոստամօտնի թէ «ունի» թուական , Երկրաշախական , աստեղարաշխական եւ բժշկական արհեստներու գիտութիւնը , անոնց կից նաեւ սուրբ-գրեմական ուսմանց հմտութիւնը : Այս արուեստները Հայաստան բերաւ առաջին անգամ Անանիա Շիրակացի . եւ հաւանական է մտածել , թէ Եղիշէ աշակերտած ըլլայ Անանիայի , ինչպէս այլօր ուշադիր բրած էի (Եղիշէ վարդապետ , Գ. , էջ 349—351) : Աստղարաշխական արհեստին ծանօթութիւնը ցոյց տուած էր Եղիշէ իր Պատմութեան Ը. յեղանակին մէջ (էջ 129—130) , որ կը խօսի Արեգակի մասին : Նաեւ այս տեղ , Թ. 28—31 , կը ճատէ հմտօրէն Արուսեակի , Լուսնի եւ Արեգակի մասին . իսկ Վարդապետութեան մէջ կը գրէ խօսելոյ առաքելներու մասին . «Իսկ արդ ո՞ւմ նմանեցուցից կամ զո՞վ անից տարացոյց . եթէ զամսս աւետ . . . եւ եթէ զլուսին ասացից , լուսին ըստ եւ պակասի . . . եթէ զաստեղս ասացից , ոչ մի փառս ունին , եւ ոչ միտմ զայծառութեամբ երեւին . այլ ոմն յոյսոյ եւ ոմն սակաւ , ոմն արուսեակ եւ ոմն

գիշերապար...: Աստեղք ոմն ի վեր, ոմն ի վայր, ոմն ի միջի...: Արեղակն իշխանութիւն տնի տուր տարնջեան...» (էջ 349—350): Եւսեւ սյս տեղ, Թ. 28—31, կը ձառնէ չմտօրէն Արուսեակի, Լուսնի եւ Արեղակի յատկութիւններու մասին, ուր յայտնապէս կը տեսնուի, թէ ան ծանօթ է Անանեայի Տիեզերագրութեան (չմտ. Լուսնի եւ Արեղակի մասին՝ Անանեայ Շիրակունայ Մնացորդք բանից, Պետերբուրգ 1877, էջ 49—52):

34. «Եւհան լուր տաքինութեան քս յԱրեւելից մինչեւ ի Գաղերովն» (2. Գաղաթովն), ի հարաւոյ մինչեւ ի հիւսիս» (եղիշէ (էջ 55) առ Յատարնոս կայսր գրուած Թղթին մէջ ունէր տեղիքս. «ունեյով զԵրուսղ՝ տնցին եւ տիրեցին եւ Ասիացոցն ի սահմանացն Սեթոյ (տայ. Սերաց) մինչեւ ի կողմանս Գաղերովնի», այս ինքն «ի կողմանս հարաւոյ»: Երկու գէղքին ալ նկատի տանուած է Հիսդրիսոսի ժամանակագրութիւնը, ուսկից է. «յմինսկորայ մինչեւ ի Գաղերովն կողմն հարաւոյ» (Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ 4. չմտ. Ակինեան, եղիշէ, Գ., էջ 67 եւ 388):

«Պրեցաւ անուն մարտիրոսութեան քս յսակի տախտակսն ընդ առաքեալսն եւ ընդ նախապկայսն, ընդ հայրապետս եւ ընդ եպիսկոպոսսն, միանգամայն եւ ի դպրութեան կենացն եւ ի յերկինս»:

«Սակի տախտակք» այն երկփեղկ տախտակներն են. τὰ διπτυχα, diptyques, Dip-

tychen) Եւ, որոնց վրայ կը դրէր չին եկեղեցին իր եպիսկոպոսներու, կենդանի և հանդուցեալ բարերարներու, մարտիրոսներու և խոստովանողներու անունները և կը յիշէր դանձաբ սուրբ պատարագի ժամանակ պատարագիչի կողմէ. թեւոյց բոլոր սարկաւազին¹: Գիտարարները կ'ըլլային փայտեայ, մետաղեայ (սակի, արծաթ), նաեւ մտղաղաթեայ²: Եղիշէ հոս «Սակի տախտակք» կը կոչէ զայն, այլուր նաեւ «Յիշատակարան» և «Բնագիրք»: Ունիւր վկայութիւններս. Փաւստոս Գ. 11. «Յորժամ զանուանա Սրբոցն կարգիցեն»: Ղ. Փարոյ. 5. Ազան Արծրունի «եղեալ ի Մատարանն ի Հաղածակերտի. որոյ յիշատակարանն ընդ անուանա վկայիցն սրբոց պատմեալ քարոյի մինչեւ ցայսօր»: Եղիշէ. «Բնագրօք յիշատատակեցան նորա (նախարարք կապեալք) և ոչ մի տանք տարեկանաց ոչ ամին զնոսա ի հեռաւանդ» (158): «Ոչ յիշեցաւ անուն նորա (Վասակայ) ի մէջ Սրբոց և ոչ մատեալ յիշատակ նորա առաջի սուրբ սեղանոյն յիկեղեցւոյն» (109)³: Այսպէս նաեւ 571ի կոտին մասնակիցներու անունները արձա-

¹ Հմմտ. «Առաքելոց սրբոց...» քարոյին մէջ. «... եկիցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս աղաչեմք» (Գաթրընեան, Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց, էջ 688—693).

² Dippel, Diptychen: Kirchenlexikon, 3. (1884 Freiburg) 1813—1817.

³ Հմմտ. Հ. Յ. Գաթրընեան, անդ. էջ 102, ծան. 3:

նապրումս էն իրրեւ յիշելի Զայանութեան տանին: «Ամենայն եպիսկոպոսունք եւ երիշունք պատուէր չբաժանի սուեայ աշխարհին»: զտան պատերազմացն յաղթութեան խառնել ի սուրբ տան Զայանութեանն Դրխատսի, զի անխափան կացցէ մեծ յիշատակարանս այս ընդ աստուածային անանց տանին» (62): Բաց աստի Եղիշէ կը գրէ Նաոթըն գրուած իբր զօրափարի մը, սբ թէ եւ չէ նա՝ Նաոակուած: Բայց ընդունած է նա՝ Նաոակի պատկը իր աստքինի վարքովը, «քանզի բազմազմի է նա՝ Նաոակութեանդ անուն» (Նաոթրան, 6):

32. Աշտարութեան արժանի է չոս կուտմը Մատթէի Աւետարանին ժԹ. 29էն: Երան մասին ակնարկութիւն ըրինք վերաբոյն: Զայանագէտ «Վաչէի» չբաժարումն յաշխարհէ կ'անհարկէ:

33. Այս Նաոուածը ասնուած է Բ. թուղթէն: Տեղւոյս կը վերաբերի, փոփոխելով փոփոխուածները: Զեապրին «արդ պաշտօն փոխանակ ասեմ» ուղղեցի «եւ փարեյի ասեմ», փոխառութիւն մըն է Դաւանաներէ, չմաս. Սեկ. Մատթ. Ա. 168 «այլ պաշտօն եւ փարեյի ասեմ», նոյնպէս Սեկ. Պաւղ. Ա. 652, 714 եւ այլն:

Մեր քննութիւնը կը յանգի եզրակացութեանս:

ա. Գիւտ եպիսկոպոսի երկու թուղթերը կ'եղծ իր են:

բ. Թուղթերու խմբագիրը տրամադրութեան տակ ունեցած է Եղիշէի Հայոց պատերազմի Պատմութեան վերջաբանը:

գ. Այն ճարտասանական նախակրթութիւն մըն է, գրուած Եղիշէին:

5. ՎԱՉԱԿԱՆ ԱՐԺԱՅ ԱՂՈՐԹՆԵՑ

Յայտնութիւնք նշխարաց սրբոց: Մատթեւրէց. Աբրահամ Եղիսկոպոս Մամիկոնէից: Պետրոս Եղիսկոպոս Սիւնեաց:

(Ա. 5, 6, 14, 16—26, Բ. 5:)

1. Պատմադրին Համաձայն Աղուանից աշխարհը 30 տարի առանց թաղաւորի մնացած է, այսինքն Վաշէի հրաժարումէն մինչեւ Վաշականի գահակալութիւնը (Ա. 16): Վաշէ գահէն հրաժարած էր Պերոզի և տարւոյն, այսինքն 462ին. ուստի անիշխանութեան այս 30 տարիները կ'իյնան 462—492: Վաշական կը տիրանայ գահին Վաղարշ արքայի (484—488) օրով, հաւանօրէն 485ին: Հետեւաբար «30 տարիները» մօտաւորապէս ճիշդ են:

Վաշական Վաշէի Յազկերտ եղբոր որդին էր: Պերոզի օրով ահամայ ընդունած մօղական զենք: Երբ կը շնորհէ Վաղարշ կրօնի ազատութիւն, Վաշական կը վերընդունի բրիտաննէութիւնը: Իր գահակալութիւնը կը զուգադիպի Վաշան Մամիկոնեանի մարդպանութեան առաջին տարիներուն:

Իր օրով կը վայելէ Ազուանից աշխարհը
խաղաղութիւն. կը բարգաւաճի երկրին մէջ
քրիստոնէութիւնը. կը բացուին դպրոցներ :
Վաշական կը բառնայ «զոյից՝ ապանդն մատ-
նահատութեան» (Ա. 18) : Այս շրջանին տեղի
կ'ունենան «Յայանութիւն նշխարաց սրբոյն
Ջաքարիայ հօրն Յովհաննու եւ երանելոյն
Պանտալէոնի» (Ա. 19) : «Փիւտ նշխարացն
սուրբ մանկանն Գրիգորիսի» (Ա. 20—23) :
Եւ Փիւտ նշխարացն վկայից Դիդափայտի, «սը-
րի ժամանակս Վաշականայ արքայի... յայտ-
նեցան» (Բ. 5) : Կը բերուին Ս. Գրիգորի եւ
Ս. Հովհաննէի եւ Գոյիանեանց նշխարները
(Ա. 21) : Թագաւորս կը գումարէ յԱզուէն,
թագաւորական ամարանոցի մէջ եկեղեցա-
կան ժողով, ուր կանոններ կը սահմանուին
(Ա. 26) :

Կ'ըսուի թէ իր օրով կենդանի էր «Եւփա-
ղէն Ազուանից արքայի պօսնկորդին Խոճկո-
րիկ», որ կողմնակալ մըն էր (Ա. 23) :

Վաշական կը հետաքրքրուի իմաստա-
սիրական—աստուածաբանական հարցերով.
հարցումներ կ'ուղղէ Մատթէ երէցին, Մա-
միկոնեաններու Արքահօտ (եւ Սիւնեաց Պեա-
րոս) եպիսկոպոսներու եւ կը ստանայ դրասոր
պատասխաններ (Ա. 24, 25) :

Կը վկայէ Ազուանից պատմիչը, թէ
«Քաջն Վարդան ի Միհրական տոհմէն, որ
յառաջ Վաշականայ Ազուանից արքայի
յԱզուէն ժողովոյն յարքայէն նախագահ

եղեալ՝ բնառորեցաւ ի Գաբգման. եւ Պատրիկ ի Քարոյեան (Նախնիք սարա) ի յարքայիցն Պարսից, որք ի նորին հրամանէ Վաչականայ արքայի բնակեցան յԱղբիղ գաւառին (Գ. 10) :

Վաչականի մահուան ոչ պարտականերն եւ ոչ տարին յիշուած են : Իրմով կը վերջանայ Աղուանից թագաւորութիւնը :

Այս տուեալները, գորոնք յստաջ բերի Աղուանից Պատմութենէն, դժուարաւ կը դիմանան քննադատութեան եթէ փորձենք մի առ մի վերլուծել : Նախ շունինք որ եւ է վկայութիւն ժամանակակից հայ եւ օտար աղբիւրներու մէջ «Աղուանից Վաչական քարեպաշտ արքայի» գոյութեան մասին : Այն աւելնք, ինչ որ կը պատմուի Աղուանից Պատմութեան մէջ յայնօրէն՝ վկայական նկարագիր կը կրէ : Զեմ գտներ հոն պատմական կորիզ :

Վաչական սկտք է ծնած ըլլայ իրր 460ին. դաւակալած իրր 485ին, մտխճանաւ իրր 570ին. տաաի իրր 110ամեայ :

Եթէ իր օրով կենդանի էր Խոսկորիկ կոզմնակալն՝ որ Արսիւղէն արքային «պրոնկորդին» կը ներկայացուի (Ա. 23), 560, Յովհաննէս Բ. Հայոց կաթողիկոսի օրով, ըլլալու էր առնուաղն 140 տարեկան, օրովհետեւ Արսիւղէն կ'ապրէր Ե. դարու առաջին քառորդին : Անհաւատարի է առհասարակ, թէ արքայածին մը այսպիսի փաղաքական անուէր կրած ըլլայ :

Կը յիշուին Ս. Գրիգորի եւ Ս. Հովի-

սխմեանց նշխարները, որոնք Հայաստանէն Ազուանք բերուած են: 618ին, երբ Կոմիտաս կաթողիկոս բացաւ Ս. Հոխիսիմէի դամբանը, դուռն նշխարները կնքուած Ս. Գրիգորի եւ Ս. Սահակի կնիքներով: Աւելցուց անոնց վրայ իր ալ կնիքը: Ուստի 618էն յառաջ չէր կրնար Մատթէ երէց նշխարներ տարած ըլլալ Ազուանք: «Քաջն Վարդան ի Միհրան տոհմէն», եթէ նախադաշն եղած է Ազուէնի ժողովին, կենթադրէ այդ ժողովը դաժարուած է. դարու կէսին: Յովհաննէս Բ. կաթողիկոս ի Գարեգինից (557—574) իր թուղթին մէջ առ Արսա կաթողիկոս, գրուած իր 568ին, որ եւ է ակնարկութիւն չ'ընելու վաշական քարեպաշտ արքայի մասին: Այդ նամակին տակ ստորագրած է նաեւ Արրաւհամ Մամիկոնեաններու եպիսկոպոսը, որ ըստ սրտամագրին թղթակիցն եղած է Վաշականին:

Հարկադրուած եմ ըսելու, թէ Վաշական անուն թաղաւոր գոյութիւն չէ ունեցած Զ. դարուն:

2. Մառքէ երէց Դարանիցոյ, գիտնաւոր: Մատթէ երէց յաճախ կը յիշուի Վաշականի սրտամագրեան մէջ. Վաշական «գտանէր զամենասուրբ նշխարս Գրիգոր[իս]ի եւ յոյժ հռչակելոյն Հոխիսիմեայ եւ Գայիանեայ ի Դարաւոջ գեղջ, որ էր ի նահանգին Արձախոյ, զոր էր բերեալ երկուսն Մատթէ անուն կոչեցեալ՝ ի Յոհաննէ

Հայոց կաթողիկոսէն, զոր ունէր նորին մատանեաւ կնքեայ» (Ա. 20)։ «Ընդ սուսբան ընդ այնոսիկ առաքեաց արքայ զՄատթէ երէցն ԴարաՀոջոյ (այդ. Դարանահոյ) Հանգերձ պաշտօնէս ք ի Սուհաս՝ պաշտօնատնել եւ պատարագս մատուցանել յանուն սրբոցն, որ անդ յայանեցան։ Եւ մինչդեռ գառաւօտին կատարէին զպաշտօն յանկալեաց, ներհանկանէր Էրիցուն Մատթէի. ձայն լսէր ուժգին աւելոյ՝ Չսուրբն Գրիգորիս խնդրեցէք ընդ արեւելոս։ Որ Էդեւ խկ. . .» (Ա. 21)։ Ազուէնի ժողովին մասնակից էր նաեւ «Մատթէ ԴարաՀոջոյ երէց» (Ա. 26)։ «Մատթէ երէց ԴարաՀոջոյ» կը յիշուի նաեւ Բերդոյ վանքի մէջ գումարուած ժողովին մէջ, 705ին (Գ. 13)։

Ազուանից Պատմութեան մէջ գետեզուած է զբութիւն մ'ալ, որ կը կրէ վերնագիրս. «Հարցումն Վաշականայ արքայի Ազուանից զՄատթէ երէց գիտնաւոր» (Ա. 24)։

Հ. Մ. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ., 219, այս Մատթէ երէցը համարած է «աշակերտ երանեւոյն Յովհաննու Մանգակունւոյ», ուստի եւ դարս վերջին քառորդին։ Իր աղբիւրն եղած է Հատանօրէն Ա. 20 գլուխը, յատաճ բերուած ձառնարկներու մէջ։ Բայց Մատթէ երէց, որ բերած էր Ս. Գրիգորի եւ Ս. Հովփսիմեանց եւ Փայրանեանց նշխարհները «ի Յոհաննէ Հայոց կաթողիկոսէն, զոր ունէր նորին մատանեաւն

կնքեալ», կարող էր ըլլալ միայն այն համանուն երէցն, որ իբրեւ թղթատար ուղարկուած էր Սիւնեաց Վրթանէս եւ Աղուանից Աբաս եպիսկոպոսներու իբր 568ին Յովհաննէս Բ. Հայոց կաթողիկոսէն (557—574), կը գրէ կաթողիկոսը. «յուխաէ մերմէ գհաւատարիմ այր Մատթէոս քահանայ առաքեցար առ ձեզ» (Գիրք Թղթոց, 79), «բերել զգրեալսն մեր առ ձեզ» (անդ, 83) :

Որչափ ալ Մատթէոս քահանայի ժամանակակցութիւնը կը համապատասխանէ «Վաչական արքայի» դաշակալութեան տարիններուն, եւ «Մատթէ երէց» կարող է նոյնանալ «Մատթէոս քահանայի» հետ, բայց եւ այնպէս Աղուանից Պատմութեան մէջ դերակատար «Մատթէ երէցն Դարահոջոյ» չեմ կարող պատմական անձնաւորութիւն համարել: Ինչպէս տեսանք § 1 հատուածին մէջ, Հռիփսիմեանց նշխարներու առաքումն Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսէն, «նորին մատանեաւ կնքեալ», չի կրնար պատմական ըլլալ: Պատմուածքը յօրինուած է 620էն շատ ետքը:

Յիշեցինք նոյնանուն «Մատթէ երէց Դարահոջոյ», որ 705ին ներկայ էր Բերդոյ վանքի ժողովին:

Բայց ոչ առաջինն եւ ոչ երկրորդը կարող է ըլլալ այն Մատթէ երէց գիտնաւորն, որ, ինչպէս կ'ըսուի, պատասխանած է վաչական արքայի հարցումներուն:

Այս պատասխանները պահպանած է մեզի Աղուանից Պատմութիւնը այսպիսի վերնագրի տակ (Ա. 24) .

Հարցումն վաչականայ արքային Աղուանից գլխաւորէ երէց գիտնաւոր :

Հց. Ասէ արքայ. Հոգիք հրաժարեալք ի մարմնոյ զգայո՞ւն են, թէ անզոյ. եւ կամ կենդանիքս ննջեցելոցն . զիա՞րդ կարեմք օգնել :

(Պատասխանի) . Աղաչելով զԱստուած պահօք եւ ազօթիւք . . . Վջ. եւ մեղացն շնորհէ զթողութիւնս (էջ 94—96, Ղաւկ.) :

Այս գրութիւնը նախնարար եղած ըլլալու է մասն գրուած քի մը, որ կազմուած էր Հարցմամբ եւ պատասխանով : Այս տեղ երկու հարցումներ կ'առաջարկուին եւ կը տրուին անոնց պատասխանները :

Աղուանից պատմութեան խմբագիրը, ինչպէս կ'երեւայ, տեղափոխութիւններ կատարած է հոն : Նախնականն պէտք է եղած ըլլայ այսպէս .

ՀԱՐՑՈՒՄՆ. Հոգիք հրաժարեալք ի մարմնոյ զգայո՞ւն են, թէ անզոյ :

ՊԼՏԱՍԽԱՆԻ. [Եւ] որք ասացին անզոյ լինել զհոգին՝ ելեալ ի մարմնոյ, յանդիմանեմք զնոսա աստուածաշունչ գրոց վկայութեամբ . . . (էջ 94, տ. 23—96, 10) :

Վջ. թէ արդարեւ զգայուն են եւ առաւել իմաստնազոյն հոգիքն հրաժարելոց ի մարմնոյ :

ՀԱՐՅՈՒՄՆ. [Էւ կամ] Կենդանիքս
ննջեցեցոցն զիս՞րդ կարեմք օգնել:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ. Ազաշելով զԱստուած պա-
հօք եւ աղօթիւք եւ պատարագօք... Վջ. Եւ
թէ որք կատարեն զյիշատակ սրբոց... եւ
մեղացն շնորհէ զթողութիւն:

(Էջ 94, տ. 12—15 եւ 96, տ. 11—16:)

Այս գաստօրութիւնը կ'արդարացնէ էջ
94, տ. 20. «Իսկ յարժամ ի բաց դնիցեն, որ-
պէս Էղենն առացեալ, սրատեսիկ եւ քաջի-
մաց եւ առաւել զգոյցուն յինին»:

Այս հաստուածը կը պատկանի հաւանօրէն
Ե. դարու երկրորդ կէսին թարգմանուած
Ս. Հօր մը գրուած քին, զոր շեմ կարող այժմ
յանուանէ յիշել:

3. Արքահամ եպ. Մամիկոնէից, կը յի-
շուի Զ. դարու երկրորդ կէսին. հաւանօրէն
յաջօրդն է Տարսնի Էպիսկոպոսական գահին
Վրաց Մեղչապոհ Տարսնայ եւ Մամիկոնէից
Էպիսկոպոսին, որ վախճանած պէտք է ըլլայ
իր 560ին: Արքահամ կը յիշուի իբր 568ին
Յովհաննէս Բ. Կաթողիկոսի Սիւնեաց Վեր-
թանէս եւ Աղուանից Աբաս Էպիսկոպոսներու
զրած թղթերուն մէջ: Աղուանից պատմա-
գիրը յառաջ բերած է Արքահամ Էպիսկո-
պոսի անունով հաստուած մը, այսպիսի վեր-
նայրով:

Երանելոյն Արքահամու Մամիկոնէից
Էպիսկոպոսի առ Վաչակյան Աղուանից արքայ
թուղթ սակս ննջեցելոց:

Միտ զիր, ով սիրելի, զի եթէ զխառ-
թեան եւ տգիտութեան յաղաղս հոգւոցն
ննջեցելոց ասիցեմք ինչ բանս. ո՞վ ոք այն-
պէս տխմարք, եթէ ոչ հանդուցեալքն... :
Վջ. խնդրեմք զթողութիւն մեզաց յԱստու-
ծոյ ներսդութենէն» (Ա. 25, էջ 9 — 97, իբր
21 տող բան) :

Աղուանից պատմագիրը «Թուղթիւն» ա-
ռաջին հատուածն միայն յառաջ բերած է :
Նոյնը ունինք Հայոց Կանոնագիրքին մէջ երեք
գլխակարգութեամբ : Հատուածներս Կանո-
նագիրքին մէջ առնողը (Յովհ. Իմաստա-
սէր) այս գլխակարգութիւնները իբրեւ ուրոյն
գլուխ համարելով Ա. հատուած ներկայացու-
ցած է : Ուղիղն է հետեւեալը .

Աքրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի
առ վաչական Աղուանից արքայ :

ա. եթէ ոչ են հոգիք ննջեցելոցն ի զխառթիւն
աստի իրացս :

բ. եթէ որ աղօթեն առ յշխարս վկայից Աս-
տուած է ընդունիչ աղօթից եւ հատուցանող :

գ. եւ եթէ հոգիք վախճանելոց ոչ են միմեանց
ի ծանօթութիւն :

Ա. Միտ զիր, ով սիրելի, զի եթէ զխառ-
թիւն եւ անգիտութիւն... :

Բ. Եթէ ոք յաղաղս վկայիցն Աստուծոյ ի տա-
րակուսանս իցէ... :

Գ. Իսկ յաղաղս ծանօթութեան առ մի-
մեանս... :

ՎՋ. Ըստ աւետարանին ընդունին հրաւիրեալք արքայութեան:

Ձեռագիրք, Վիեննա, Թ. 903, Թղ. 116ր—118ա եւ այլն:

Հրատ. Կանոնագիրք Հայոց, Թիֆլիս էջ 198—201:

Հատիներէն թարգմանուած՝ Mai, X, 2, p. 299—300.

Թէ հաստատու Արրահամ եպիսկոպոսի գրչէն է. շեմ ուղեր կասկածի ենթարկել: Բայց չկայ որ եւ է կոտան, գրուածքս «թուղթ» նկատելու համար եւ «թուղթս» Վաշաղան թաղաւորի ուղարկուած ըլլալու համար:

Ձեռագիրներու մէջ Արրահամի ընծայուած է նաեւ Եփեսոսի ժողովին պատմութիւնը այսպիսի վերնագրով.

«Թուղթ Արրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաշաղան արքայ Աղուանից. Պատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսոսի, որ եղեւ ի ժամանակս Թէոդոսի փոքու վասն սոբարշտին Նեստորի»: Նոյնը կը դանուի նաեւ այս խորագրի տակ. «Երանելոյն Փիլաքսիանոսի Նարովկայ սրբոյ եպիսկոպոսի պատճառ հաւատոյ վասն... սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի... ի ինդրոյ տեառն Կոմիտասայ Հայոց կաթողիկոսի»: Բուն հեղինակն է Վրթանէս Քերդող, գրած իր Շրջաբերականին մէջ իրրեւ «Պատճառ ժողովոյն Եփեսոսի»: Այս մասին տես Ակիմեան, Վրթանէս

Քերդոյ եւ իր երկասիրութիւնները. Հանդ. Ամս. 1910, էջ 39:

4. Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց (549—559/60): Ունինք իր անունով գրուածքս, զոր կ'արժէ յիշելի այս տեղ. թէեւ Աղուանից պատմիչը որ եւ է յիշատակութիւն չէ բրած այս մասին:

Հարցմունի յայտագս մարմնաւորութեանն Տեառն զանազանի վաչականի Աղուանից իշխանի քնդ Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի եւ իմաստասիրի:

Հարցումն. *Սահմանել զաստուածութիւնն կարողութիւնն իցէ ումեք քնդ սահմանելիս: Պատասխանի. Հարկաւոր է ինձ յայտմ վայրի կրկին առնուի դէմս...*

Հրատարակած Գ. Տէր-Մկրտչեան, Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս. *Վաղարշապատ* 1902, էջ 22—39 (*Արարատ* 1902, էջ 183—200):

Գրուածքս կեղծիք մըն է Լ. կամ Թ. դարու. ծանօթ է 714—717 թարգմանուած գործերու (*Կիւրդի Պարագմանց եւն*). այս մասին խօսած եմ Հանդ. Ամս. 1904, էջ 105—107:

5. «Սահմանադրութիւն կանոնական ի վաչագանայ Աղուանից արքայէ եղեալ ի ժողովն որ Աղուէնն եղեւ:

Յամս վաչականայ Աղուանից արքայի բազում հակառակութիւն լինէր ի մէջ աշխարհականաց, բոլեպիսկոպոսաց եւ բա-

հանայից, ազատաց եւ ռամկաց: Ապա կամ
եղիւ արքայի առնել ժողով յԱղուէնն բազ-
մամբոյս ատեան յամսեանն մարերի, որ օր
ժԳ. էր ամսայն:

Եւ Վաչական Աղուանից արքայ եւ
Շուփհաղիչոյ արքեպիսկոպոս Պարտաւոյ,
Մանատէ եպիսկոպոս,
Յունան Հաշուայ եպիսկոպոս,
Անանիա եւ Սահակ [եւ] Ուտոյ քորեպիս-
կոպոսք,
Յովսէփ Կաղանկատուոյ երէց,
Մատթէ Պարտաւոյ երէց,
Թոմա Թաղաւորի դրան երէց,
Պաւղոս Գեղանայ երէց,
Շմաւոն Յուոյ քորեպիսկոպոս,
[Մատթէ Դարահանոյ երէց],
Արիկազ Բեթոյ երէց,
Ռարաթ Այրմանուշաց երէց,
Յովել եւ Պարոյ եւ Միքէ եւ Յակոբ երիցունք
եւ ազատ մարդիկ եւ նահապետք Արցախոյ
եւ Բակուր Կաղանկատուոյ նահապետ, եւ
այլք բազումք, որք միարան առաջի իմ էկին
ի Հանդէս ի Հովոցի տեղւոջն յԱղուէնն եւ
կարգեցաք այսպէս՝

ա. երիցունք, որք ի չէնս լինին...
(Ա—ԲԱ. կանոնք): Կ'աւարտի.

«Զայս պայման արարին եպիսկոպոսքն
եւ քահանայք եւ ազատ մարդիկ առաջի ար-
քային, թէ ի մեր եպիսկոպոսաց եւ յերի-

ցանց եւ յեկեղեցւոյ բերանոյ օրհնեալ եղիցի
 թագաւորն թագուհեան եւ զաւակաւն հան-
 դերձ եւ յամենայն աշխարհէս, որք աստ ծո-
 զովեալս են, օրհնեալ եղիցին:

Եւ զայս հրամանս մատուցցին.

Մուծիկ արքայի հրամանատար,

Միհրաբիկ հաղարայետ,

Մարութ, Աղգապետք՝

Տիրաղղ,

Ասպրակոս,

Շամայ,

Բակուր < Կաղանկատուց նահապետ >

Առատան,

Արշէս,

[Վարդան Քաջ] Գարդմանայ տէր,

Սուրս Գերմանասան,

Սոսկեան Փիրոզ նահապետ,

եւ ամենայն ազատք Աղուանից:

Վասն առաւել (հաստատութեան) գրոյս
 Վաշականայ արքային Աղուանից մատանին
 եղաւ ի վերայ:

Պատմ. Աղուանից, Ա. 26 (էջ 97—103):

Նոյնը Հայոց Կանոնադրքին մէջ. «Սահ-
 մանադրութիւն կանոնին Վաշականայ Աղուա-
 նից արքայի եղեալ ի ծոզովին որ յԱղուանս
 եղև»:

Վիկեննա Թ. 903, Թղ. 142ա—144ա:

Թարգմ. յատինեբէնի. A. Mai, Scripto-
 rum veterum nova collectio e Vaticanis co-

dicibus edita, t. X, 2, Romae 1938, p. 314—316:

Այս Կանոնները Յովհաննէս Օձնեցի իր հաւաքած Կանոնադրքին մէջ չէ առած: Հաւանօրէն իրեն անծանօթ մնացած է ան: Բայց հիշուած է ապա այդ Հաւաքածոյքին, յամենայն դէպս 1098էն յառաջ, երբ օրինակուած է մեղի ծանօթ հնադոյն Կանոնադրքն Հայոց:

Կանոններուս նախաբանին եւ վերջաբանին համաձայն սահմանուած են անոնք ժողովի մը մէջ, որ գումարուած է Վաչական արքայի ամարանոցին մէջ որ յԱղուէն, անոր իսկ ներկայութեան եւ վաւերացուած արքայակնիք մատանիով:

Չկայ որ եւ է սլատճառ կասկածելու կանոններուս վաւերականութեան մասին:

Ժողովքին գումարման սովին եւ օրը կը նշանակուի. «մարերի ժԳ»: Դժբախտաբար չենք գտներ հոն որ եւ է նշմար ժողովքի գումարման տարւոյն համար, որ կը նշանակուի սովորաբար Պարսից թագաւորներու գահակալութեան տարւով:

Նաաի անելով, որ ժողովը գումարուած է յԱղուէն «ի հովոցի տեղւոյն», «յամսեանն Մարերի, որ օր ժԳ. էր ամսոյն», կրնանք թերեւս հետեւցնել ասկէ, թէ ժողովը տեղի ունեցած է ժամանակ մը, երբ արքայական տունը ելած էր ամարանոց, որ սովորաբար դարնան վերջերը կը սլատաճի:

Արդ Մարերի ամիսը 336—459 տարիներուն
կը համապատասխանէր յուլեան տոմարի
Մայիս 31—1ին։ Իսկ 460—579 տարիներուն
սպրիլ 30—1ին։ Եթէ ամառանոց ելլելու ա-
միս՝ մայիսը նկատի առնենք, հարկադրուած
պիտի ըլլանք 415—459 շրջանի 44 տարինե-
րէն մին ենթադրել ժողովին տարին։ 415ին
մերձստորագէտ այցելից երանելին Մաշտոց
Աղուանից աշխարհը, որ դատա թագաւորա-
կան դահլին վրայ Արափաղէն արքան եւ
Եպիսկոպոսապետական աթոռին վրայ Երե-
միա Եպիսկոպոսը, որոնք ստէն կերպ ձեռն-
առու եղան վարդապետին զպրօցներ բանալու
երկրին մէջ եւ հայ նորագիտ սյրուրէնը
ուսուցանելու եւ մանկաին հայ դրականու-
թեան բնակի եւ ծանօթ ընելու։ Թէ քանի
տարի այնուհետեւ ապրեցաւ մեծողի թա-
գաւորը, չենք գիտեր։ Մեզի անծանօթ է
նաեւ, թէ ո՞վ յաջորդեց անոր դահլին վրայ։
Եթէ ենթադրարար ընդունինք անոր մահը
430ին, եւ անոր յաջորդին դահակալութեան
տարիները 430—450, յեցած այս Յիշատա-
կարանին վրայ կարող ենք Արափաղէն թա-
գաւորին որդին եւ յաջորդը անուանել Վա-
շական։

Ժամանակի այս միջոցը այն շրջանն է,
երբ Պարսից Դուռը կը խորհէր վտար թագա-
ւորները բաժնալ եւ միահեծան իշխել Պարս-
կաստանի նոր միացած ժողովուրդներու
վրայ։ 426ին, Արտաշէս թագաւորի մահէն

եաքը անոր յաջորդ շնչանակեց պարսիկը։ Այսպէս հաւանօրէն նաեւ Աղուանքի մէջ Վաչականի մահէն ետքը։ Դ. Փարսեցի ԱՅԼի զէպքերուն Աղուանից ներքին եւ արտաքին գործոց ղեկաւոր կը ճանչնայ երկրին «հազարապետը» միայն։

Աղուանից եկեղեցւոյ հովուապետն էր ԱՅԻն Երեմիա Եպիսկոպոս։ Վաչականի օրով կը յիշուի Շուփհաղիչոյ արքեպիսկոպոս։

Աղուէնի ժողովի կանոնները սերտ ազերսի մէջ են Շահապիւմանի ժողովին կանոններու հետ (հմմտ. կան. ժ = ժԳ. ժԱ = Դ. Թ. ժԲ = ժԱ. ժԵ = Բ. ԻԱ = ժԷ)։ Շահապիւմանի ժողովը դումարուած էր 444ին։ Կենթադրեմ թէ Աղուէնի ժողովը դումարուած քլլայ անկէ ոչ շատ ուշ։ Հասքանիցս կը յիշուի Կանոնադիրք մը (աւրպէս ի Կանոնսն զրեալ է՝ պատահաւ դիցենք. ժԵ. «կանոնիւք գատեացինք. ժԶ. «որ ի կանոնս զրեալ է», ԻԱ.), որուն համաձայն կ'առաջնորդուին։

Այս եզրակացութիւնս կը հաստատեն հետեւեալ կէտերը. 1. Կանոններս դրուած են Ե. դարու առաջին կէսին գործածական գրական հայերէնով, զոր սովոր ենք դասական անուանել. հայերէն մը, որ միայն այդ շրջանին յատուկ է։ 2. Գրուածքս միակ յիշատակարանը կ'ընծայէ Ե. դարու առաջին կէսին Աղուանից աշխարհին մէջ գրական ճանչցուած հայերէն լեզուին. որ քերական-

նութեամբ կը նոյնանայ հայ Միջնաշխարհի զրական լեզուին հետ, կը տարբերի անկէ բառերով, որոնք յատուկ եղած են հայադուան ժողովուրդին. այսպէս «դայթանք» առնել (դայթակդական դորժ մ'ընել, Դ), խոստակ (մանուկ, Զ), վսամ (Ժէ, ԺԹ, մեծ), մատանեմ (կնքել մատանեալ) սոյմամանեմ, թաղուհի (փոխ, դշխոյ) եւ այլն:

Վ. Ազգասպետներու շարքին յիշուած «Վարդան Քաջ Գարդմանաւէր. Սուրս, Գերմանոսան» տեղիքը եւ կը կարդամ ջնջելով «Վարդան Քաջ», այսպէս. «Գարդմանաւէր Սուրս Գերմանոսան». իմացի՛ր իսուրս որդի Գերմանուսի^(*), տէր Գարդմանից: Այս վերականգնումով միասնապէս երևան կու գայ Կորիւնի զովութեամբ յիշատակած «Իւխանն Գարդմանից, որում Սուրան կոչէին» (ԺԲ, 1). որ իբր 417ին հիւրընկալած էր Մաշտոց վարդապետը:

«Վարդան քաջ» գիտն է Աղուանից Պատմութեան խմբագրին, որուն համաձայն Միհրական տոհմէ «Վարդ Ծնաւ զՔաջն Վարդան, որ շինեաց զբերդն Գարդմանայ զերիս ամս...» (Բ, 17). եւ երրորդ անգամ անդրադատնալով անոր կը գրէ. «Վախտանգ Վարդմանեան. եւ նախնի է սոցա Քաջն Վարդան ի Միհրական տոհմէն, որ յաւուրս Վաչականայ Աղուանից արքայի յԱղուէն՝ ժողովոյն յարքայէն նախագահ եղեալ՝ բնաւորեցաւ ի Գարդման» (Գ, 10): Ժողովին նա-

խաղա՜հն էր ինքնին թաղաւորը: Սմբազիրը
Կանոններու վերջը «սողապետ»ներու շար-
քին ղետեղելով «Վարդան Քաջը» մոռցած է
առնթեր աւելցնելու թէ «յարքայէն նախա-
ղա՜հ» կարգուած էր ժողովին (տես վերը
§ 2) :

Աղուէնի ժողովին այս Կանոնները վերա-
դարձնելով Ե. դարուն, կ'ունենանք Շահա-
պիւանի ժողովի Կանոններուն կից Երկրորդ
Կանոնախումբ մը, յօրինուած Աղուանից աշ-
խարհին մէջ:

Միաժամանակ Աղուանից պատմութեան
համար կը յայտնուի Արափաղէն թաղաւորին
յաջորդ մը Վաշական անուն:

Այն պարագան որ Միքայէլ Աղուանից կա-
թողիկոս, երբ քննութեան կ'առնէր Շամքորի
Բերդոյ վանքին մէջ 705ին Վարազոյ իշխանին
մերձամուսնութիւնը երրորդ դժի վրայ Վար-
դուհւոյ հետ (Գ. 13) վկայութեան չէ կոչած
Աղուէնի ժողովին Սահմանադրութեան ժէ-
կանոնը «Այր գերրորդ սղղի կին մի ա-
րասցէ»: Եւ դարձեալ Յովհաննէս Իմաստա-
սէր կաթողիկոս Աղուէնի ժողովին Կանոն-
ները իր կազմած Կանոնադիրքին մէջ չէ ա-
ռած (իրը 725ին). ենթադրել կու տայ, թէ
Ը. դարու առաջին կէսին տակաւին հրապա-
րակի վրայ մատչելի չէին այս Կանոնները.
ուստի անոնք զանուած բլլալու են Ը. դարու
երկրորդ կէսին կամ Թ. դարուն որ Ե. է
վանքի մը խույ անկիւնը:

Աղուանից պատմադիրը շկարենալով ստուգել պատմութեան համար այնքան թանկագին Յիշատակարանիս գրութեան ժամանակը, այս Յիշատակարանիս վրայ յեցած ստեղծած է Զ. դարուն համար անգոյ «Վաշական բարեպաշտ արքայ Աղուանից»:

Յիշատակարանս կը յիշէ Վաշականի մէկ «գառակը», զժրախտաբար առանց անունը տալու: Աղուանից պատմադիրը կը խօսի դատեր մը մասին, Խնչիկ անուն, տղայ հասակաւ, յոյժ սիրելի արքայի» (Բ. 23):

Ե. ՎԵՍՏԻՐՈՒՄՆԵՐ

1. Մէկ գրչէ էն Ա. 5, 6 (մասամբ). 14—23 գլուխները, նախնաբար գրուած իրրեւ մէկ ամբողջութիւն:

ա. [Յուցումն բերմանց եւ պարարտութեանց սահմանացն Աղուանից, զինչ ունի ի պէտս մարդկան:] Սոստարանութիւնս խմբադրէն է: Դրուած է իրրեւ նախարանութիւն, սկզբնաւորութեամբս. «Բարեմայելուչ եւ ցանկալի է աշխարհն Աղուանից...» (Ա. 5):

բ. [Գիտութիւն երեւմանն Աստուծոյ մերոյ մերոցս արեւելեայց:] «Ք հասանել ժամանակի երեւման Արեգականն արդարութեան...» (Ա. 6): Այս գլուխի առաջին հատուածը, մինչեւ «Թաղէս»: Սա եկեալ ի Հոյս յԱրտադ գաւառ, անդ առնու զմախճան մարտիրոսութեան ի Սանատրիոյ արքայէն Հայոց» իր շարունակութիւնն ունի Ա. 14. «(Ապա) եկն հռչակելի պատերազմողն եւ

երիցս երանելի Գրիգոր...» մինչեւ «Եւ անդ է ասեն նշխարք երանելեացն մինչեւ ցայսօր» (էջ 40—50, Ղուկասեան) :

Այս բաժնին մէջ կարճատախ յիշելէ ետքը Թաղէի առաքելութիւնն յԱրտաղ, Համաձայն Թաղէի ծանօթ Վկայարանութեան, որ խմբագրուած է Զ. զարու առաջին կէսին, կ'անցնի պատմել լայն չափով Գրիգորի Վարքը, հետեւելով Աղաթանգեղոսի (էջ 40—45) : Շարունակութեան համար կ'օգտուի Փառառոյն (էջ 45—49 = Փառառ. Գ. 3, 5, 6, 7) :

2. Զաքարիայի եւ Պանդալէոնի նշխարները եւ անոնց զիւորը : Ս՝ Գրիգորիս երբ կը մեկնի Հայաստանէն աւետարանելու քրիստոնէութիւնը Աղուանից եւ Մասրութներու, իր հետ կ'առնէ «զմեծ քահանայապետին եւ մարտիրոսին Զաքարեայ, զհօրն Յովհաննու (Մկրտչին) ի պատուական արեւնէն, նշխարս զսրբոյն Պանդալէոնի, որ դաւանեաց զբարւոք դաւանութիւնն Քրիստոսի եւ պսակեցաւ ի նիկոմեդիա քաղաքի» : Այս նշխարներու մէկ մասը կը զետեղէ Աղուանից Յոսի քաղաքին մէջ, ուր կը կանուցանէ եկեղեցի մը, եւ միւս մասը կը պահէ քովը : Նահատակուելէն ետքը իր աշակերտները կը բերեն մարմինը Ամարաս եւ հոն կը թաղեն. անոր հետ մէկտեղ նաեւ «զսուրբ արիւնն Զաքարիայ ի միում ապակեղէն շշի եղեալ եւ ի միւսումն շշի զերանելոյն Պանդալէոնի

ղնչխարս: Յետ ժամանակաց Յոի քաղաքը
կը նուաճուի Պարսիկներէն. եկեղեցւոյն պաշ-
տօնեաները կը նաշատակուին. անոնց նշխար-
ները Ասորի արեղաներ կը տանին Հակու:

Գրիգորիս հաւանօրէն Հայաստան գտած
էր Ս. Զաքարիայի եւ Ս. Պանդարէոնի
նշխարները. բայց թէ հոն ուսկի՞ց եւ որմէ՞
րերուած էին, չկայ որ եւ է ակնարկութիւն:
Փաստոս, որ պատմագրին դիտարար աղ-
բիւրն է, խօսք չէ բրած սյս նշխարներու մա-
սին:

Զաքարիա հայրն Յովհաննէս Մկրտչի
նկատուած է «մարտիրոս»՝ վասն զի իրեն
մերձեցուած է Մատթ. ԻԳ. 35 եւ Ղուկ. ԺԱ.
51: Այս տեսութիւնը, զոր Յովհ. Ոսկերե-
ստն անորոշ նկատած էր, Յայսմաուրբնե-
րէն իրրեւ ստոյգ յառաջ բերուած է. որոնց
աղղեցութեան տակ դանուած է պատմա-
գիրս: Ան ոչ միայն «մարտիրոս» ներկայա-
դուցած է Զաքարիան, այլ եւ անոր «ընդ մէջ
տաճարի եւ սեղանոյ» թափուած արիւնէն
կաթիլներ իրրեւ նշխար պաշարմուած գիտէ
Աղուանից աշխարհին մէջ: Աղուանից պատ-
մութեան այն տեղիքները, որ կը հային Զա-
քարիայի արիւնին, խնամով ի մի ամփոփած
է, իրրեւ բարեպաշտ աւանդութիւն, Բոլլան-
դիստն P. Peeters, Acta Sanctorum novem-
bris, t. III (1910, Bruxellis) 24—26.

3. Վկայաբանութիւն Ս. Պանտալէոնի
(Ամենաոբիւծ, նաեւ կոչուած Panteleemon,

Ամենայնում) : Սուրբ Պանտալէոն վկայած է պատանի հասակին Մաքսիմիանոս կայսեր (286—305) օրով ի նիկումեդիա դիտատմամբ : Իր վկայարանութիւնն ունինք հայերէն, թարգմանուած Ե. դարու առաջին կէսին, հրատարակուած՝ Վարք եւ Վկայարանութիւնք Սրբոց, Բ., էջ 189—201 : ուր կ'ըսուի թէ կայսեր հրամանն էր «գմարմին նորա պրելի ի հուր. եւ արարին որպէս հրամայեաց : Իսկ զնշխարս սրբոյն Պանտալէոնի բարձին քրիստոնեայք քաղաքին նիկումեդացոց եւ թաղեցին արտաքոյ քաղաքին բնոյ կողմն աբուելից ուր եւ վկայեաց սուրբն Պանտալէոն» (էջ 201) : Նախ քան վկայիլն «ձայն եղև յերկնից . . . զայսս պիղծս հարածեսցեն նշխարք սակերաց քոյ. եւ որ ոք ապաւինեսցին ի քեզ՝ կատարեսցին խնդրուածք նոցա քչով բարեխօսութեամբ» (էջ 200—201) :

Պատմադիրը օգտուած է այս վկայարանութենէն՝ ասկէ ուսած է թէ Պանտալէոն «դասնեաց դարսոք դասնութիւնն Քրիստոսի եւ պատկեցաւ ի նիկումեդիա քաղաքի» : Եւ երբ կը դրէ, թէ «սր յաշխարհին հեթանոսք էին, երթեալ ջերմեոտք եւ ախտաժեար հոգ առնուին յեկեղեցոյն (Յոխ քաղաքին), ուր նշխարք Սրբոցն կային, թէպէտ եւ հեթանոս էին, լինէր մեծ բժշկութիւն» (Ա. 19), յայտնապէս Պանտալէոնին եղած խոստումին արդիւնքն էր :

Առանց տարակուսի ոչ Զաքարիայի եւ

ուչ ալ Պանտալէոնի անունները անխորհրդա-
ծարար ընտրուած են: Ինձի կ'երեւայ թէ այս
անունները հակադրուած են Ս. Յովհաննու-
հէ Ս. Աթանազիոսի, որոնց նշխարները Ս.
Կրիստոսը բերած էր Հայաստան:

Պանտալէոն վկայի նախապատուութիւնը
թերեւս չեցած է Աղուաններու «Պանտայ վան-
քէն», որ կառուցուած էր Երուսաղէմ: «Պան-
տայ» սառուղարանուած է իրրեւ Պանտալէոն
անունի կրճատուած ձեւը: Այս վանքի մա-
սին կը գրէ Անաստաս Վարդապետէ. դարուն,
իր «վասն վանորէից Հայոց որ յերուսաղէմ»
աշխատասիրութեան մէջ. «Պանդայ վանքն,
որ սուրբ Կարապետին է, յարեւելից կողմանէ
ի Զիթենեաց յերինն կայ, նոյնպէս արքունի
ծախիւք շինեալ յանուն սուրբ Կաթողիկէին
որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր Աղուանք
ունին մինչեւ ցայժմ» (Հայաստանում, Բ.,
էջ 227): Այս վանքին մէջ էր իրր 560/76ին
Թովմաս աղուան վանական, որ կը յիշուի
Յովհաննէս Երուսաղէմացւոյ առ Աբաս թուղ-
թին մէջ: Աղուանից սրտամիշը, որ օգտուած
է Անաստասի գրուածքէն, աւելին դիտէ.
«Պանդայ վանքն, որ յարեւելից կողմանէ
Զիթենեաց յերինն կայ. Պանոն ոմն ճգնաւոր
յԱղուանից եղեալ նախաշինող, եւ այժմ Պետ-
րոս աղուան քահանայ ունի» (Բ., 52): Այս
յաւելումը ուչ ժամանակէ է:

4. «Կեանք եւ վարք եւ կարգաւորու-
թիւնք Աղուանից, որ ի վաչականէ արեւել

եղան. եւ զիւտ նշխարաց սրբոց» (Ա. 16—23. էջ 52—94) :

Վաշականի կը հային Դ. 16—18. աղբիւրն է Ղ. Փարպեցի: Պերոզ կը սպանուի Հեփթաղներէն. Վաղարշակ կը թաղաւորէ. կը շնորհէ կրօնի ազատութիւն. Վաշական թաղաւորական դահ կը բարձրանայ. կը վերընդունի քրիստոնէութիւնը. երկրին մէջ քրիստոնէական կարգ եւ սարք կը հաստատուի, կը բանայ դպրոցներ, եւ այլն: Զեւուած է նմանութեամբ Վահան Մամիկոնեանի վարքին. այն սարքերութեամբ որ Վահան ոյժով իր գէնքին եւ քաղաքականութեան՝ մարդպանութեան կը բարձրանայ, Վաշական սնաշխատ կ'ընդունի Աղուանից արքայական թաղը: Վաշական խիստ միջոցներ ձեռք կ'առնէ ջնջելու Հեթանոսութիւնը, բառնալու դիւթութիւնը, կախարդութիւնը եւ մատնահատութեան աղանդը: Կը զգացուի հոս Կորիւնի եւ Շահապիվանի ժողովին որոշումներու ազդեցութիւնը:

5. Յայտնութիւն Նշխարաց Ա. Զաքարիայի եւ Երանելւոյն Պանտալէոնի (Ա. 19) :

Յորի մէջ նահատակուած վիպաները կը յայտնուին եւ մատնանիշ կ'ընեն այն տեղը Յորի մէջ, ուր պահուած էին նշխարները: «Եւ ապա բացեալ գտին զնշխարս երանելեացն. եւ զիւր ի վերայ զայս օրինակ. եւ Գրիգորիս բերի զայս սուրբս Զաքարիա զհայր Յովնանու, եւ զՊանտալէոն Երանելի,

սր վկայեաց ի նիկամեղիա Բագաբի: 24
 բառած, թէ ինչ լեզուով եւ գրերով գրուած
 էր այս վկայականը: Պեզում կատարողներն
 են Յակոբ Էրէց եւ Սոփորիկ նախարար-
 որոնք հաւանօքէն հայերէն կարդալ ժխտն
 գիտէին. ուստի պէտք է հաւատալ թէ Գրի-
 գորիս հայերէն տառերով եւ լեզուով արձա-
 նագրած էր վկայականո, Գ. կամ Դ. դարուն:
 Այսքան ժխտմամբ ինն հեղինակին քով:

Գիւտին լուրը կը հասնի արքունիք: Վա-
 չական կը հասնի հոն եկեղեցականներու
 բազմութեամբ. շուին մէջ էին թագաւորն,
 թագուհին եւ Մանասէ դրան Էրէցը: Ասօք,
 փառօք եւ օրհներգութիւններով կը փոխա-
 գրեն Ս. Նշխարքները արքունիք, ուր եւ ի
 պահ կը գրուի:

6. Գիւտ նշխարաց Ս. Գրիգորիսի
 Աղուանից կաթողիկոսի (Ա., 20—23):

Վաչական հետամուտ է այժմ Ս. Գրի-
 գորիսի նշխարներու գիւտին. ան «տեղեկա-
 ցեալ էր ի հնադրացն պատմութեանց (սպ-
 պատմութենէ), եթէ ի Վասնեայ զաշտին
 կատարեցաւ Էրանելին»: Ակնարկուած աղ-
 բիւրը անշուշտ Փաւստոսի Պատմութիւնքն է.
 թիւրեւս նաեւ Աղուանից Պատմութեան Ա. 14
 գլուխը: Թագաւորը ազօթք եւ պահք կը
 յանձնարարէ ծողովուրդին: Ասած հետը նո-
 րադիւտ նշխարներն եւ Հայաստանէն նոր քե-
 րուած Ս. Գրիգորի, Հռիփսիմէի եւ Գայրա

նէի մասունքները եւ բազմութիւն մը կզերան-
կան դասէն՝ կը մեկնի արքունական կառքե-
րով դէպի Ամարաս։ Արդէն այլ եւ այլ տե-
սանոցներուն մատնանշուած էր Գրիգորիսի
նշխարաց տեղը։ Պեղումը կը յայտնարեւէ։
Նշխարհները կը փոխադրուին մեծ շքանշանի
Գրտական զիւղը։ Այդ շուին մէջ էր նաեւ
«աւագ եպիսկոպոսական Շուփհաղիչոյ»։

Այստեղ կը վերջանան Վաչականի կեանքն
եւ Գործը։ 9—11 հատուածները մէկ հեղի-
նակ կը մատնանշեն։ Անոր անունը անձանօթ
է. ժամանակը պէտք է ենթադրել ժ. դարու
երկրորդ կէտին. թերեւս ըլլայ մին այն դարա-
պետներէն, զորոնք «ի սան իւրում կար-
գեաց» Սահակ-Սեւադա, որ էր «խնդրող
գրադիտութեան» (Գ. 23)։ Հեղինակը ունե-
ցած է իր տրամադրութեան տակ նարադիւտ
Սահմանադրութիւնն Աղուէնի Ժողովին. ան
չէ կրցած ճշդել Ժողովին դումարման տա-
րին. ենթադրութեամբ համարած է Վաչա-
կանը Ե.—Ձ. դարու վերջին եւ աւագին կէ-
տերուն։ Վաչականէն ածանցած է Վաչէ նա-
խորդ մը։ Թագաւորէ մը, որ հետա-
քրքրուած է երկրին բարեկարգութեամբ,
թելադրուած է յօրինելու անոր փօրքը կամ
վէպը։ Հոն չկայ որ եւ է սրտմական հող,
բացի Կանսններէն, զոր համարեցանք 430—
450 շրջանէն։ Գրական տեսակէտէ սակայն
գնահատելի պէտք է դատել վէպս, որ գրուած
է ծագկեալ ոճով։

ժամանակի ստուգման համար ուշադրաւ է տեղիքս. «քահանայապետ Թորգոմեան աշխարհին և Աստանագեան գետակին» (Ա. 14, էջ 41): Աստիճանս «աստանագեան գետակ», ինչպէս այլուր (Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, էջ 67) ապացուցած եմ, առաջին աւղամ Յովհաննէս Դրասխանաւերացին մուծած է նոյն գրականութեան մէջ. ուստի հեղինակն ծանօթ էր պատմագիր կաթողիկոսէն 930ին հրատարակ գրուած գործին:

Այդուանից Պատմութեան Ա. 27—30 գլուխներուն պիտի աւելրադատեամ յետոյ, երբ քննութեան առնեմ Բ. 29 և յաջորդ գլուխները:

Դ. Վկայք Դիզափայտ լերին: Մասքթաց Սանեոան արքայի որդիք Մովսէս, Դանիէլ, և Լիդիա, որոնք աչակերտած էին Ս. Փրկիչոյնի, հօրը ձեռքով կը նահատակուին սուսերահար, 3870 հոգւոյ հետ: Կը յայտնուին անոնց նշխարները «ի ժամանակս Վաչականայ Աղուանից արքայի և Գառնկայ Ամարասոյ եպիսկոպոսին. և կը փոխադրուին նոյն լեռան Կատարոյ վանքը: Վկայարանք կը հրդեհուին թշնամիներէն «յառաջ քան զաւաշաւորին տեսան Արասոյ», թէ և վերնագրին մէջ կ'ըսուի, թէ և գեւ «Երեւունն նշխարացն յաւորս հայրապետութեան Արասոյ» (Բ. 5):

Նմանութեամբ Հայոց Սուրբատեանց Դոսից:

Տ. Տեսիլ վեհիկի եւ յայտնութիւն նշխարաց սրբոց :

Արաս կաթողիկոսի առաջին տարւոյն (551⁶) Վեհիկ երեք տեսիլք կ'ընդունի յընթացս երեք տարիներու : Կը յայտնուին 1. Պօղոս, ձեռքին խաչ : 2. Ս. Վարոս, որ կ'ըսէ : «Մեր եմք նշխարք ծածկեալ ի դատարն Արցախոյ ի Միանց տոհմին ի վայրան Կաղսեալոյ : Նախապկայն է տէր Ստեփանոս եւ Թէոդորոս նահատակ, սուրբքն Վարոս, Մամաս, Սարգիս, Փէորդ Վկայ, Կողմաս եւ Դամիանոս : Եւ մասն մի ի սուրբ Քառասներցն» : 3. «Եւ եմ Բասիբա . . . որ շարշարեցայ ի խաչի : Եւ խնդրեցի ի Փրկչէն մի կորնչիլ նշխարաց խմոց . . . » : Եթէր տարի ետքը կ'երթայ Վեհիկ զստ սուրբ Հայրապետն Արաս եւ կը պատմէ տեսածը : Եւ նա մարդիկ կ'ողորմէ նշանակուած տեղը պեղումներ կատարելու : Կը յայտնուին նշխարները, որոնցմէ մաս մը Դանիէլ քահանայ կը բերէ Կաթողիկոսին (Բ. Ն) : Այս պատմութեամբին ստակ կայ յիշատակարանս : «Եւ Աղբիանէ, որ զյիշատակս դրեցի, մաղթեմ յիշել զանարժանութիւնս իմ յընթերցողացդ : Եւ զՀայրապետն Արաս մի մոռանալ, յորոյ ի ժամանակս լոյս աշխարհիս ծագեցաւ : Ընդ նմին եւ Վեհիկ կարապետ նոցին յիշեացէ Տէր Աստուածողորմութեամբն իւրով մեծաւ : Եւ որք յիշէքդ, ձեզ վարձս ընդ երանեալ վկայիցն Հա-

տուսցէ Քրիստոս այժմ եւ յախտեանս ամէն» :

Ո՞վ է այս Ազրինէ . օրինակո՞ղ մը, թէ շարադրող : Պատմուածքը առաջին պէմքով է . «Եւ Վեհիկ», որ յայտնապէս գրուած թիւ հեղինակը կ'ընթացրէ : Բայց ո՞վ ալ բլլայ հեղինակը, ան Արսա կաթողիսօի ժամանակակից մը չի կրնար բլլալ : Էդուան կը փկայէ, թէ շարադրողը է . դարէն ետքը պէտք է եղած բլլայ . ապացոյց «արտայայտեաց», «սորփաւեաց» եւ այլ հեղինական զպրոցի հնարած բառերը :

7. ԱՂԱԽԱՆԻՑ ԿԱՊԻՒԼԻՍՄԱՆԻՉ ԳՐԻԳՈՐԻԱՆԸ
ՄԵՆՁԵՆ ՆԵՐԱՇՈՒ ԲԱԿԱՌԻՐ (340—702)

Աղուանից Պատմութեան վերջը (Գ. 24) գետեղուած է գլուխ մը, «Անուանք հայրապետացն Աղուանից, ամք եւ գործք նոցին» խորադրի տակ : Ասոր անանուն հեղինակը (Մովսէս Դաւթուրանցի) կը յայտարարէ մտաքին մէջ, թէ «ի սկզբանցն հոլովեալ նախաշախտ առաջնորդացն գործք եւ ժամանակք եւ անուանք . . . մեզ անյայտք եւ ոչ բերեալ ի լուր» : Չոյս փութը ի շատէ արտայայտեալ բաշտարեցաք սա ի գիտութիւն այնպիկ, որք փոյթ յանձին կալեալ իցեն զայսմ խնդրոյ» :

Հեղինակը նոյն չէ պատմադրին հեա, ան ունեցած է ձեռքի տակ ազրին մը, որ անձանօթ մնացած է պատմադրին : Կ'օգտուի Աղուանից Պատմութենէն, բայց եւ այնպէս

կը չեղի անկէ ինչ ինչ կէտերու մէջ: Գիտէ անուններ եւ դարձեր, որոնք չեն յիշատակուած Պատմութեան մէջ: Թ. 13—18 Հայրապետներու գահակալութեան տարիները իրեն միայն սեպհական են:

Կարեւոր կը համարիմ այստեղ քննութեան ասնել այս «Հայրապետաց անուններու» առաջին մասը, որ կը ներկայացնէ.

1. Գրիգորիս,
2. Շափհապիւց,
3. Մատթէոս,
4. Սահակ,
5. Մովսէս,
6. Պանդ,
7. Ղազար,
8. Գրիգոր,
9. Զաքարիա (Ա.),
10. Դաւիթ,
11. Յովհաննէս (Ա.):

12. Երեմիա. «ի սորա աստիւ արար զիւր Ազուանից Երանելին Մեարաց, որ եւ Հայոց եւ Վրաց եւ նշանադիր քանի մեծաւ:

13. Արամ. «մօ Խէ. յեպիսկապոսութենէն Մեծիրանց. ի սկզբան թուականիս Հայոց փոխեաց զաթոս Հայրապետութեանն ի Զորայ ի Պարսաւ:

14. Վիրայ. «մօ ԼԴ.:

15. Զաքարիա Բ. «մօ ԺԵ. «ձեռնադրեաց եպիսկապոս Սիւնեաց զՎրիթանէս քմե անուն, յանձնաւնութենէ Հայոց»:

16. Յովհաննէս (Բ.) ամս Իէ. յեպիսկոպոսութենէ Ամարասայ:

17. Ուսումնէս ամս ԺԲ.:

18. Եղիազար ամս Զ. յեպիսկոպոսութենէ Շաբույ:

19. Ներսէս, ամս Ժէ. յեպիսկոպոսութենէն Գարդմանայ:

Հայրապետացանկիս 1—12 անուններէն յիշուած են Աղուանից Պատմութեան մէջ միայն Թ. 1, 2 եւ 12: Թէ հեղինակը ի՞նչ ազդիւրէ առած է մնացած 9 անունները, մեզի անձանօթ են: Ուշագրաւ է, որ անոնցմէ Շր սուրբ զրեւական են: Ինձ կը թուի, թէ ստեղծուած են անոնք լոկ յեջնելոս համար Գրիգորիսէն մինչեւ Արաս բաց մնացած դատարկութիւնը:

Գրիգորիս ծանօթ է Փառասոսի Պատմութենէն (Գ. 6) - որդին էր Վրթանէսի եւ կարգուած էր «կաթողիկոս կողմանցն Վրաց եւ Աղուանից»: Հոս «կողմանք Վրաց եւ Աղուանից» կ'ընդգրկէին յայնկոյս Կուրի մինչեւ Դերբենդ տարածուած երկրամասը, ուր կը բնակէին Ալանք եւ այլ լեոնականք: Գրիգորիս կաթողիկոսն էր Հայոց, յաջորդն Վրթանէսի, դաշակալած 274—290: Այն ժամանակ այդ կողմանք Հայոց թագաւորի ազդեցութեան տակ էին: Ամարաս Հայաստանի հիսսիս արեւմտեան սահմանին վրայ կը գրտնուէր. Գրիգորիս կարող էր առաքելական բարոյութեամբ յառաջսմոխ եղած ըլլալ:

մինչեւ Ալանաց ճամբարը եւ նահատակուած Վատնեայ դաշտին վրայ եւ թաղուած Ամսորաս: Որովհետեւ այն ժամանակ Ուտի եւ Արձաթի եւ Փայտակարան Հայաստանի մաս կը կազմէին, Գրիգորիս այդ նահանգներու քրիստոնեայ ժողովուրդին ալ հովուապետն էր: Ուտի կարելի չէ յատուկ իմաստով Աղուանից աստօնալ նկատուիլ:

Երեմիա (Թ. 12) պատմական անձնաւորութիւն էր. Մաշտոց վարդապետ երբ այցելեց Աղուանից աշխարհը, 415ին մօտաւորապէս, «հասեալ ի թաղաւորական տեղիսն (ի Պարտա^{ու})»՝ տեսանէր զսուրբ Էպիսկոպոսն Աղուանից, որում անունն Երեմիա կոչէին, եւ զնոցին թաղաւոր, որում Արսվաղէն անունն» (Կորիւն, ԺԱ. 1), որոնք ամէն զիւրութիւն ընծայեցին իրեն, աւուցանելու հայ գիրն եւ գրականութիւնը: Երեմիայի մահուան տարին չգիտենք:

Շուփհաղիշոյ (Թ. 2): Անունս ասորական է, Šubha-Lišo, «Փառք Յիսուսի»: Կր յիշուին այս անունով 1. Էպիսկոպոս Զարգէի (Ծաղէից), Գ. դար (Sachau, Die Chronik von Arbella, S. 65), 2. Էպ. Բաշադի (497ին) եւ 3. Էպ. Տահալի (576ին. Braun, Das Buch der Synhados, S. 92, 165). Թէ ի՞նչ ճանապարհով Աղուանք հասած է անունս, դժուար է բերլ. Աղուանից պատմագիրը գիտէ, թէ Ասորի ոմանք արեղայք ի Հակու վանք մը շինած են (Ա. 14):

Պատմութեան հեղինակը այս Շուփհա-
ղիչոյ «արքեպիսկոպոսն Պարտապ» (Բ. 27),
կամ «սուպ եպիսկոպոսապետը» (Բ. 23) կը
յիշէ Վաչագան արքայի օրով եւ ներկայ
Ադուէնի ժողովին, ուստի Զ. դարու ստաջին
կէսին (համա. նաեւ Միքիմար Այլիւ. 63):
Իսկ Հայրապետացանկին մէջ անոր անունը
գետեպոստն է անմիջապէս Գրիգորիսէն
վերջը, իբր թէ անոր յաջորդն ըլլայ. «բայց
վասն սանս այսորիկ յատաջ կարգելոյ՝ երկ-
մասութիւն դոյ մեզ» կը գրէր Կիրակոս Գան-
ձակեցի (էջ 98):

Վերապոյն ցոյց տալի, թէ Ադուէնի ժո-
ղովը տէր է եւ. դարու ստաջին կէսին դու-
մարտած ըլլայ: Այս տեսակէտով Շուփհա-
ղիչոյի ժամանակը հարկ կ'ըլլայ գետեպետ ընդ
մէջ 425—460 տարիներուն մերձաւորապէս:

Արտա կաթողիկոս իր պատասխանին մէջ
առ Յովհաննէս Բ. կաթողիկոս յիշած է իր
նախորդներէն Պետրոս եւ Գրիգոր, ինչպէս
կը գրէ Narratio ի հեղինակը (G. Garitte, La
narratio de rebus Armeniae էջ 38 («Երա-
նելի եպիսկոպոսքն սր յատաջ քան զիս, Պե-
տրոս եւ Գրիգոր այսպէս ասէին զՍուրբ Աս-
տուածն, եւ ես ոչ յաւելում եւ ոչ նուազե-
ցուցանեմ»): Այս երկու անուններէն երկրորդն
ունինք Յանկիս մէջ, Թ. 8, եթէ կարելի է
նոյնացնել: Արտա դահ բարձրացաւ 551ին.
ուստի իր երկու նախորդը կարող են գետե-
պոսի մերձաւորապէս 500—550 տարիներուն
մէջ:

Յանկիրս մէջ յիշուած վերջին եօթը կաթողիկոսներու (Թ. 13—19) ժամանակադրութիւնը ճշգրիտ համար մեզի ոտից կոտան կարող ենք առնել Ներսէս Բաղուրի մահուան տարին, որ է 700 թուականը: Այս տարիէն ղէպի ետ ընթանալով կը ստանանք մօտաւորապէս պատկերս.

1. Արաս	551—595
2. Վիրոյ	596—630
3. Զաքարիա Բ.	630—644
4. Յովհաննէս Բ.	644—667
5. Ուխտանէս	668—679
6. Եղիազար	679—684
7. Ներսէս	684—700

Արասի, Վիրոյի եւ Ներսէս Բաղուրի համար ունինք ներքին եւ արտաքին աղբիւրներ, որոնք կը հաստատեն տրուած ժամանակադրութեան ճշգրտութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ:

Զաքարիա Բ.ի համար կ'ըսուի թէ սա «ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Սիւնեաց զՎրթանէս ոմն անուն յանհաւանութենէ Հայոց»: Տեղիքս տանուած է Պատմութեան Բ. 484-ը, ուր յառաջ կը բերուին ի բանից Սողոմոն Մաքենացաց հօր տղերս.

«ԶՀայս Պարսիկք եւ Յոյնք բաժանեալ էին (591). եւ տէր Մովսէս էր յաթոռն Ս. Գրիգորի ի Դուին. եւ կողմանք Յունաց հաւատակ նմա նստուցին զՅովհանն ոմն մերձ առ

նա: Իսկ գերկուանայն Հայրապետութեան խտանցին տեսարքն Սիւնեաց եւ ոչ հաւանեցան ընդ մի ոք յերկուցն՝ հրամանաւ եպիսկոպոսին իւրեանց առաքինւոյն Պետրոսի: որ հասեալ ի վախճան՝ պատուէր եւ վիճակին իւրում ասնուի ձեռնադրութիւն յԱղուանից եւ զմեռոն օրհնութեան՝ մինչեւ միասցի աթոռն սրբոյն Գրիգորի: Վասն այնորիկ ձեռնադրեցաւ Վրթանէս յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց ի Զաքարիա Հայրապետէն Աղուանից, մինչեւ բարձաւ հակառակութիւնն եւ միապետեաց Արքահամ զՀայրապետական աթոռն:

Եւ մէկն եւ միւսը սխալ ժամանակադրութեան հետեւած են: Միտ չեն դրած, թէ Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, որ շատ յաճախ յիշուած է Ներսէս Բ. Աշտարակեցւոյ (548—557) թուղթերուն մէջ (Գիրք Թղթոյ, 70, 72, 73, 76 եւն) վախճանած է իրր 558ին: Իսկ Հայաստանի յիշեալ բաժանումը տեղի ունեցած է 591ին: Եթէ պատմական է, թէ Վրթանէս իր եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը Պետրոս եպիսկոպոսի պատուէրով ընդունած է Աղուանից կաթողիկոսէն, այդ կաթողիկոսն ըլլալու էր Արաս եւ ոչ Զաքարիա: Վրթանէս Սիւնեաց աթոռին վրայ բաղմած է (Պետրոսի իրրեւ յաջորդ) 560էն յառաջ. իրր 568ին Յովհաննէս Բ. կաթողիկոս դրած է թուղթ մը առ Վրթանէս եպիսկոպոս (Գիրք Թղթոյ, 78), երբ Աղուանից

Եպիսկոպոսն էր Արաս: Սիւնեաց աշխարհի մաերիմ աղերան Աղուանից կաթողիկոսին հետ սկսաւ այն ժամանակէն, երբ Սիւնիք նահանգը քաղաքականապէս բաժնուեցաւ մարզպանական Հայաստանէն եւ Ենթարկուեցաւ Ատրպատականի շարժարի: Այս միջոցին նաեւ Աղուանից Եկեղեցին խղած էր իր յարաբերութիւնները հակաքաղկեդոնական Հայոց կաթողիկոսին հետ, եւ ատնշութիւն հաստատած Երուսաղէմի Եկեղեցւոյն հետ:

Տ. ԱՐԱՍ ԱՂՈՒԱՆԻՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

551—595

1. Արաս Աղուանից միակ կաթողիկոսն է, որուն մասին խօսած են ներքին եւ արտաքին աղբիւրներ, որոնք են.

ա. Պատմութիւն Աղուանից, Բ. 4, 8, Գ. 24:

բ. Թուղթ Յովհաննէս Բ. Հայոց կաթողիկոսի առ Արաս: Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս 1901, էջ 81—84: Նոյնը Աղուանից Պատմութեան մէջ, Բ. 7:

գ. Թուղթ Յովհաննէս Բ. Երուսաղէմի պատրիարքին առ Արաս:

Հրատարակեց Կարապետ Վ. Տէր Մկրտչեան, Արարատ, 1896, էջ 252—256: Գերմ. թարգմանուած՝ Brief des Johannes von Jerusalem an den albanischen Katholikos Abas, aus dem Armenischen übersetzt von A. Vardanian: Oriens Christianus, 1912, S. 64—79.

η · La Narratio de rebus Armeniae. Edition critique et commentaire par G. Garitte, Louvain 1952, (Corpus script. christ. orient. talium, vol. 132).

Վերջինս ծանոթ եղած է Հայերէն բնագրով Աղուանից պատմագրին, հաւանորէն նաեւ երրորդը՝ ան ունեցած է ուրիշ աղբիւր մ'ալ, ուսկից տաւած է ձեզիս, Բնուա եւ Թրաս» (Բ՝ 8) անունները: Դժբախտաբար ի վիճակի չէ եղած պատմագիրս առարկայօրէն ներկայացնել պատմութիւնը. այլ եւ հարկադրանքի մէջ գտնուած է ինչ ինչ քողարկել կամ բարեբել:

Եւ պիտի ջանամ կազմել այդ աղբիւրներէն նախ Արասի կենսագրութիւնը, որքան կարելի է, եւ ապա տալ աղբիւրները, տեղ տեղ քաղուածաբար, ինչ ինչ վերլուծումներով եւ յուսարանութիւններով: Նկատի պիտի առնեմ միայն Աղուանից եւ Հայոց մէջ յուզուած խնդիրները: Հայոց եւ Վրաց, Հայոց եւ Սիւնեաց յարաբերութիւններու մասին խօսած եմ այլուր, կը յանձնարարեմ ընթերցողներուս մասնաւորապէս իմ երկու աշխատասիրութիւններս, Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, պատմութիւն Հայ-Վրական յարաբերութեանց է. դարու մէջ, Վիեննա 1910- եւ Թուրք Մակարոս Բ. երուսաղէմի հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, նպատա

մը Զ. դարու Հայոց եկեղեցական պատմութեան, Վիեննա 1930:

2. Աբաա կաթողիկոս: Մեծիրանք Աբաա Նաճանգին մէկ զաւան էր: Գաւառիս եպիսկոպոսն էր Աբաա, որ ապա, Սարգսի Ա. քանկարդ տարւոյն (551/2) Նրախուեցաւ Պարտաւ, բազմելու Աղուանից եկեղեցւոյն նախադաճական աթոռ:

Կը չիշտին իր օրով (568) Աղուանից եպիսկոպոսներէն:

Մովսէս Բախադատոյ,
Գրիգոր Կապադակոյ,
Հոռոմիկ Ամարասոյ,
Տիմոթէոս Շաբոյ,
Յովհաննիկ Գարդմանոյ,
Ղեւոնդ Մեծկոզմանց:

Կրտսի թէ իր օրով ստորաթիւն եղաւ Աղուանից եպիսկոպոսապետը յորջորջել տիպապոսիս, «Աղուանից, Լիւնաց եւ Չոպոյ (Ճօրոյ) կաթողիկոս»: Բայց դիտենք մենք, որ 568ին Յովհաննէս Բ. Հայոց կաթողիկոս կը գրէր իր թուղթն առ «Աբաա Պարտաւոյ եպիսկոպոս» (Աղուանից պատմիչն գերածած՝ «Աղուանից կաթողիկոս»): Եւ Յովհաննէս Երեսնագեամայի առ «Աբաա եպիսկոպոս Աղուանից»: Թէ ինքը Աղուանից նախադաճական աթոռ «Ի Չոպոյ» Պարտաւ յիշատարած է, կը մնայ խնդրական:

Հօտանական է որ Աբաա եպիսկոպոսա-

կան ձեռնադրությունն առած էր Աղուանից գլխաւոր եպիսկոպոսէն՝ Պետրոսէն։ Եւ երբ ինքը գլխաւոր եպիսկոպոս եղաւ, ծանոյց Հայոց կաթողիկոսին։

Արաւ 551—568 իրրեւ գաւանոց բրիտանէական հաստաքին, դոր ունէին Հոռոմք, Հայք, Վիրք եւ Աղուանք, անկաշկանոց յարարերութեան մէջ էր թէ Հայոց եւ թէ Հոռոմոց, յատկապէս Երուսաղէմի Եկեղեցիներու հետ։ Ունեցած է թղթակցութիւններ Երուսաղէմի Եւստորթոս (552—563), Մակար Բ. (564—575) եւ Յովհաննէս (575—592) պատրիարքներու հետ։

Իրր 557/8ին, երբ Սիւնեաց Վահան տաւաւէրը բաժնաւելոյ Մարգարանական Հայատաւանէն, Ենթարկուեցաւ Ատրպատականի մարգարանութեան, ինքնաբերաբար նաեւ Սիւնեաց Եկեղեցին հեռացաւ Դանոյ կաթողիկոսարանէն եւ յարարերութիւններ մշակեց Պարտաւի կաթողիկոսին հետ։ Այս միջոցին փախճանեցաւ Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, կ'ըսուի, թէ յաջորդը Վրթանէս ձեռնադրուած է Աղուանից «Չաքարիա», իմացիւր Արաւ կաթողիկոսէն (տե՛ս վարը), իրր 557/8ին։

568ին գրեց իրեն Հայոց Յովհաննէս Բ. կաթողիկոս թուղթ մը, որով կը պարտադրէր Սրբոստացութեան կցել «որ Խաչեցար» յաւելուածը, նզովել Քաղկեդոնի սահմանը, խզել յարարերութիւնները Քաղկեդոնականներու

հետ: Արաս առարկելով թէ իր նախորդ Պետրոս եւ Գրիգոր նման յաւելում չէին անհնար՝ մերժեց տեղի տալ կաթողիկոսի հրամաններուն:

Արաս դաժակալից ԱՅ տարի. տասի եւ վախճանեցաւ 595ին, «կեցեալ սրբական վարութ»:

3. Աղուանից օրոտմադիրը Արասի յիշատակին նուիրած է Բ. 4 եւ 8 գլուխները:

Ա. «Եւս այսորիկ զերեցաւ ի Սաղբաց աշխարհս Աղուանից. հրկէզ եղին եկեղեցիք եւ կռակարանք»:

Բ. Ապա յերկրորդ ամին Ստորոգտ արքայից արքային, յորժամ սկիզբն հաց թուականին եղեւ. ի սոյն ամի վախեցին զաթոս հայրապետութեանն Աղուանից ի Չոզայ քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտաւ. վասն հինաւորած արշաւանաց թշնամեաց իռչին Քրիստոսի:

Գ. Եւ նսասցին հայրապետ զաւր Արաս ի գատաւն Մեծիրանց. սր կալեալ զաթոսն սոս քառասուն եւ չորս, սրբական վարութ կեցեալ՝ վախողի յամմահ կեանս» (Բ. 4):

Ա. Այս տեղ ժամանակավրէջ ժր կը դորձէ օրոտմադիրս, երբ Արաս կաթողիկոսի օրով կամ անկէ յառաջ կը յիշէ «Սաղբաց» արշաւանք ժր յԱղուանս: Նոյն սխալը կը կրկնուի նաեւ Բ. 11. «Սաստիկ ամբօխիւ էին Սաղբրք ասպատակել յաշխարհս մեր

Հրամանաւ Հերակլի»։ Սերիոս այն հիւսիսա-
կան աղբը, որ օգնութեան եկաւ Հերակլի
(628—629), կ'անուանէ «Թեաւայցի» (էջ 23)։
Թեաւայցիք հոս Արեւմտեան Թուրքիոյն են։
Խաղիրք առաջին անգամ երևում եկան 685ին։
Անանսուն ժամանակադրութիւնը կը գրէ։
Յուսարինբանսո Բ. Բ. առաջին տարւոյն «ախ-
րեցին հիւսիսային աղան, որ առին Խաղիրք
(Խաղիրք)։ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, եւ
սարանին ի պատերազմի զիշխանս Հայոց,
Վրաց եւ Աղուանից, յամսեանն սաճի, որ
օր առան էր ամսոյն, ի ճէ՛ի թուականին
Հայոց», այն է 18 ապրիլ 685 (Հրաւ. Հ. Բ.
Սարգիսեան, էջ 80)։ արարական աղբիւրները
կը յիշեն երկրորդ արշաւանք մ'ալ 799/800-
հմմտ. Marquart, Osteuropäische und ost-
asiatische Streifzüge, S. 5—6)։

բ) «Արկարդ ամին Խոսրովա» հարկ է
ապրել «ի բաներորդ ամին»։ Հաւանորէն
«ի Բ ամին» ի Բ ամին կարդացուած է։ Խոս-
րով Ա. Բ. բաներորդ տարին է 751/2։

Կաթագիւտական աթոսին փոխադրու-
թեան գրոյցը կրկնուած է Գ. 24։ «Տէր Արաւ,
որ ի սկզբան թուականիս Հայոց փոխեաց
զաթոս հայրապետութեանն ի Զորայ ի Պար-
սաւ»։

գ) Արաւի զահաւարութեան տեսչու-
թիւնը հայնութեամբ կրկնուած է Գ. 24։
Որիմար Գոչի ընծայուած Շարքն հայրա-

պետաց տնի փոխ: ԽԻ ի «ԻԳ» (Հայապատմ., Բ., էջ 384):

Վ. Հայրապետաց ցանկին մէջ կ'ըսուի: «Տէր Արամ...: Եւ առ սոփա կալառ սոփորութիւն զրել ի պատրուակ թղթի Աղուանից, Լփնաց եւ Ձորաց կաթողիկոս» (Գ., 24): Այս տեղիքը Մ. Գօշ տնի. «Եւ նախնեացն այսպիսի իմն սոփորութիւն էր, զօրինակ պատրիսակի թղթոյն յաջորդէին այսպէս. Աղուանից, Լփնաց եւ Ձորաց կաթողիկոս» (Հայապատմ., Բ., 384): Պատրիսակ այլուստ անծանօթ բնթերցուած:

Այս տխուր թէ կիրարկուած է Ձ. դարուն՝ այլուստ վկայ շունինք: Եկեղեցական գլխներու տխուրաներու մասին, Սողոմոն Մաքենացաց հօր տեղեկատուութեան համաձայն վէճ եղած է է. դարու առաջին քառորդին. «Ի սակո իմն դասակարգութեան գլխաւոր եկեղեցականք անձնահաճ կամառ — բոտ նպերտ բարուց Հայաստանեայց — կարգեցին զԱրքահամ պատրիարկ, եւ զԱղուանիցն՝ արքեպիսկոպոս, եւ զԼրացն մետրապօլիտ» (Բ., 48):

Պատմագիրք Բ. 8 ամբողջութեամբ ներկայացուցած է Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսի թուղթն առ Արամ: Կը յաջորդէ Բ. 8.

Ե. «[Հալածումն հերձուածոցաց յԱղուանից, զոր տէր Արամ Աղուանից կաթողիկոս ընդ զայ թղթոյն արտասահմանեաց:]

Յայն փոյթ ազմէի սփռեալ տարածեցաւ ընդ սրբառ երկրի համբաւ ժողովոյն Քաղկեդոնի, որ ի ներքին Աստուծոյ գորացաւ ժարդապետութիւն նոցա, և զխրալուր զբաւթեամբն ներկեաց զբազմաց ազանց հագին: Եւստ գաւանութիւնս սոյս և յաշխարհն Աղուանից ի ժամանակս տեսան Արասոց Աղուանից կաթողիկոսի, որ յայժ քննութիւն տանելով խրով կախկոտութեամբ, որ զերնագոյնոց կան ի գրի, նոքօք հանդերձ հաշածեաց ի տանէն Աղուանից զժարդապետ կրօնին այնմիկ զթովմասն և զհետան և զհրատ և զայլս ընդ նոսին զնմանոցս նոցին տարաւ տարաբնակ ի հետաւոր փայրս: Եւ այնու եղև խաղաղութիւն սխառի եկեղեցւոյ ի ժամանակին յայնմիկ ողորմութեամբն Տեառն ամենակալի: Այլ մարմնաւորական սրտեղբայրութենքն կարի առէին» (Բ՝ 8, էջ 142—143):

Գ. Այս տեղեկատուութիւնը կը լրացնէ Հայրապետաց ցանկի խմբագիրը. «Տէր Արաս...: Եւ սա սա զրեցին ի ժողովոյն Դունայ ասել մի բնութիւն աստուածութեան և մարդկութեան, յաւելուել ի սուրբ Աստուածն անմահ՝ և խաչեցար³: Ձի նոցա ստեալ ի խնդրոյն Պրոկղի Կոստանդնուպոլսի Հայրապետին, որ երկերիւր սուրբ հարքն

³ Ասիկ Կիր. Գանձակեցի. «Աւստ ևս զրեցին ի ժողովոյն Դունայ զՍուրբ Աստուածն անմահ և խաչեցար և ասել մի բնութիւն աստուածութեան և մարդկութեան» (էջ 98):

Եփեսոսի ժողովոյն ապաւորեցին ի սուրբ երրորդութիւնն, եւ յետոյ ի Տրմթէսոյ Ազեքսանդրոս հայրապետէն եւ ի Պետրոսէ Անաթոքացոյն պաշտեանն առ Անաստաս կայսրն ընդ ձեռն Յակովբոյ Միջագետաց եպիսկոպոսի, որք զնոյն սահմանեցին ուղղափառացն՝ անմահ եւ խաչեցար, ասել, որպէս եւ է իսկ, զի չէր լեալ սոփորութիւն եւ ոչ հերձուածք կային յաշխարհիս, թէպէտ քննէս քննութեամբ այսորիկ» (Պ. 24) :

Է. «Ապա յետոյ առ Եգրիս կաթողիկոսի, զնոց Սաեփանոս Փարզմանոց եպիսկոպոս առ նա եւ հայորդեցաւ ընդ նմա, եւ Փարզման եւ Արձախ ընկալան զաւանդութիւնս զայս, զոր այժմ ամենեւեան տնիմք» (Գ. 24) :

Ը. «Յայն փայլք աղմկիւ պէտք է խմանալ անշուշտ ՝ յայն շփար աղմկիւ : Ենչպէս յետագոյ փաւերադիրներէն պիտի տեսնուի, Արաս ոչ թէ «հարածեց» : այլ պաշտօնանեց Քաղկեդոնի ժողովին հաւեւողները : Թոյմաս անտարակոյս Պանդոց վանքի վանականն էր, իսկ «Ենոս եւ Երաս» անուններն այդուստ անծանօթ են : Պատմադիրք կ'երեւայ թէ ունէր առ այս ագրիւր մը, որ մեզի չէ հասած : «Այլ մարմնական պատերազմունքն կարի ունէին» : Ինձ կը թուի թէ ակնարկութիւն մըն է 571—590 տարիներու «Հայոց պատերազմի» մասին :

Գ. Այս հաստատմը, որ պահուած է Աղստանից Պատմութեան բոլոր ձեռագիրներն

բու մէջ, Թ. Էմին չէ առած իր հրատարակութեան մէջ. բայց ունի Շահնազարեանի տպագրութիւնը (Գ. 23): «Աս սա գրեցին ի ժողովոյն Դունոյ»: Կ'անկարկուի Յովհ. Բ. Կաթողիկոսի թուղթն առ Արամ: Յաջորդ պարբերութիւնը՝ «զի նոցա ուսեալ...» կ'ենթադրէ խմբագրին ձեռքը աղբիւր մը, ուր կը պատմուէր Երեցս Արքայապետութեան սկզբնաւորութիւնը: այս աղբիւրն է Narratio de rebus Armeniaeի հայերէն ընագիրը, ուր կ'ըսուի. «Յետ ժողովոյն այնորիկ (Եփեսոսի) յորինեցաւ Սուրբ Աստուածն յերանկրոյն Պրակչէ հայրապետէ Կոստանդնուպոլսի առ ի գտանել պորմութիւն ի Տեառնէ Աստուծոյ մասն աղետիցն ի վերայ հասելոց ի ստանալութենէ: Եւ յայնմ հետէ Էւ այսք ընկալաւ ուղղափառն եկեղեցի զորհնութիւնն զայն Երեքսրեւնի Էւ բարեբանութիւնն զոր ուսարս յնսոյեաց մարդարէկ» (§ 18—21): «Յաւուրն յայնսորիկ... միաբնեացքն Դիոսկորոս Էւ Եւսաբէս... զերկիրն չի առնէին աղմկաւ, մանաւանդ զԹիջագետս Էւ զայլ աշխարհս, քանզի բռնադատէին ամենեւին իսկ նպովս կարդալ ի վերայ սուրբ Էւ տիեզերական տիւն հոգոսին Քաղկեդոնի Էւ խառնովանել ըստ Եւսաբէսայ մի բնութիւն ի Քրիստոս սաստաւածութեան Էւ մարդկութեան, Էւ չարչարել նմա անձա՛հ բնութեամբն. նմին իրի իսկ ի Սուրբ Աստուածն, յորհնութեան անդ սուրբ Երրորդութեանն երգել միանդամայն զՈր

կուսակցարն, որը փոքր մի յատու՞թ թափելն Պետրոս Անտիոքացի յաւելեալ էր յայն եւ նպոյհալ էր ի սրբոց հարց յայնժամ եղելոց՝ (§ 40—45) :

Հոս չփոթ է պարբերութեանս միաքր-
« եւ յետոյ ի Տիմոթէոսէ — Յակոբայ Աբջա-
ղեաաց եպիսկոպոսի » : Յակոբոս անտարա-
կոյս համանուն Բարապէոսն է, որ դրսին
եղաւ Յակոբիկներու : Խանդարուած կ'երեւայ
նաեւ « թէ պէտ թննէս մեր թննութեամբ այսո-
րիկ » : թերեւս միաքն է : « թէ պէտք լինէին
թննութեան այսորիկ » :

Է) Այս հատուածը շարունակութիւնն է
նախորդին եւ կը հայի Եզր կաթողիկոսի օրով
յուզուած խնդիրներու : Փաղտածք մըն է
նոյնպէս նոյն Narrative ի հայ օրինակէն : Յայն
ընադրին թարգմանութիւնն է : « Յետ ատրց
ինչ եկն Սահեփանոս եպիսկոպոս Գարդմանայ
եւ յանդիման եղեւ Կաթողիկոսին Եզրայ » եւ
հաղարկեցաւ ընդ նմա (§ 124) :

3. Վաղարշապատի փաղավր : Աղուանից
Պատմութեան մէջ յիշատակութիւն չկայ
ընտ, թէ Զ. դարու սկիզբը Հայոց, Վրաց եւ
Աղուանից եպիսկոպոսները ժողով մը դու-
մարած եւ Վաղարշապատի մէջ, ինչպէս կը
գրէ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի կաթողի-
կոսը իր Պատմութեան մէջ. « Բարպէն ստնէ
ժողով եպիսկոպոսաց Հայոց, Վրաց եւ Աղուա-
նից ի նոր քաղաքի, ի սուրբ Կաթողիկէին ի
մայրն եկեղեցեաց Հայոց » (էջ 36) : Պատմա-

գիրս ժողովին տարին չէ նշանակած։ Բայց որովհետեւ Բարսէլէն կաթողիկոսն է տարի միայն մտրած է կաթողիկոսութիւնը, այս չինոյ տարիններու մէջ պէտք է գետնդել, ՅԱՅԱՆ յառաջ կամ յետոյ, կամ թերեւս նոյն իսկ այս տարւոյն։ Ժողովին նպատակը կը համարի հաւատոյ քննութիւնը, կը համաձայնին Զենոնի Հենտիկոնին եւ Անտառասի շրջաբարական թղթոյն եւ «խոսեցին զժողովն Քաղկեդոնի»։ «Էւ այսպէս յայտն ժամանակի մի հաւասար քորեպաշտութեան սու հասարակ հաստատեալ լինէր յաշխարհին Հոռոմոյ, Հոյոց, Վրաց եւ Աղուանից» (էջ 62)։

Եր ազգիս բնեզամ է անշուշտ Արքահամ Ա. Կաթողիկոսի Գ. թուղթն սու Կիրիան, աւր կը գրէ։ «Եթէ չէք մոխեալ ի հայրենի հաւատոյ, որպէս բազում անգամ գրեցեր ամեղ, եկ նդովեալ եւ դու գանձեալ ժողովն Քաղկեդոնի եւ պրիզմ տուամարն Լեւոնի, որպէս նախկին քո երանելին Պարթիկ կաթողիկոսն Վրաց նդովեաց ընդ երանելի հարսն մեր հանգերձ (քսան եւ երեք) տթստակցօք իւրովք, որոց անուանքն են...։ Արդ այս երանելի կաթողիկոսներս որ յաշխարհ ձերմէ կին եւ ընդ Աղուանիք եւ ընդ Սիւնիք (աշտիւ) ի Հայս գիպեցան յաւուրս Բարդեղնոյ Հոյոց կաթողիկոսի, յայն ժողովի, յորում անձամբ ի նոյնմէն միարանութեամբ ժողովն Քաղկեդոնի եւ տուամարն Լեւոնի։ Էւ զի պոյման նամակն, որ հոյերէն գրով էր,

յապրտամբութեանն կորեաւ : եւ թարգմա-
նեցաւ այս յիւրհայ քաղաքի ի հօտամ գրոյ-
քանդի եւ նորա անէին ի մէջն : եւ ստոյգ եւ
սուրբ : : շկարացին թարգմանել (զանուանս
Եղիսկոպոսաց եւ զվիճակաց) : : կարէք
զստոյգ անուանս Եղիսկոպոսաբանացն դոտ-
նել : : Բակկի եւ մեք վեկաւ այդ տարազու-
մարթացաք դառնել : եւ մանաւանդ թէ զպոյ-
ման նամակն իսկ դառնիցէք զբոյժ ձերոյ՝
ի ձեր զխանին (Գիրք Թղթոց, էջ 182—183) :

Պայման նամակիս բնագիրն եւ Հոյոց
Եղիսկոպոսներու (ինչպէս եւ Աղուան Եղիս-
կոպոսներու) անունները, որոնք նոյնպէս
թարգմանուած են, պահուած չեն : Եւ սա-
կայն ցանկալի էր, որ զանէ բնագիրը յատմ
բերուած բոլոր Թուղթիս մէջ, Վրաց Եղիս-
կոպոսներու անուններէն աւելի կարեւոր :

Թղթոց Գրքի մէջ սանուած է Բարդէնի
անունով Էրկոս Թուղթ, մին սկզբնագիր,
ժառերականութեան ամէն հաստատիքներով
Էրկոսոյդը՝ Կեղծիք է : դարու, առ կանուի :
Առաջին Թուղթը գրուած է ռոս ամենայն
Եղիսկոպոսունս, Կղերականս եւ ռոս ամե-
նայն հաստատեալս Պարսից աշխարհի, որ
բնոյ Կառաւոյ արքայից արքայի բնոյ իշխա-
նութեամբ էք, « ի Մեծաց Հոյոց ի Բարդե-
նայ Հոյոց Եղիսկոպոսապետէ եւ ի նորին
(քաննէս չորս) Եղիսկոպոսաց » եւն : Գրութեան
նպատակը. « մասն զի (ի) ԺԸ, ամի Կառ-
աւոյ արքայից արքայի, մինչդեռ եւ Բարդէն

Հայոց Եղիսիսպոստապետ ամենայն Եղիսիսպոստապետ եւ վանականք եւ նախարարք ժողովեալ էաք յԱյրարատ գաւառ, յոստանն Հայաստան աշխարհիս ի Դուին քաղաք, եկեալ Հասին առ մեզ արք տմանք... եւ կացեալ յառեկն յանդիման ամենեցուն ունէին զիր ի ձեռս, որով խոստովանէին ի վերայ ուղիղ Հաւատոյ, ընդ քաղաւմ աշխատութեամբ զանձինս արկեալ, առ ի գտանել զՀայրաբն եւ զուղղափառ Հաւատ որոյ կրորդութեանն: Եւ վասն նորին Համարձակութիւն առեալ թաղաւորական Հրովարտակ զԿառատայ արքայից արքայիս, յորում առեալ իշխանութիւն, զի բոա կամաց եւ խնդրոց ստուգութեան քրիստոնէութեան Հաւատ յանձինս Հաւատաւոցի բոա կանոնի եւ զհաւորութեան աշխարհին Հոռոմոց, Վրաց եւ Ագուանից...» (Էջ 41—43):

Կառատի ժԲ. տարին է 595/6: Պարսկաստանէն եկողներն եւն Սիմէոն Բեթ-Արշամացոյ առաջնորդութեան տակ միարժեպ Ասորիները, որոնք Պարսկաստանի մէջ հալածուած էին Ասորի նկատարականներէն: Երբ բողոքեցին անոնք արքայից արքային, սլահանջեց ան, որ բերեն Պարսկաստանի քրիստոնէոյ այլ եկեղեցիներէն վկայութիւն, թէ իրենց դատանութիւնը նոյն է անոնց եւ Հոռոմոց դատանութեան հետ, վասն զի կր բողձար թաղաւորը, որ իր տէրութեան բոլոր քրիստոնէաները միեւնոյն Հաւատքը դաւա-

նէին: Ասոցս հրովարտակ տուած Կառաւն՝
եկան նաեւ Հայաստան, նոյն նպատակով:

Բարգէն տեսաւ անոնց զրօսոր Նիկիոյ
ժողովին համառօտ հանգանակը², հաւատա-
տելով, որ «Չայս հաւատ Հոռոմք եւ մեր
Հայք եւ Վիրք եւ Աղուանք սենթք»:

Այս թուղթը գրուած է Բարգէն կաթո-
ղիկոսէն եւ իր աթոռակիցներէն: Այս ժո-
ղովր, որ գումարուած է Դուին, միայն հայ
եպիսկոպոսներու, փանականներու եւ աղա-
տաց ներկայութեամբ, կրնայ նկատուիլ գոյտ
սողոպին ժողով: Ժողովը չէ գումարուած
Ասորիներու խնդրանքին սրտառիտներու
հետեւ, այլ ժողովականք հաւարուած էին
հոն արդէն երբ հաւան յիշեալները:

Ինչ նպատակով գումարուած էին ժո-
ղովականները: Չկայ Թուղթիս մէջ որ եւ է
խօսք այս մասին: Եթէ այն տարին է, երբ
Հոռոմայեցիք եւ Պարսիկք խօնջած պատե-
րազմներէն՝ խաղաղութիւն կնքեցին: Վա-
հան Մամիկոնեան փախչանաւ էր, այժմ Մու-
միկանեանց տէրն էր Վարդ: Պատերազ-
մներուն մասնակցած էին Հայոց, Վրաց եւ
Աղուանից զօրապետները: Կաւտա, որ պա-
տերազմէն յատաջ փորձած էր միասնեղամ
հարկադրել Հայաստանի, Վրաստանի եւ Աղ-

² Այս հանգանակը, որը շատա՞ջ բերած է Բարգէն
է, դարեւ տառջին կէտի բնութիւն թարգմանութեամբ,
պահուած է նաեւ չոյն բնագրով Ա. Աթանասի մէկ նա-
մակին մէջ տա իշտերեայ, տեւա Հ. Ա. Գաթրիբեկեան,
Հանգանակ հաւատաց, Վիեննա 1891, էջ 25—26:

ուանից աշխարհի քրիստոնեաները, որ զենիմազկեղն ընդունին, և այս պատճառով Վաշան Մամիկոնեան մերժած էր մասնակցիլ պատերազմին, ի վերջոյ շնորհած էր կրանի ազատութիւն:

Ասորպէս թեան առաջին տարւոյն երախտագիտութեան պարտքն ունէին այդ երեք կովկասեան ազգերը Վաշան Մամիկոնեանի շիրմին ախաւի գալու: Եւ ապա ի միասին խորհելու քրիստոնէական կարգերու վերամշակութեան մասին: Հասարած էին հոյ կախկոպութեան և ազատները: Եւ կը ստանէին անշուշտ Վեր և Ագուան եպիսկոպոսներու գաղտեան:

Աշքի առաջ ունենալով այս հանգամանքները, շէնք կրնար փութեալեան ճանչնալ Բարդէնի երկրորդ թուղթը, որուն լեզուի անհարթութիւնը և մտմանտեղովբէ պատերը նկատի առնելով համարած էի, թէ ընազիրը կորսուած՝ է. դարու սկիզբը յունարէն ընագրէ թարգմանութիւն եղած ըլլայ³: Բայց այժմ բովանդակութիւնը քննութեան առնելով, կը թուի ինձ, թէ կեղծիք մըն է. հրապարակ հանուած է. դարու ընթացքին, եթէ ոչ աւելի ուշ:

Կրտսի հոս, թէ Սիմէոն երէց (Բեթ-Արչամացի) երկրորդ անգամ Բարդէն կաթողիկոսի եկած ըլլայ ի խնդիր հաստատոյ, և

³ Անիւեան, Դատական Հոյերէնը և Վիեննական Մխիթարեան Դպրոցը, Վիեննա 76—81 և 103—104:

պատմած ըլլայ, թէ Հայոց եւ այլ եկեղեցի-
ներու թուղթերը բնդունելի չեն եղած: որ-
մէ, չէ յիշուած: Այժմ հրապարակի վրայ
ոչ թէ Պարսկաստանի նեաաւարականներն են
ախոյեան, այլ Հոսմէական պետութեան քաղ-
կեղանականները: Սեստի բաժանուակ թուղթը
կարելի է հակաճառական մը նկատել ընդ-
դէմ Քաղկեղանականներու, անկառ, անի-
մատու: Բարդէնի բերանը կը դրուի ի մէջ
այոց. «այստքիւ կ'արժիք հաւատալք, զոր եւ
գրեցաւ իսկ ձեզ յառաջագոյն վրաց եւ Աղ-
ուանից միաբանութեամբ՝ իւրաքանչիւր ուշ-
խարհի զրոյ: Եւ այժմ զնոյն երկրորդեցաք
ի ձեռն հաւաքակաց եղբօր բառ հաւատոյ՝
Սիմէամբի նախանձաւոր երկոց» (էջ 51):

Ընդգծուած տողերը ցոյց կու տան թէ
Թուղթիս իմրագրողը արամեոգրութեան տակ
ունեցած է Արրաշամ կաթողիկոսի Գ. Թուղթն
առ Կիրիսն: Ան ոգտուած է նաեւ 548—556
տարիներու մէջ ասորի Միաբնեաներու եւ
Հայոց մէջ փոխանակուած թղթակցութիւն-
ներէն (Գիրք Թղթոց, էջ 52—55): ասկէ է
հերժուած ողաց ցանկը, յատկապէս «Ակակ,
Բարծուսէ, Բարէ, որք ի Պարսից աշխարհի,
նոցուն կամուն եւ հաւատ» (50) = (53, 56)
«Բարծուսիւ, Հնծիհնիւ, եւ սխղծ կամուն
նոցա»: «Երկրորդակմք հանդերձ աստուա-
ծութեամբն զմարմնաւորութիւնն եւ հան-
դերձ մարմնաւորութեամբն զաստուածու-
թիւնն» (էջ 48 = 56) «Երկրորդակմք եւ փա-

ստաբիլի քաղաքում ու թիւնն հանդերձ մարմնաւորութեամբն, քաղաքում ու թիւնն հանդերձ աստաբիլի քաղաքն:

Երազմանութիւն. ա. Բարդէն մէկ թուով միայն դրած է Պարսից միաբնակց քրիստոնեաներուն 506ին:

Բ. Վարդաշապատի ժողովրդեղի ունեցած է Բարդէնի օրով, 506ին: Ժողովին Պարսից մէկի չէ հասած:

Գ. Բարդէնի օրով Պարսիցներ ժողովրդին մասին խօսք չէ եղած:

Դ. Բարդէն կաթողիկոսի վերադրում Բ. թուով կեղծիք է:

4. Այդիշիլ Զակարիլի աստի եպիսկոպոսն ի Գոթին: Բարդէն կաթողիկոսն էաբար մինչեւ 548 հինգ կաթողիկոսներ յաջորդեցին զանին վրայ: Այս 40 տարւածն չքաննէն չանինք որ եւ է վաւերացիր, որ հաջորդէր մէկի տեղեկութիւններ հասնաց, Հայոց, Վրաց եւ Աղսանից եկեղեցական յարաբերութեանց մասին: Բայց կարելի է մտածել, թէ Սիմէոն Բեթ-Արշամացի, որ գտաւ Բարդէնի քով յօժարտնեղութիւն, նաեւ անկէ էաբար յարաբերութեան մէջ ապրած բոլոր Հայոց հետ: Երբ 550ին, երբ Ներսէս Բ. Առաքանկեցին էր Հայոց կաթողիկոսը (548—550) 10 դիւտով պատգամաւորութիւն մը կը հասնի Դուին խումբ մը ասորի վանականներէ, որանք խնդրացիր կը ներկայացնեն

կաթողիկոսին, Հայցեալ կաթիկոսոս ձեռնադրել Արդիշոյ երէցն Սարերոյ վանքէն ի Սասուն: Այս խնդրադրին մէջ կը գրեն. «Հայր էք դուք մեր արդարութեան, եւ մեք արդիք եմք ձեր հաւատովք, զի հաւատ մեր եւ ձեր մի է, զոր քարոզեցին մարգարէք եւ աստփեալք եւ ուսուցին հարք ճշմարիտք» երեք տիեզերական ժողովոց. «եւ սցառէս վատարանեմք. Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հօր, սուրբ եւ անմահ՝ որ խաչեցար մասն մեր, ողորմեա մեզ: Եւ նշովեմք զնկատուր... եւ զթէպոսրիտոս եւ զժողովն Քաղկեդոնի եւ զտուժարն Լեւոնի» եւ զԱպոլինարիս եւ զԵւափքոս եւ զՍեւերոս եւ զգիրս իւրեանց ապականութեան...» (Գիրք Թղթոյ, 52—54): Առկէ յայանի կը տեսնուի, թէ Յուլիանիս էին այդ ասորիները եւ իրենց զէմ տնէին ոչ միայն Քաղկեդոնականներն եւ Նեստորականները, այլ եւ ասորի Սեւերեանները: Եւ որովհետեւ չունէին կաթիկոսոս մը, որ ձեռնադրէ իրենց թիկնածուն, գիմած են իրրեւ Սասունցի Հայոց կաթողիկոսին Ներսէսի, որուն աթոռակիցն էր Մերչապուհ Մամիկոնէից եւ Տարօնոյ կաթիկոսոսը՝ Տարօն գրացի էր Սասունի: Եւ կարելի է ենթադրել, թէ Մեհրչապուհի գիտակցութեամբ զիմած ըլլան անոնք Հայոց կաթողիկոսին:

Ներսէս կաթողիկոս կը ձեռնադրէ Արդիշոյ երէցը կաթիկոսոս, որ ինք զինքը կը ներկայացնէ այնուհետեւ «կաթիկոսոս Աստ-

րեաց ուղղափառաց», այս ինքն Յուլիանի-
տաց:

Այն հաւատոյ զաւանթիւնը, զոր խոս-
տովանած էին Ասորիներս, նշնութեամբ
կրկնած է կաթողիկոսը իր պատասխանին
մէջ, հանդերձ նշովքներով: Թէ ե՞րբ անդի
ունեցաւ Հայոց եւ Յուլիանիտ Ասորոց մէջ
հաւատքի այս միութիւնը — «յի հաւատ մեր
եւ ձեր մի է» — ճշդիւ կարելի չէ որոշել ժա-
մանակը: Բայց այն ստոյգ կը մնայ թէ ՏԱՏԷՆ
ի վեր Հայոց եւ ասորի Յուլիանիտներու հա-
ւատը մի ըլլալով, խցում էր այն հաւատ-
քէն, զոր ունէին Բարդէնի օրով «Հոռոմք,
Հայք, Վիրք եւ Աղուանք»:

Արդիւշոյ Էպիսկոպոս Ասորեաց ուղղա-
փառաց Ներսէս եւ Յովհաննէս կաթողիկոս-
ներու օրով, ռւստի 550—550 շրջանին, սաեղ
կ'երեւար Դունոյ կաթողիկոսարանին մէջ:
ան ներկայ էր Հայ Էպիսկոպոսներու շարքին
մէջ, երբ կարեւոր որոշումներ տալ պէտք
ըլլար: Ան հեղինակութիւն էր. գրեւոր հայե-
րէն եւ կը շարադրէր աստուածաբանական
թուղթեր եւ վճիռներ:

Աւելինք իրմէ.

ա. ՅԱրդիւշոյէ Էպիսկոպոս Ասորեաց
առ աէր Ներսէս Հայոց կաթողիկոս Թուղթ
ողջունի (էջ 59—61):

բ. Արդիւշոյի Էպիսկոպոսի Ասորեաց ուղ-
ղափառաց առ աէր Ներսէս կաթողիկոս Հայոց

և առ ամսականիցս նորին յաղագս անիծեալ
Նեատորականաց հերձուածոցաց (62—65) :

Վ. Նորին Արղիսոյի եպիսկոպոսի յա-
ղագս Նեատորականաց եւ ամենայն հերձուա-
ծոցաց :

Պ. Նորին Արղիսոյի եպիսկոպոսի յա-
ղագս նոյնիւր զամենայն հերձուածոցս, որք
էին հակառակ Ուղղափառաց (68—69) :

Գիրք Թղթոց, էջ 59—69 :

Գ. եւ Դ. գրուածքները մուտ գտած են
նաեւ Հայոց Կանոնադիրքին մէջ իբրեւ «Ոսո-
տոփանութիւն ժողովոյն Անտիոքոյ» : այսպէս
Վիեննա, Թ. 256, թղ. 100ր—101ա : Հմմտ-
նաեւ Վենետիկ, Թ. 206 (Ճատրնաիր), թղ.
21ա (Սարգիսեան, Յուլիակ, Բ. , էջ 158) :

Զենք կրնար ենթադրել, թէ հաւատոյ
սցս նոր դաւանութիւնը, որ բնորոշուած էր
Դունոյ կաթողիկոսարանէն, նաեւ Վրաց եւ
Աղուանից համաձայնութիւնը գտած ըլլար :
Պատմութիւնը կը վկայէ, թէ ոչ միայն Վիրք
եւ Աղուանք, այլ եւ Սխնիք մերժեցին խոս-
տոփանիլ զայն : Խղեցին անոնք իրենց յարա-
բերութիւնը Դուինի հետ եւ դարձուցին իրենց
աչքը երեսնադէմին :

Զ. Երուսաղէմ : Կիւրիան Վրաց կաթողի-
կոսը երբ Աբրահամ կաթողիկոսէն մեղա-
դրուեցաւ, որ Քաղկեդոնի ժողովն եւ Լեւոնի
տոմարը բնորոշած է, պատասխանեց թէ
մեր նախնիք եւ մենք, ինչպէս եւ զուր «զհա-
ւատ զԵրուսաղէմի ունէին, եւ մեք եւ զուր

նայնպէս: Աւտի նաեւ այժմ «զհաւատ զերու-
սաղէմի աւնիմք եւ կայացութե» (Գիրք Քրիթոս, 167): Երուսաղէմի սրբափայլերը իրենց կը ձգէին վաղ ժամանակներէ ի վեր քրիստո-
նեայ հաւատացեալները, մօտաւոր եւ հեռա-
ւոր աշխարհներէ: Սխտաւորներէն ամանք
կը հաստատուէին հոն, կը շինէին վանքեր,
եւ այսպէս կը բարդափաճէր հոն վանական
կեանքը: Կը յիշուին Ե. եւ Զ. դարերէն
քաղմաթիւ վանքեր, որոնք շինուած էին
Երուսաղէմի եւ շրջակայից մէջ հայերէն,
Վրացիներէն եւ Աղուաններէն, ամէնն ալ
բնակուած վանականներէ: Անատոս վար-
դապետ, որ է. դարու երկրորդ կէսին Հա-
մազասպ Մամիկոնեանի խնդրանքով կազմած
էր Երուսաղէմի հայ վանքերու Յուշակը, կը
յիշէ 70 վանք: Եւ խօսելով վանականներու
վրայ, կը գրէ, թէ «բազում նեղութիւնս եւ
տանջանս կրեցին Հարքն Հայոց եւ վանո-
րոցքն ի սխարիարդացն Հոռոմոց...»: Եւ
միաբան ժողովեալ ամենայն Հարքն եւ ա-
ռաջնորդք մենաստանացն եւ խրճիտոր
միայնակեացքն, անձինք իրբեւ հինգ հարիւր,
գրեցին սա երանելի Կաթողիկոսն Յոհան
(551—574) եւ սա այլ աթոռակարան, եթէ
գիւնչ պարտ իցէ առնել. հաւանե՞լ նոցա եւ
ունել դակի բնակութեան իւրեանց, եւ թէ՛
թողուլ եւ երանել անտի. զի հրաման թաղա-
ւորին խառանայր ի վերայ սրբոց քաղաքին եւ
հայրապետացն, զի մի բնակեացէն անդ [բ] ի

Հայոց կրօնաւորաց եւ Յակոբիկ ասորի կողմ
յնգիւղացւոցն. այլ միայն որք ողջ ունին
զհաւատա թաղաւորին եւ զՅորնաղի (այս
ինքն զԺողովոյն Քաղկեդոնի) սահմանադրու-
թիւնն: Եւ գրեաց կաթողիկոսն Հայոց, թէ
մասն հաւատոյ մասին մի՛ Հնազանդիք գոցա,
այլ թողէք եւ արտաքս զնացէք ի քաղաքէ
այտի: Եւ բազումք թողին զմենատաւանս
իւրեանց եւ զինչս եւ ի բաց զնացին» (Հա-
յապատում, Բ., էջ 229):

Այդ մանրերէն մէկն էր, րոտ Անատոսա
փարպապետին, «Պանդայ փանքն, որ սուրբ
Կարապետին է, որ յարեւելից կողմանէ ի
Զիթենեաց լերինն կայ, նոյնպէս արքունի
ծախիք շինեալ, յանուն սուրբ Կաթողի-
կէին որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր
Աղուանք ունին մինչեւ ցայժմ» (անդ., 227):
Զայս կը յիշէ նաեւ Աղուանից պատմիչը (Բ.,
52) ի բանից Անատասի. «Անուանք փանո-
րէից, որք յերուսաղէմ են շինեալ յԱղուա-
նից անուն...: Պանդայ փանքն, որ յարեւե-
լից կողմանէ Զիթենեաց լերինն կայ, Պանոն
ոմն ճգնաւոր յԱղուանից եղեալ նախաշինող,
եւ այժմ Պետրոս աղուան քահանայ ունի»:

Այստեղ կը նստէր իբր Ծնունդն ի վեր Թով-
մա աղուան փանական: Զինքը կը յիշէ Երու-
սաղէմի Յովհաննէս Հոյրապետ իր աս Արաս
Թուղթին մէջ սցսպէս. «Աստուածասէր Թու-
մա երանելւոյ Պանտոյ փանաց փանական...»
«Բարեպաշտ եւ աշխատասէր Թումաս, որ

սչինչ պէտս ունի ի ձէնջ պատուի եւ մեծութեան, բայց միայն ոգւոց ձերոց փրկութեան: Սա մտերիմ յարաբերութեան մէջ տեղւոյն Հայրապետներու հետ, յորդոր կարգացած է նւիրքէս, Մակար եւ Յովհաննէս պատրիարքներուն թուղթեր գրելու եւ հրահանգներ տալու Աղուանից եւ Սիւնեաց եկեղեցիներուն: Ան թարգմանած է անոնց թուղթերը հայերէնի եւ Աղուանից եւ Սիւնեաց թուղթերը յունարէնի, եւ այսպէս միջնորդ եղած է երկու կողմերու թղթակցութիւններուն: մինչեւ իսկ անձամբ թղթատարի գերր կատարած: Իր անունին ծանօթ է Աղուանից պատմիչը, երբ կը գրէ թէ Աբաա «Հայածեաց» ի տանէն Աղուանից դպարդապետս կրօնին այնմիկ՝ զԹովմաս եւ զԵղիայն եւ զԲնտոն եւ զԻրասն» (Բ. 8): Վերջին երեք անունները անձանօթ են այլապա:

Ա. Յովհաննէս Բ. կաթողիկոս Գաբեղիմեցի: Այն թուղթերն եւ թերադրութիւնները, որոնք կը հասնէին Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհները, կը լսուին Դուին: Այս միջոցին Սիւնիքը բաժնուած էր քաղաքականապէս Մարգարանական Հայաստանէն, երբ նաեւ եկեղեցին հեռացած Դուինի կաթողիկոսարանի իրաւասութենէն եւ յարաբերութեան մէջ մտած Աղուանից Եպիսկոպոսապետի եւ նրա սաղմի պատրիարքութեան հետ: Այս շրջանին էր, որ մտահոգուելով Դունոյ աթոռը, փորձեց իր նախկին իրաւասութիւնը

արժեքներ Սիւնիքի և Աղուանից վրայ: Յովհաննէս Բ. կաթողիկոս դրեց երկու թուղթ, մին Սիւնեաց Վրթանէս կաթողիկոսին և միւսը Աղուանից Արաս կաթողիկոսին: Առաջին թուղթին մէջ կը յիշատին 6 խորհրդակից կաթողիկոսներ, անոնց թուին մէջ նաեւ «Արդիշոյ Ասորեաց ուղղափառաց կաթողիկոս»: Իսկ երկրորդ թուղթին մէջ 10 կաթողիկոսներ, անոնց թուին մէջ դարձեալ Արդիշոյ կաթողիկոս:

Սիւնեաց կը յիշեցնէ կաթողիկոսը 554/5 տարւոյ Գունոյ ժողովը, որ դումարուած էր Սուժիկ-Նեստորականներու (Մանիքեցիներու) համար և թէ ինչպէս «միաբանութեամբ զպիղծ Նեստորիանոսս և զՔաղկեդոնիոսս և զայլ հերձուածոցս ի մեր սուրբ եկեղեցւոյս նպսիւր հալածական արարաք... պայման արարաք սմեմեւիմբ հետանալ ի հազարդութենէ նոցա»:

Այդ ժողովի դործը հասած է մեղի. հոն խօսքը Սուժիկ-Նեստորականներու, սյոնքն Պաղկեկաններու մասին է, և որ և է ախարկութիւն չէ եղած «Քաղկեդոնիաներու և այլ հերձուածոցներու» մասին:

Շարունակութեան մէջ կը գրէ Կաթողիկոսը «ի հաւատարիմ մարդկանէ յուաք, եթէ պեղծ Նեստորականք բաղումք և ի ձեր աշխարհիդ բնակեալ են. և դուք զգոսա ի սուրբ եկեղեցիս բնդունիք և բնդ նոսա հազարդիք... զյուսաւոր և զհամարիտ հաւատա դոր

մէք եւ զուր բնկայաք եւ այժմ սենիմք, զհոգեւոր սէր զոր բնոյ ձեզ տնէաք, առաւել քան զամենայն զայդ հոգ յանձին կայաք հետացուցանել եւ ի ձէնջ զչարի որոմանն սերմանաւ... Զպիղծ նեոստրականաց եւ զայլ հերձաւածոցս որ յաշխարհից ձերում են, նայնպէս եւ ի սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ի ձեք հագորդութենէ նպովիւք ի բաց մերժեցէք։ (Գիրք Թղթաց, էջ 78—80)։

Այստեղ նեոստրականք եւ Քաղկեդոնիաք նայնացւած են։

Մասթէսո քաջանայ, որ Թուղթա տարած է Սիւնիք, թղթատարն եղած է նաեւ առ Արաւ Թուղթին։

Այստանից զրօւած թուղթը կը սկսի.

«Լաւաց եւ ճշմարտից առաւածածախրաց սիրելի եղբարց եւ աթոռակցաց մերոց Արաւոս Պարտաւոյ եպիսկոպոսի, Մովսէսի Բախալաւոս եպիսկոպոսի, Գրիգորի Կապադուկանոս եպիսկոպոսի, Հոսովակայ Ամարասոս եպիսկոպոսի, Տիմոթէի Բազաւականոս եպիսկոպոսի, Ամբակումայ Շաբոյ եպիսկոպոսի, Յաջանկայ Գարգմանայ եպիսկոպոսի, Դեւոնդի Մեծկոյմանց եպիսկոպոսի, ի նոյննիսէ Հայոց կաթողիկոսէ, յԱրաւամայ Տարաւոյ եւ Մամիկանեանց եպիսկոպոսէ... յԱրդիշոյէ Ասորեայ ուղղափառաց եպիսկոպոսէ...»։

«Քանցի եհաւ առ մեզ յուր զմեղակ համբաւոյ, եթէ են տմանք զայլք յափշտակողք զդեատու ոչխարաց, որք եկին յաշխարհ ձեք

ի վանաց սղծոյ Պետրոսի, որ անուամբ Աղ-
քատաակէր կոչի եւ գործով թրխտոսաւեաց
եւ ուրացող զոտրք Երրորդութիւնն, զչար
որոմն անիծելոյն Նեառքի եւ զժողովոյն
Քաղկեդոնի անարդեւարար սերմանն յագիս
անմեղաց, թիւրեւով զնոսա յուղղափառ Հա-
ւատոյ...»։ Կր յաջորդէ Հաւատոյ Հանգա-
նակ մը, որ Հաւատարապէս ընդունելի է
նաեւ Քաղկեդոնականներու Համար։ Բայց
ոչ Հարունակութիւնը, որ Միարնեայց յա-
տուկ է. «Այսպէս Հաւատամք եւ երկրպա-
ղեմք եւ փառարանելով ասեմք. Սուրբ Աս-
տուած, սուրբ եւ Հօգօր, սուրբ եւ անմահ, որ
խաչեցար վասն մեր, սղորմեա մեզ։ Իսկ զոչ
խոստովանուպսն այսպէս նկովեցին սուրբ
Հարքն, նմանապէս եւ մեք նկովեմք զՀինս
զամենեանեան եղեալ Հերձուածողս եւ զնորս.
զԱրիստ... եւ զպիղծն Նեառք եւ զԹէոդո-
րոս եւ զԹէոդորիտոս եւ զանուր ժողովի
Քաղկեդոնի եւ զՏումարն Լեւոնի, որ լորա-
բար յանդգնեցան ասել երկուս ընտելիւնս եւ
երկուս գէմս ի վերայ միոյ Քրիստոսի Առ-
տուծոյ...»։ Նկովեմք... եւ զՄեներոս եւ
զգիրս ապականութեան նորա...»։ «Եթէ ոք
եկեացէ առ ձեզ եւ զվարդապետութիւնս զոյս
ոչ ունիցի, մի՛ ընդունիցիք զնա ի տունս եւ
մի բանիս սղջոյն ասել նմա...»։ զայնպիսին
ի տանց եւ ի սահմանաց ձերոց հալածել եւ
զմահարել որ վարդապետութիւն նոցա ամե-
նեաին ոչ առնել արժանի յսելութեան»։

Անշուշտ խոհեմապոյն գործած պիտի ըլլար Կաթողիկոսը եթէ նախ ինքն ի գործ դրած ըլլար այս զգուշութիւններն և ճանապարհ ջոյց տուած ըլլար Արդիւնայ Եպիսկոպոսին երթալ իր «Ասորեաց ուղղափառաց» և անոնց քով արժեցնել իր արտուածարանութիւնը: Այսպէս անաշխատ վերահաստատած պիտի ըլլար այն հաւատն, զոր Հոռոմք Հայք, Վիրք և Աղուանք ունէին երբեմն: Այդ Յուլիանիա Ասորիէն ուսան երկրս Սրբասացութեան մէջ զոր խաչեցար» յաւելուածը և դարձեալ Քողկեղոսի ժողովն և Լեւոնի տուժարն մերժել և Թէոդորեոսը հերձուածողներու թուին մէջ նդովել, այն Թէոդորեոսը, զոր մեր նախնիք 453/5 տարիներուն իրենց բարի խորհրդատուն ճանչցած էին և իր հրահանգները խնդրած էին¹:

Կաթողիկոսը կը վերջացնէ իր Թուղթը. «Արդ վասն զի հարբն ձեր հաւատակից էին հարանց մերոց և դուք մեզ, հաճոյ թուցառ զալ ի ձէնջ այսր Եպիսկոպոսաց երկց կամ աւելեաց, լսել ի մէնջ յանդիման զճճարիտ վարդապետութիւնն²»:

¹ Ագիոնեան, Կարժիւն Վարդան, Վիեննա 1951, էջ 151—153:

² Կիրք Թղթոց, էջ 81—84: Պատմ. Աղուանից, Բ., 7 (էջ 137—142): Թղթիս «Յոստովանիւմք» յառաջ բերուած՝ Կիրք՝ հաւատոյ, 136—139: Նոյնը «Յոստովանութիւն Հայոց զոր գրեցին առ ժողովն Եփեսոսի» խորագրով՝ Էջմիածին, Թ. 3111, թղ. 24ա և 3773, թղ. 562բ:

Արաս պատասխանեց այս թուղթին, ինչպէս Narratio (տես վարբ) կը հաւատաւ: Պատճենը չէ հաւած մեղի:

7. Յովհաննէս Երուսաղէմի եպրապետին թուղթն առ Աբաս: Այս երկու թուղթերուն պատճենները (թերեւս թուժատ, Եղիա, Բնտտ եւ Իրաս վանականներու ձեռքով) կը հասնին Երուսաղէմ: 575ին Երուսաղէմի հայրապետ կ'ընտրուի Յովհաննէս: Թուժատ կը ներկայանայ հայրապետին եւ կը հաղորդէ սյոյ նամակներու թմբանդակութիւնը, խնդրելով իրմէ յարգօրական—փառապետական թուղթ մը Աբաս եպիսկոպոսին համար: Յովհաննէս քնդատած կու գայ անոր խնդրանքին, թէ ետեւումայ, սրտմտեւ արամաղիր չէր թղթակցիլ արտատահման, ուրիշ պետութեան (Պարսից) տակ ապրող անձի մը հետ: Պրոթեան տարին չէ նշանակուած. բայց կը զգացուի թէ 575էն ոչ շատ վերջը գրուած բլլարու է: Համայնեցոց կայսրն է այս շրջանին Յուստինոս Բ. (565—578, հոկտ. 5), որ 574էն սկսեալ իրեն գահակից ունէր Տիբերիոս Բ.: Կ. Պոլսոյ պատրիարքն էր Յովհաննէս Գ. Անտիոքացի (565—577): Հայոց կաթողիկոսը՝ Յովհաննէս Բ. վախճանեցաւ Կ. Պոլիս, հաւանորէն 574/5ին: Դուինի կաթողիկոսը՝ Մովսէս Բ. Եղիսփարդեցի (574⁵—604): «Հայոց պատերազմը» կը շարունակուէր տակաւին:

Այս նամակին հայերէն թարգմանու-

թխեր հողացած է թուփառ և ուղարկած
կաթնոլիկսին։ Այս նկատմամբ որ և է
խօսք չէ բրած Աղուանից պատմագիրը, բայց
նամակը առնուած է թղթոց դրքին մէջ։ Անոր
հրատարակութիւնը կը պարտինք կարտակա-
վ. Տէր-Աղկրտէականի. ուսկից կու տամ այս
տեղ քաղուած քներս։

«Այս թուղթ Եռաննու Երուսաղէմի
կաթնոլիկսին է առ Արաք Աղուանից կաթնոլի-
կսն։

Արքայ և աստուածատիրի երանելւոյ հո-
գեւոր եղբոր և պաշտօնակցի մերոյ Արաքայ
կաթնոլիկսին Աղուանից՝ ի Եռաննէ կաթն-
ոլիկսնայեալ Երուսաղէմի։ — Աստուածա-
սէր թուփառ երանելւոյ Պանտայ վանաց վա-
նական ըստ ստորութեանն՝ որպէս յառաջ
քան զմեզ յաջորդեալքս սուրբ աթոռոյն Եա-
կոբայ Եղբոր Տեառն առեալ էր զիր Հաւա-
տայ և Կարգաց եկեղեցւոյ, նոյնպէս և ի
մէնջ խնդրեաց և ժառայց ասմարս երկուս
ժողովոյ, որ ասանց Քրիստոսի ժողովեալ
էր ի Հայո հակառակ արքայ եկեղեցւոյ. և
դանձինս իրեանց ի ժառանգութենէն Քրիս-
տոսի ի բաց հանին։ Չմին, զոր առաքեալ իսկ
էր ի մեր աշխարհ, զի որոգայթեացին զմեզ
յիրեանց կորուստն. և զմիսն Սաւման Հա-
ւատայ իրեանց ամբարշտութեանն։ Յորում
և ուսոյց զմեզ վասն բարեօէր կամաց Երա-
նութեան քում, եթէ ընդ բարսք ճանապարհ
Հաւատայ և զործոյ ընթանաւ, զոր մեր

լուեալ յոյժ ուրախ եղաք: Բայց լուաք թէ ոմանք յիշխանութենէդ քամմէ ընկարան զայնպիսի սնտոխ եւ սակզձական քան խաբէութեան: Եւ Սրբութիւնդ քո ոչ էի ի վերայ նոցա: Ո՛չ գիտեաւ իմէ. . . ոչ է արժան առ զփառս Աստուծոյ Եւտիքի եւ Եւսերի եւ Պետրոսի Անտիոքացոյ եւ Յուլիանոսի Աղիկանացոյ եւ ոչ զքաջութիւն Աստուծոյ Արդիւնի ասորոյ, որ եղև սաաջնարզ կորստեանն Հայոց եւ կամ ժողովոյն Հայոց. . . :

«Զորս եւ նպոփեցի եւ Հալածեցի. եւ (ի) քաղաք(ի)ս զեռ սյրէր վանք (տպ- զփանսն) մի Հայոց մինչեւ Հալածեալքն առ թաղաւորն զնացին¹ ասելով իմէ Հալածեաց զմեզ Հայրապետն Երուսաղէմի: Իսկ Բարեկաշտութիւն նորա զրեաց առ մեզ, իմէ Բարխոք արարելք ըստ կանոնաց զիրազ խնդրելով: զի իմէ սյղպիսեացդ թոյլ ոք տացէ իւրեանց ամբարշտութեան եւ այլ ճարակ աստ գտանեն, զոր զժտար ոք կարէ ուղղել, ժանուանդ զարտաքին ազգդ², որ ոչ կարեն իմանալ զմիտս գրոց. եւ ըստ յատաջընկալ սովորութեան իւրեանց զՀարափաստութիւն իրրեւ զբարեկաշտութիւն Համարին: Այլ եւ Հերձուածդ իսկ Հայոց անդլուխ է եւ ընդ բազում Հերձուածս միտորի: Եւ իրրեւ ի գրոց ինչ ոչ կարացին ցուցանել իշխանքն Հայոց, առ իս աղաշանս առաքեցին, իմէ

¹ Տիրերիտ Բ.:

² Պարսից Հնգասակ Հայերը:

առաջին թագաւորքն զվանս պոյն մեզ իրրեւ
զպարզեւ շնորհեցին նովթմբ ուսմամբն։ Որոց
որարի պատասխանի, թէ Անհնար է թագա-
ւորաց հերձուածս պարզեւ շնորհել։ Եւ ապա
իրրեւ ոչինչ էյս գտեալ՝ լսեցին։ Բայց դու
թմով հրամանաւ գհերձուածողոյ հան եւ
զվանոյ ուշդափառաց տուր. եւ յեկեղացն օրք
կամէին ըստ եկեղեցւոյ լինել, եթէ եւ ձեռ-
նադրաւ գհերձուածսն նգովեն, մի արգելութ,
այլ սիրով ընկալարութ, քանզի տգէտք են։

Այնպէս եւ ի հայրապետէ նորա⁶ զիր ըն-
կալոյ, եթէ Բարեպաշտ թագաւորս մեր ինձ
ատաց, եթէ Վասն եկեղեցւոյ իրաց զիս աշ-
խատ զի⁷ տոնէք. մեզ արտաքին իրաց եւ պա-
տերազմաց է հոգալ. եկեղեցւոյ եւ ճշմարիտ
հաստատոյ գործ եպիսկոպոսաց է. քննեցէք եւ
հաստատուն պահեցէք եւ զիս եւ գաշխարհս։
Իսկ եւ կօշեցի զիշխանս Հայոց եւ բազում
ինչ խօսեցայ։ Եւ նոքա զկեսարիա կալան
բարութս։ Եւ եւս ասեմ. թէ Կեսարիայն հա-
նոյ է ձեզ, երթայք, ի Կեսարիայն կացէք.
բայց յերկուս քաղաքս թագաւորականս
յայտնի հերձուածողի ոչ տամք բնակել, ի
յերուսաղէմ երկնաւոր թագաւորին եւ մերս
երկրաւոր. եւ վասն այլ անեղերաց իւրաքան-
չիւր եպիսկոպոսունք դատապարտին եթէ ան-
փոյթ ասնեն։ Եւ ապա Հայք հաղորդեցան⁷

⁶ Թովհանէլս Գ. Անտիոքացի պատրիարք Կ. Պոլսոյ։

⁷ Ըմմա- Թովհ. Եփեսացի, Եկեղ. Պատմ., Բ., 25. Ակիւնեան, Եղբւլէ, Գ., էջ 304/5։

և եթէ մնայ ոք՝ հազորդիլ ունի։ Բայց դու տէր, բայտ թաղաւորի հրամանին զփանդ կարգաւորեալ և մաքուր պահեալ գթալաքոյ։

Եւ ես նոյնպէս կարգաւորեցի որպէս թաղաւորն հրամայեաց, այլեւայլ փանորայսդ որ ի քաղաքիս և որ արտաքոյ, զոր միանգամ ծանուցին՝ բայտ եկեղեցւոյ կարգաւորեցի։ Եւ ես թէպէտ եւ չյօժարէի յայլոց ի թաղաւորութիւն՝⁸ այդպիսի ինչ գրել, բայց յորժամ շարալուր գիրն Հոցոց ի լսելիս իմ եհաւ, հարկաւորեցայ գրել։ քանզի մեզ զահն Տեառն գիտելով շափ, ո՛վ եղբարք, ոչ է պարտ ծուլանալ...։ Նոյնպէս և Սրբութեանդ ձերոց պարտ է հովուել և փարդապետել զհաւատացեալ ձեզ յԱստուծոյ հօտդ ամենայն զգուշութեամբ...։ Կու տոյ հաւատոյ հանդանակ մը։ «Եւ փասն զի Հայր յԱսորեաց խաբեցան, որ ելին արտաքոյ սրբոյ եկեղեցւոյ փասն նզովելոյ նոցա զսուրբ Ժողովն Քաղկեդոնի և անկան յաղանդն Յուլիանոսի Ազիրկանասացոյ, որ է սա ի բուսոյ որոժանն Դէսակորի և Եւտիքի և Թէոդորոսի...։ Իսկ այլքս, որ ի սոցանէ բուսան, այսինքն Տիմոթէոս Եղուբոս և Պետրոս Մանրախօս, զոր(ս) Ազեքսանդրացի հայրապետս կոչեն, որք աքսորեցան փասն շար ամպարչտութեան խրեանց...։ Եւ զարձեալ Գայիոս, և Սերկր և Պետրոս Անտիոքացի և Յուլիանոս Ազիր-

⁸ Խոսքով Ա. Պարտեց † 559:

կրօնասացի, որք նորածեւ իմն մուծին յազանդն Եւտիբի... Եւ Եղեն պատճառք կորուսեան տնձանց իւրեանց եւ աշխարհի, զորոյ յարբաջմունս, որով սցծմ հեռացան Հայր յեկեղեցւոյ, առաջութ... Իսկ զուրբ եւ զտիեզերական ժողովն Քաղկեդոնի, զոր նպսզնին Հայրդ, որք մոլորեցան ի ձեռն Արդիւնոյի ասորոյ եւ էին արտաքոյ սուրբ եւ կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ... Բայց ձեզ ոչ է պարտ զհետ Ասորեստանեայցդ մոլորել տյլ զալ զհետ պատուիրանաց տիեզերական Եկեղեցւոյ Ս. Յարութեանն... :

Թէպէտ եւ ոչ զխառնութեամբ ունիք զմիտս հերձուածոյդ Դիոսկուրի եւ զԱնտիոքացոյն, որ զԱնմահ Խաչեցարդ աւելադրեցին ի Ս. Երրորդութեան ձայնի եւ իբրեւ ընդ պատրուակաւ մուծին զաշխարհ ի միտս Եւտիբի հերձուածոյն: Եւ բազումք թէպէտ եւ ոչ զխառն զմայր հերձուածոյդ, այլ ունին ի սոսնձութենէ իբրեւ զուքդ, պարտ է ձեզ յսել աշխատասիրաց, յորժամ ծանուցին... :

Բայց մասն քո Երանութեանդ լուաք, եթէ կամակից ես բարւոյ, եւ ընկալար Թուղթս Երկուս ի Մակարայ եւ յԵւսդոքայ ի ձեռն բարեպաշտի եւ աշխատասիրի Թումասու, որ ոչինչ պէտս ունի ի ձէնջ պատուի եւ ԲԷԾութեան, բայց միայն ոգւոյ ձերոց փրկութեան. մասն որոյ եւ զիս թախանձեալ զրել ըստ օրինակի նոցա, որ յառաջ քան զմեզ էին նախորնկալք աթուոյս Յակոբայ ստաբիլոյ. եւ

ևս ոչ յապաղեցի ծանուցանել զբարեպաշտութիւնն կամողացող բարեպաշտութեան:

Ոչ միայն զմերս (Թուղթ) առաքեցաք, այլ եւ զՊատմառս չորից ուղղափառ ժողովոցն գրել հրամայեցաք, զի գիտիցէք, եթէ վասն որո՞ց հերձուածոց ժողովեցան եւ զինչ սահմանեցին: Եւ վասն յաւելադրութեան Անտիոքացւոյն հրամայեցաք գրել զերանելեաց չորից հայրապետացն՝ զՀռոմայն եւ զայլոց ուղղափառ եպիսկոպոսաց, որ զԱնտիոքացւոյն շարափառութիւնսն յանդիմանեցին զրոց վկայութեամբ: Եւ վասն Յուլիանոսի Աղիւկառնացւոյ հերձուածոյն, որ զմարմինն Քրիստոսի օտարացոյց ի մերմէ բնութենէս եւ առնապահանացու անուանեաց մինչեւ ցիտաշխութիւնն եւ վասն այսր հերձուածոց հրամայեցաք գրել զերանելեաց եպիսկոպոսացն, զՀռոմայն եւ Անտիոքայն զարքեպիսկոպոսացն: Ընդ նոսին եւ զԹուղթսն Կիւրղի աբբեպիսկոպոսին, որ զնեւասորի շարափառութիւնն յանդիմանեաց: Զայս ամենայն թարգմանել եւ գրել հրամայեցաք աշխատասիրի Թումատու քահանայի եւ առաքել քում Բարեպաշտութեանդ: Ղի ոչ միայն իմով գրով, այլ քան զմեզ լաւագունից թղթովք ուսուցանիցես զեպիսկոպոսակիցս քո, որ զիպոզ եւ ճշմարիտ վկայութեամբ են հաստատեալ ի սուրբ աւետարանէն եւ յառաքելոցն թղթոց, եթէ ոք կամիցի երկիւղիւն Աստուծոյ բնգունել: Բայց միայն դու մի թագուցաներ

և նենդեր զճշմարիտ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ . . . :

Բայց լուար, թէ ոմանք յիշխանութենէդ քումմէ բարեպաշտից նեղութիւն և հալածանս հատուցանեն . . . և գութ լսէք և ներէք այդպիսի անօրէնութեան . . . որ քաւ և մի լիցի. այլ մեծաւ արամտութեամբ սաստել այնպիսեացն . . . զի ոչ են այնպիսիքն տնտէջ եկեղեցւոյ, այլ գայլք ասականիւք: Եւ Բարեպաշտութեանդ քում ոչ է պարտ տալ ձեռնադրութիւն առանց մեծի քննութեան. քանզի ուսար, եթէ միտս ունիս և գիտութիւն և պատիւ և սէր և ստատ ի թաղաւորաց. և կարող ևս ամենայնիւ ըմբռանել որ ի քէն ձեռնադրեցան և անուղղայս պնայցեն . . . : Բայց այլոց աշխարհականաց տգիտաց պարտ է մեղմով վկայել և գրաբեպաշտութիւն ծանուցանել . . . :

Ձայս ամենայն ոչ թէ ուսուցանել, այլ յիշեցուցանել գիտութեանդ քում կսմեցայ:

Ողջ լեր Տերամբ, Բարեպաշտօնակից մեր, և մեր ողջ եմք յողորմութենէն Աստուծոյ:

Արարատ, 1896, էջ 252—256:

Հայոց և Սիւնեաց և Աղուանից մէջ յուզուած այս դաւանարանական թեր և դէմ վէճերը արժարժութեան նաեւ Փաղարքի մէջ, որ Վրաստանի կր պատկանէր: Այս մասին կր պատմէ Narratio:

«Եւ եղև ժողով մեծ ի Կոստանդնուպո-

լիս ընդդէմ հերեօթիկոսաց ոմանց, զոր կոչեմք Հինգերորդ ժողով (573^ր): Եւ զի միաբանեցան (Հայք) ընդ նոսա, կոչեցին զսուրբ զրուռն Սրբոյն Սոփիայ կից յանուն նոցա, որ եւ մինչեւ ցոյցօր անուանեալ կոչի Դուռն Հայոց: Յայնժամ աւրեմե նգովեցին զՍրբղինէս, զԵւագրիտս, զԴիդիմոս, զՆեստորեանս, զՅակոբիկեանս, զՅուլիանեանս, զԳայիանեանս եւ առ հասարակ դամենեան, որք միանգամ զնեստորի հերձուածն յանձինս բարձեալ բերէին: Երբեւ դարձան նորա յաշխարհն Հայոց՝ ոմանք մտադիւր յօժարութեամբ ընկարան զմիարանութիւնն. իսկ այլք ընդդէմ դարձան, յաւաքս Յովհաննու կաթողիկոսի. զորոց չէ այժմ խօսել մի րատ միտջէ: Արդ զբեցին (սուքս) թուղթ առ Արաւ կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին սկս զայս ձեւ որինակի. Եկ, միարանեաց ընդ մեզ ի հաւատօ. առա՛ զմի ընութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ եւ (յաւել) ի Սուրբ Աստուած անդր զՍր Խաչեցար վասն մեր: Այլ նա չա՛ն յանձն եւ անդրէն սրատասխանի արար: Պետրոս եւ Գրիգորիոս, որք յառաջ քան զինն կացին, այսպէս ասէին. եւ եւ ոչինչ յաւելից ի վերայ եւ ոչ բարձից ինչ ի քաց: Գրեցին զնոյն օրինակ եւ առ Վիրս (եւ առ Սիւնիս) - սակայն եւ նոքա յաճախագոյնս ընդդէմ բարբառեալ՝ չառին յանձն. բայց միայն Ուտիք, այս ինքն դաւառքն (կոչեցեալք) րատ բարբառոյն Հայոց՝ Տաշիրք, Չորափոր եւ Գարդմանք, եւ ոմանք

յԱրձախոյ (հաճեալ հաւանեցան) : Յաւուրս յայնսսիկ պէսպէս յուզմունք լինիէն ի պատճառս ապստամբութեան նախարարաց ընդ քաղուս աւուրս, եթէ ի Հոռմէական (բաժնին Հայոց) եւ եթէ ի Պարսկականին. յոյզք եւ խնդիրք դհաւատոց, յաւուրս Կաթողիկոսացն Յովհաննու եւ Մովսիսի. եւ յերկաքեալ ձգէին մինչեւ յառաջին ամն Սոսրովու որ թագաւորեաց ի ձեռն Մաւրկայ Կայսեր՝ մեծաւ զօրու Հոռմոց» (Garitte, La narratio, § 89 եւ էջ 216—219. հմմտ. ՀԱ. 1953, էջ 470) :

Կականարկէ 570—578 տարիներու Հայկական ապստամբութիւնը եւ յետագայ պատերազմական շարժումները մինչեւ 591 :

Աղուանք դաշնակից էին Հայոց. քայց չկրցան մասնակցիլ կռիւներուն, որովհետեւ Պարսից բանակը հաւաքուած Փայտակաբան, Կաշկանդած էր ամէն շարժում : Այս մասին տես իմ Եղիշէ, Գ., էջ 57—59, 207 :

Սոսրով Բ. դաշ բարձրացաւ 591ին : Նոյն տարւոյն կնքուեցաւ խաղաղութեան դաշինքը Պարսից եւ Հոռմայեցւոց մէջ : Ինչպէս կ'երեւայ Աղուանից աշխարհը մեկուսի մնաց քսանամեայ պատերազմներէն. քայց մասնակցեցաւ Վաշրամ Միշրեւանդակ Չորինի ապրտամբութեան :

Արաս վախճանեցաւ 595ին : Աթուին վրայ յաջորդ ունեցաւ Վիրոյ կաթողիկոսը :

դ. ՎԻՐՈՅ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԿՈՔՈՂԻՈՍ

պատմիչ Հերակղի եւ Ջերու Կախանի արշաւանք-
ներուն եւ սպանման խնայումը Բ. Պարսից արեւելին
596—630

Աղուանից Կաթողիկոսներու Գաւազա-
նադրքին մէջ կ'արձանագրուի, թէ Արաս Կա-
թողիկոսի յաջորդն Լգած է «Տէր Վիրոյ,
ամս ԼԳ», այր սուրբ եւ պայծառացեալ ա-
ռաքինութեամբ. Հայ թիւ ՀԵ» (այն է վրէժա-
կան 626. Հայագատում, 384) :

Իսկ «Անուանք Հայրապետացն Աղուա-
նից» սենին «Տէր Վիրոյ ամս ԼԳ» (Գ. 24) :
Որովհետեւ իր նախորդն Արաս վախճանած
էր իբր 595ին, այս 33 կամ 34 տարիներ
պէտք է գետեցել ընդ մէջ 595—631 տարինե-
րու :

Վիրոյ Ուտեցի էր, ծնած Կաղանկա-
տուաց գիւղը. իր Պատմութեան մէջ յիշե-
լով այդ գիւղը, կը գրէ. «Հասեալ... յան-
գիման գեղջն մեծի Կաղանկատուաց, որ ի
նմին յՈւտի դաւառի, յարմէ եւ ես» (Բ. 11,
էջ 155) :

Իր օրով, 602ին, Փոկաս սպանեց Մաւ-
րիկ Կայսրը եւ քանադրուեց Կայսերական
գահը : Պարսից Խնարով Բ. արքայից արքայ,
որ կը յարգէր Մաւրիկը իբրեւ իր «հայրն»
եւ իր բարերարը, չարժեց սասանեան բա-
նակները Փոկասի գէմ, որպէս թէ վրէժ-
խնդիր Մաւրիկի սպանութեան : Կայսերա-

կան քաղաքները, Եղեւսիս, Երուսաղէմ, Աղեքսանդրիա... ետեւէ ետեւ ինկան թշամ-
ւոյն ձեռքը, սլարակական բանակը յառաջա-
ցաւ մինչեւ Կ. Պոլիս:

Այս միջոցին, 663/4ին, ապստամբեցաւ
թաղաւորին թիկունքը Աղուանից աշխարհը:
Սուրբով չարաչար խորտակեց Աղուանից դի-
մադրութիւնը: Ապստամբութեան պարա-
զրութիւնները դատուեցան խստորէն. «Կորեան,
անկան բազումք ի նոցանէ, ոմանք ի սուր եւ
ոմանք ի խեղութիւնս անդամաց, ոմանք տա-
րադրեալք յաշխարհս հեռաւորս»: Ապստամ-
բութեան պատասխանատու համարուեցաւ
նաեւ Կաթողիկոսը. «յանցական դաւալ ընդ
ապստամբոցս մեծամեծաց իշխանաց աշ-
խարհին Աղուանից»: Վերջ կը գիմէ փա-
խուստի, Կ'ապալինի Շիրոյ թաղաւոցն
բարեխօսութեան, որ Կ'առնէ զանիկա իր
պաշտպանութեան տակ, կը միջնորդէ թա-
ղաւորին քով. եւ «մեծաւ քանիս կարաց
զառնել ի պարգեւի գկեանս նորա ի թաղա-
ւորէն», բայց պայմանաւ, որ «յամս կենաց
իւրոց՝ ոչ զառնուի նմա յերկիր իւր, այլ կալ
նմա ի դիպաւս ոջն առ Դրանն»: Եւ ոչ արդե-
լոյք ի նմանէ գհասս իշխանութեան ամուսնոյ
նորա եւ ոչ զանուն կաթողիկոսութեան
երարձ ի նմանէն» (Բ. 14, էջ 171. հմմտ.
նաեւ էջ 176 Աւել.):

Զարմանալի է, որ այս ապստամբու-
թեան մասին ոչ Սեբեոս եւ ոչ ալ Աղուանից

պատմիչը ակնարկութիւն ըրած են. բայց առ այս կը հային Կիւրիոն Վրաց Կաթողիկոսի տողերս, ուղղած Սմբատ Վրկան մարդը պանին 606/7ին, երբ ան Դուին կը գտնուէր: Կը գրէ Կիւրիոն, թէ Յուրտաւի Մովսէս Եպիսկոպոս «մասն շար գործոց իւրոց դադարի գիշերի փախստական զնաց եւ յապստամբս (Աղուանից) չոգաւ առ Վաշրամ, եւ այնպէս շարութեամբ գիտաց առնել, զի սակաւիկ ինչ պիտեցաւ եւ դեռ զքաղաքս առնուլ տայր եւ Արեւաց աշխարհին մեծ գիտն հասուցանէր (171)»: Մովսէս Եպիսկոպոս այսպէս կը քննադատէ ինք գինքը. «Ձեմ առ Վաշրամ երթեալ. այլ եւ այսու եւս անգուման առնեմ գտէրդ (այս ինքն զՍմբատ), զի Վաշրամայ առ իս գրեալ էր, թէ ի սրտի մեծ պսկասութիւն է ձեր ի սրբոյ եկեղեցւոյդ հետանալդ. բայց մինչ զնացէք, ճանապարհ առ մեզ պիտէր ունել. զի եւ եկեղեցւոյն մեծ բաժին կայ աստ (իմացիր յԱղուանս), որով զանձն ունել մարթ էր (այսինքն՝ կրնայիր օրապահիկդ հոգալ): Զայս թուով տեսն Կաթողիկոսի (Արրաշամու) ցուցեալ է (իմ). եւ քեզ տեսն ցուցանեմ: Եւ ես անգրէն պատասխանի արարի. Արդ, ասեմ, ասլա անտի գի՞նացի, զի առ ձեզ գայի. զի հաւատ ձեր (Աղուանից) եւ նոցա (Վրաց) մի է» (Գիրք Թղթոց, 173): Այս վերջին տողերը ամէն կասկած կը փա-

բառէ ի մասին Վաչրամի. սն աղուան ապատամբներու գլուխն էր¹:

Վերոյ մնաց Տիգրան 25 տարի, մինչեւ Սոսրով Բ-ի սպանութիւնը (628/29): Պաշտօնէն կաթողիկոս տիտղոսը. կը ստանար Աղուանքէն «զհասո իշխանութեան»: այնպէս որ այս 604—628 տարիներուն Աղուանից եկեղեցին կը կառավարուէր տեղակալներով: 609ին Հրատարակեց Արրաշամ Կաթողիկոս իր Շրջաբերականը, որով կը նշուէր Վրաց Կիւրիոն Կաթողիկոսը: Կերեւոյ թէ այս Շրջաբերականին մէկ պատճենը հասած է Պարտաւ եւ Մխիթար Ամարասի եպիսկոպոս իր տիտղոսներու հետ գրած է պատասխան մը, որ առիթ ընծայած է Վրթանէս Քերդողին գրելու յանուն Արրաշամ Կաթողիկոսին իր երկարարան թուղթն առ Աղուանից Մխիթար Ամարասի եւ Սիմէոն Մեծ կողմանց եպիսկոպոսներ²:

Իր ժամանակը օգտագործեց Վերոյ հմտանալու պարսիկ լեզուին եւ ծանօթանալու պաշտօն վիպասանութեան: Կը գրէ ինքն իր մասին երրորդ դէմքով. «էր... այր հանձարեզ եւ իմաստուն, զօրաւոր ի բանս իմաստութեան. եւ լեզու նորա իրրեւ գրիչ երազագրի ի պատմութիւնս իրօսից խորհրդա-

¹ Հմտ. Ակինեան, Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա 1910, էջ 207—209. այսպէս իմանալու է, ինչ որ գրած եմ հոն ի մասին Վաչրամի:

² Գիրք Թղթոց, 196—211, Հարունակութիւնը՝ Արարատ, 1896, էջ 487:

կանայ եւ ի մասաւոր խառ թաղաւորաց եւ
մեծամեծաց: Ատեւ խոնարհաթառութիւն նա-
րա քաղցրաբար ստեփանց եւ խառնիճադանձ
ժողովրդաց. որ երկայնէր զխառ իւր համե-
մատեալ ընդ հասս իմաստնաց եւ ընդ առակս
նոցա: Շարէր, յարինէր գառակս բերանոց
իւրոյ՝ զոր օրինակ զմարդաբիւ յոսկի յե-
սոցա, մանաւանդ ի թարգմանութեան լե-
զային Պարսից վարժեալս (Բ. 14):

Թէպէտ կը գտնուէր Վերոյ «ի զխառն-
ւոջ առ Դրանն Սոսրոփաւ», բայց այս բան-
աւարկութիւնը ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ
աքսորատեղիւ. սցսինքն սկսաի հեռանալ
Մայրաքաղաքէն: Անէր իր վրայ Շիրին
քրիստանեայ եւ բարեպաշտ թաղաւորին հո-
վանին. կը վայելէր անձին ազատութիւնը,
կ'ընդունէր սցսեկութիւններ եւ տեղեկա-
թիւններ Ազրաւանից աշխարհէն եւ կու տար
հրահանգներ:

ՅԱՎին նուաձած էր Սոսրոփ Երուսաղէմը
եւ Զաքարիա հայրապետն եւ այլ հաւատա-
ցեալներ Տիրոն գերի վարած: ԿԵՂՅ տար-
ւոյն սցսեկից Տիրոն հոցսց կոմիտաս կաթո-
ղիկոս. նոյն տարւոյն գումարուեցաւ այսպէս
կոչուած Պարսից ժողովրդ: Աերխաի Պատ-
մութեան մէջ զեանդումն է այս ժողովի մա-
սին տեղեկատուութիւն մը, որուն համա-
ձայն ժողովին ստեղծման նշանակումն էր
Սմբատ Վրկան մարգարան, ներկոյ էին բաղ-
մաթիւ եպիսկոպոսներ, Զաքարիա հայրա-

պես Երուսաղէմի, Կոմիտաս կաթողիկոս
 եւ այլն: Կ'ըսուի. «Իսկ որք զՔաղկեդոնին
 եւ զՎրաց եւ զԱղուանից կաթողիկոսն եւ այլ
 բազում եպիսկոպոսունք ի Յունաց կող-
 մանէ...» (էջ 122 Պատկ.): Այս տեղիքը
 Ասողիկ ունի ըստ ձեռագրին «Վիրոյ (ապ-
 իւլերոյ) եւ Աղուանից կաթողիկոսն, որ էր
 Փայտակարան, ի դրան արքունի» (էջ 96
 Մալխ.): Նորայր Բիւզանդացի, Տեղեկու-
 թիւն ի դիրս Պատմութեան Ստեփանոսի Տա-
 րօնեցւոյ Ասողիկ կոչեցելոյ, Մոսկուա 1892,
 էջ 29), Ասողիկի «Վիրոյ» ընթերցուածէն
 կը հետեւցնէր, թէ Աղուանից Վիրոյ կաթո-
 ղիկոսը ներկայ էր ժողովին: Իսկ Հ. Ա.
 Վարդանեան կ'առաջարկէ «Վիրոյ» կարգալ
 Վիրիոյ (Հանդ. Աժս. 1912, էջ 284): Սա-
 Մալխասեան, Աերիոսի «զՎրաց» ձեռագրին
 մէջ գտած է «զՎիրս» ընթերցուածով, եւ
 ուղղած է ընդգրկին մէջ «զՎիրոյ զԱղուանից
 կաթողիկոսն» (Երեւան, 1939, էջ 124).
 առանց բացատրութիւն տալու թէ ինչո՞ւ
 անտեսած է «եւ... եւ», զորոնք ունի Պատ-
 կանեանի տարագրութիւնը: Մալխասեան հե-
 տեւած է Ասողիկին եւ Նորայրին: Յամե-
 նայն զէպս ուղղագոյն ընթերցուածն է այս-
 իսկ «որ էր Փայտակարան, ի դրան արքունի»
 Ասողիկի քաւելուածն է, Վիրոյի ինքնու-
 թիւնը յուսարանելու համար. իմանալու է.
 «որ էր արգելալան ի դ. ա.»: Վիրոյ քաղ-
 կեդոնիկ էր եւ համաձայն Երուսաղէմացիներ-

բու հետ: Այս առիթով տեսակցութիւն ունեցած էր ան անշուշտ Կոմիտաս կաթողիկոսին հետ:

Տիգրան կը մնար Սմբատ Վրկան մարդպան Շնունի յորջորջուած. կային հոն նաեւ հայ նախարարներ. որոնց հետ անտարակոյս տեսական յարաբերութեան մէջ էր Վիրոյ:

Հաւանօրէն այս 25 տարիներուն մէջ պէտք է ներկայացուցած ըլլայ իր խնդիրքը Խոսրով թագաւորին ի մասին Փարզմանի իշխանին. «Սա խնդրեաց ի Խոսրովայ Պարսից արքայէ զրել ի պատիւ Փարզմանայ տեառն իշխանաց Աղուանից ի վերայ թղթոց առ Կուսակալս աշխարհին, զոր գեռ եւս (900^ր) զրեն» (Գ. 24, էջ 392, Ղուկ.): Այս առանձնաշնորհութիւնը ստացած ըլլալու է Վիրոյ, Էրր Վարադ-Գրիգոր «առաջին իշխան Աղուանից» ընտրուեցաւ. «որ էառ զմկրտութիւն ի Վիրոյէ Աղուանից Կաթողիկոսէ» (Բ. 17), անշուշտ ի Տիգրան:

624ին սկսաւ Հերակղ կայսր իր Ա. արշաւանքը. որուն նպատակն էր թշնամին իր երկրին մէջ ստատանեցնել: Պ. արշաւանքին յաջողեցաւ յեղափոխութիւն յարուցանել Տիգրանի մէջ, ուր 628 փետրուար 25ին սպանուեցաւ Խոսրով եւ յաջորդ հրատարակուեցաւ իր որդին Կուսառ. որ բացաւ բանտերը եւ թողութիւն շնորհեց բանտարկեալներուն, անոնց կարգին նաեւ Վիրոյի: Վիրոյ կը զրէնքնին երրորդ գէմքով. «Երբեւ ել նա յար-

քունուստ եւ եկն ի սահմանս ծննդեան իւրոյ, փարէր անկանէր ամենայն ուրեք զղբամբք եւ դատակօր եկեղեցեաց իւրոյ վիճակին. հեղոյր յորդէր զարտասուս եւ կրկնեալ դժուներ՝ թանայր զգետինն. եւ զարձեալ ի յառնելն քաջալերէր զինքն եւ միտմարէր զորս ընդ ինքեան էին՝ դռնանալով զՍտան-ծոյ, որ եզերծ զնա ի ժանեաց առիւծոյն եւ շնորհեաց նմա տեսանել միւսանգամ զյարկս սրբոց եկեղեցեաց» (Բ. 14) :

Անցած էին պանդխտութեան 25 տարիները եւ ողջամբ վերադարձած հայրենի աշխարհը: Բայց ժամանակի դէպքերը չներեցին իրեն վայելել անդորրութիւն:

Կաւաս նորընտիր թագաւորը ուղարկած էր Հերակղ կայսեր զեսպաններ խնդրելու խաղաղութիւն: 628/9 թ. ձմեռը Զերու թաքան իր երկրորդ արշաւանքը ի գլուխ կը հանէ: Տփլիս կը պաշարուի եւ կը նուաճուի: Վերադարձին իր սրդին, որ Շաթ պատանուներ կը կրէր, կ'ուղարկէ Աղուանից աշխարհը, նուաճելու իր իշխանութեան տակ: Շաթ կը զրկէ պատգամաւորներ Աղուանից պարսիկ մարզպանին եւ Վիրոյ կաթողիկոսին, առաջարկելու, որ ինքնակամ ենթարկուին թաքանի իշխանութեան: Մարդպանը թէպէտ կը մերժէ այդ առաջարկը, բայց անձամբ կը դիմէ փախուստի: Իսկ կաթողիկոսը, որ նոր էր դարձած իր 25ամեայ բանտարկութենէն, շուգեց ինքնակամ քա-

դաքսական քայլ մ'առնել, որ զինքը երկրորդ անգամ մեղադրանքի տակ պիտի ձգէր: Փորձեց դադարեցնել սուրհանգակ մը ուղարկել Բարձրագոյն Դուռ եւ թաղաւորին հրամանը հարցնել: Արքունիքը քաղաքային կոխնէրով գրադած, չկրցաւ հրահանգ մը տալ: Զուր տեղ արատախանի սպասեց Կաթողիկոսը: Այս միջոցին Շաթի բանակը գրոհ կու տայ Աղուանից սահմաններէն ներս: Վերոյ, նախարարներն եւ ժողովուրդը կ'ապաստանին լեռներ եւ ձորեր: Թշնամին կը հետապնդէ Կաթողիկոսը: Ի վերջոյ խորհրդով նախարարներու կը համակերպի ներկայանալու անձամբ Շաթի (629 մարտ-ապրիլ): Բանաւորը կը պատկասի Վերոյի անձնաւորութեան առջեւ. անոր կը շնորհէ երկիրը, արքամանաւ, որ իրեն հպատակ մնայ: «Մեզմ եւ ողոք բանիւք ըստ հոգեւոր իմաստութեան իւրոյ դարձոյց դսիրտս նոցա ի խնդիր իւր եւ ել հրամանս սցս... զի արձակեացին աճեանայն զերեւելն», զորոնք «ժողովեալ երամ երամ աճէին ի դուռն Կաթողիկոսին: Իսկ նա իւրեւ հաւ ի վերոյ ձաղուց զթացեալ՝ զգեցուցանէր զմերկան եւ կերակրէր զկարօտեալսն եւ առաքէր յիւրաքանչիւր տուն»:
«Եւ մեծացաւ անուն նորա ի մէջ բազմութեան թշնամեացն մինչեւ յօրն, յորում սցցարաբ Առտուած ի ձեռաց նորա ժողովրդեան իւրում փրկութեան» (Բ. 14):

Գարնան կարելի չէր եղած մշակել եր-

կիրք: որուն հետեւութեամբ Աղուանից աշխարհը կը գումարուն «գորավարք երեք Սոփն, Սուրն եւ Մահն դորձակից նոցա» (Բ - 15) : տիրեց ստատիկ սով : եւ ապա համահարակ հիւանդութիւն եւ խայտամահ : Ժողովրդասէր հովուապետը «սղբալի սուգ առի, կ'ըսէ, աւարս բազումս ի վերայ անցից խայտամահացն... : Ես Վերայ Աղուանից եւ Լիւնաց եւ Չոպայ կաթողիկոս, թողում առի, զայն ամենայն զգէտգէտ զազրալիս, գմարմնոյ սեւութիւնս եւ զկնտութիւնս զլիւսց» :

Նայն տարւոյն վերջը Շաթ կը շարժէ իր բանակը նուաճելու Հայաստանն ու Վրաստանը : Բանակը կը գտնուէր այս երեք աշխարհներու միջեւ կազմուած կիրճերուն մէջ, երբ կը հասնի հիւսիսէն Ջերու Սարանի հրամանը իր որդւոյն, կոտորել իր բանակին ոչ-թուրք ազգերն եւ շտապ վերադարձ : Հրամանը կը կատարուի (տե՛ս վարը) : Աղուանից աշխարհը շունչ կ'առէ :

Քիտ մի յապաղեր ստատիկ զազգոյ որքնոյ քեզ են : եւ ջանա՝ ապրել ի ձեռաց զոցա : զի մի ի յառաջագոյն լսել զոցա զեղեակալս՝ վազմադեօցեն սրատառել զքեզ : Այլ ես կորեւոյ եւ անդառակեցայ» (Բ - 16) :

Այսպէս կ'աւարտի Վերայի Պատմութիւնը : Բայց նախարանին տեղիքը, Նշանք մեծամեծք եւ զարմանալիք, «որով զթշնամիսն մեր ստրտեաց հօր եւ մարգասէր աջն

Աստուծոյ եւ անկան տաղաւառ առաջի աչաց մերոց» (Բ. 9) ցոյց կու տայ մեզի, թէ Վիրոյ հաւատարիմ եղած է իր խոստումին եւ հասած է բարեւա իր նպատակին:

Կիրակոս Գանձակեցի կը գրէ, թէ Վիրոյ «չինեաց քաղաքս չինդ յանուն Շաթի՝ զՇաթար, զՇամքոր, զՇաքի, զՇիրուան, զՇամախի, զՇապուրան» (էջ 99): Հաւանորէն ժողովրդական ասուգարանութեան վրայ յեցած:

Վիրոյ վախճանեցաւ 630/631 տարւոյն: Իր յաջորդն եղաւ Ջաքարիա կաթողիկոս¹:

ԳՐԱԹԻՒՆԻՆՔ

1. Պատմութիւն Վիրոյ կաթողիկոսի:

Աղուանից Պատմութեան մէջ գոհար մըն է գրութիւնս, արժէքաւոր իր արժանաւաւատութեամբ, մեծ իր ոճով: Հեղինակն է Վիրոյ կաթողիկոս, որ գրած է իրբեւ տկանատեւ եւ տկանջայտը:

Որովհետեւ հարկադրուած էր իր բնութեցոյններուն ներկայացնել իր անձն եւ

¹ Կը պատուի իր մասին, թէ Պարտաւի եկեղեցւոյն վանականն էր: 627ին երբ Հերակղի բանակը Աղուանից սահմանին մտնեցաւ, Պարտաւի բնակիչներէն կրցողը մտնաւ: Մնացին շրտորները, անոնց հետ Ջաքարիա, որ իր խնամակալութեան տակ աւտը թշուառները: «Սեւակ յետոյ գովեցաւ դորձ նորա եւ վկայեալ յամենեցուն՝ կարգեցաւ յեպիսկոպոսութիւն աթոռոյն Աղուանից» (Բ. 10): Այս հաստատմը (էջ 149, ա. 25—150, ա. 10 Վտեղ.) կը համարիմ երկրորդ ձեռքէ ներմուծուած, Վիրոյ կաթողիկոսի մասէն ետքը:

պատմել իր կատարած գերը պատմութեան մէջ, առանց սնտիառութեան, ան խօսած է իր մասին երրորդ դէմքով. բայց ուր կը մթադնէր երրորդ դէմքը պատմութեան իմաստը, արտայայտուած է քողագերծ՝ առաջին դէմքով, նոյն իսկ իր անունով¹:

Անոնք, որոնք չեն անդրադարձած հեղինակին արտայայտութեան այս արուեստին, համարեցան թէ Աղուանից պատմիչը ունեցած է իրեն ազդիւր Վիրոյի Յիշատակարանները: Այս կարծիքի յանդած է նաեւ Ն. Աղոնց (Անահիւ, 1939, Թ. 4—5, էջ 28—29):

Վերադոյն (էջ 24) յիշեցի թէ Հիներէն մէկը «Պատմութիւն Վիրոյ կաթողիկոսի» յորջորջած է Աղուանից Պատմութիւնը, եթէ ոչ բովանդակն, գտնէ անոր մէկ մասը, որուն սկիզբը գետեզուած էր Վիրոյի գրութիւնը:

Գրուածքս հաւանօրէն խորագրուած էր. «Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց եւ սկսպէս անցից աշխարհահեծ տաղնապին, որ անցին ընդ աշխարհս Աղուանից»: Այս ինքն նպատակ ունէր պատմել այն անցքերը, որոնք տեղի ունեցան

¹ «Եւ Վիրոյ Աղուանից եւ Լինաց եւ Զոգոյ կաթողիկոս թողում ասել...» (Թ. 15, էջ 189 Ղուկ.): «Եւ զի սկսոյ ասել... յուղին միտք իմ գրազում հոռօք ամէլ օրինակ... Այլ մեք ի նոյն դարձցուք ի կարգ բանիցն...» (Թ. 16): «Եւ արդ քանզի ընկղմեցան միտք իմ եւ գրադեցան խորհուրդք իմ ի տիեզերական հարուածոցս եւ մոռացայ զկարգ բանին...» (Թ. 9):

Աղուանքի մէջ բարբարոս ազգերու արշաւանքի ժամանակ: Այս պատմութեան նախերգանք եղած է 625—630 շրջանի Հերակլի արշաւանքներու եւ Սոսրով Բ.ի սպանութեան եւ Հիւսիսի ազգերու արշաւանքներու պատմութիւնը: Ինչպէս մտածել կու տան հեղինակի հետեւեալ խորհրդածութիւնները.

«Ո՛վ սքանչելի պատմութեանս, զոր հանդերձեալ եմ հնչեցուցանել ի լսելիան տիեզերաց՝ մօտաւորաց եւ հեռաւորաց, որում ոչ համեմատին (Ձեռ. —տէ) ոչ դարուցն առաջնոցն նշանադիրք ազգի ազգի պատերազմաց եւ խռովութեանց, որք... կանխաւ դրօշմեցան, նաեւ ոչ արտաքնոցն յարմարական հարտարախօս անտուգիացն երկրաւոր, շնչաւոր, իմաստասիրական յօրինուածքն կարող են հանդոյն այսմ գտանել...: Եւ արդ քանզի ընկղմեցան միտք իմ եւ նուազեցան խորհուրդք իմ ի տիեզերական հարուածոցս եւ մոռացայ զկարգ բունին, որ եանդերձեալն էր արկանել իմն եւ սկիզբն առնել ժամանակաց եւ անցից, որ անցին ընդ աշխարհս Աղուանից... սակայն եւ այժմ առ անդամ մի թողեալ դահ եւ գերկիւղ, որ զեռ զմեզս ունի, ի նոյն կարգ դարձցուք: զի տեսանեմք զբաղումս զի կան եւ կամին լսել եթէ զինչ արդեօք կարիցէ բովանդակել զանթիւ հարուածս բարբարոսական քշմամեաց շուրջանակի զմեօք. ապա եւ ընդ նմին զնշանս մեծամեծս եւ զարմանա-

լիս, որով զքշնամին մեր պարտեաց հօր եւ մարդատէր ասն Աստուծոյ եւ անկան տապաստ առաջի աչաց մերոց: Եւ զի անցեալ ժամանակն յետս զիւրն պահանջէ ի մէնջ պատմել, սկսայց յառաջին ժԸ. հաւանջէն՝ ի Յայտնութենէն (տպ. յայտնութեան) Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, <որ է ժԸ> Մեհեկանի տմոյ, յԼե յամէն հոսրովու Որմզդեան արքայից արքայի:

Ժամանակաշրջանը, զոր կ'ընտրէ Վերոյ, կ'ընդգրկէ 625 յունուար մինչեւ 630 ուստի 6½ տարիներու դէպքեր:

Պատմութեան ծրագիրն եւ բաժանումն է.

Ա. Դիպումածք ժամանակաց յԺԸ. նա-հանջէ (էջ 232—259):

Բ. Անթիւ հարումածք բարբարոսական թշնամեաց չուրջ զմեօք (259—280):

Գ. Նշանք մեծամեծք եւ պարմանալիք (280—285):

Սկզբնագիրը չունէր դրուխներու բաժա-նում. բայց կար հոն հաւանօրէն հասումա-ներու բաժանում:

Այժմեան օրինակը, որ գետեղումն է Աղուանից Պատմութեան մէջ, բաժնուած է Տգլուխներու ուրոյն խոստարանութիւններով (Բ. 9—16): Ասոնք իմբագրէն են, անխնամ լեզուով, անքերական շարադասութեամբ: Ժ. գլուխը կը կրէ խոստարանութիւնս. «Յաղագս տասնելութն նահանջէն սկիզբն պատմադրարար որ եղեւ»: Հոս «ԺԸ. նա-

հանջէն սկիզբն» տունուած է Թ. գլխի վերջին պարբերութենէն. «սկսայց յառաջին ժԼ. նահանջէն: Իսկ «որ եղև» տնիմաստ է. սկզբնադրին մէջ էր անտարակոյս բնադրին մասը, զոր ուղղելով կը կարգամ, «Եւ եղև իբրեւ լցաւ ժամանակն»: ԺԱ. գլխի խոստարութիւնը «մասն գումարելոյ Խոստովու բնդ արքային Յունաց եւ յաղթահարելոյ զնա ամբազումս արով եւ զերութեամբ աշխարհին Հոովմայեցեոց», կը պատշաճէր Ժ. գլխին: Այսպէս նաեւ ԺԵ. գլխինը. «Վասն սաստկացեալ սովոյն, արոյն եւ գերութեանն ի միասին» պէտք է ուղղել «եւ մահուն». տունուած է բնադրէն. «Սոքն, սուրն եւ մահն գործակից նոցա»:

Վիրոյ իր Պատմութիւնը դասաւորած է ժամանակագրօրէն, ելակէտ բնութեւնով ԺԼ. նահանջը.

«Ակսայց յառաջին <ամէն> ժԼ. նահանջին (Ձ. նահանջէն), ի Յայտնութենէն (Ձ. յարութեան) տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, <որ օր ժԼ. է> մեհեկանի ամսոյ, յԼԵ. ամէն Խոստովու Որմզդեան արքայից արքայի»:

Վիրոյ նկատի առած է հաս 532 դատկացոյց բոլորակի (cyclos) նահանջները, որոնք չորս տարի անգամ մը կը փոփոխուին: Այս բոլորակը կը սկսի 552 յուլիս 11ին: ԺԼ. նահանջին առաջին տարին է 624, յուլիս 23-այս տարւոյն Յայտնութեան տօնը կ'իջնայ

յուշեան տոմարի 625 յունուար 6ին, որ է հայկական չարժական տոմարին մարերի 18: Աւշադրութեան արժանի է, որ Վերոյ եկեղեցական տարւոյ նաճանջները իրրեւ թուական կը կիրարկէ, նմանութեամբ Աղոմպեականին, ժԸ. նաճանջ, առաջին տարի: Իրեն անձանօթ է տակաւին Հայոց թուականը, որ իր սկիզբն ունի 552 տարին, նոյն 532 բոյսրակի առաջին տարին, այլազգ պիտի ըսէր «ի թուին Հայոց ՀԲ»: Իրաժամանակ ուզած է Վերոյ յուշեան 625 տարին ելակէտ տանել, որ յունուար 1ով կը սկսի:

Բնադիրը հարադատ չէ պաշտած. երբ կը շեշտուի ժԸ. նաճանջին առաջին տարին, կը պաշանջուի որ նաճանջ սկսական է և ոչ բացառական ըլլայ: Ձեռագիրը փոխանակ Յայտնութեան ունի Յարութեան. բայց երբ մեհեկանի ամիսը կը յիշէ, հարկադրուած ենք Յայտնութիւնը իմանալ: Ամսոյն օրը «ժԸ» դուրս ինկած է հաւանօրէն «ժԸ, նաճանջի» ազդեցութեան տակ: 625ին յունուար 6 կը համապատասխանէ մարերի ժԸ.ին²: Խոսքով Բ. զահ բարձրացաւ 590 ամառը. ուստի ԼԵ. տարին է 624/5:

Պատմութեան բովանդակութիւնն է.

ԼԵ. ամ Խոսքովու (624/5), Ա. Արշաւանք Հերակղի, էջ 232—238:

² ՀՃՏ. Անանիա Շիրակացի, Մատենագրութիւնք, էջ 265:

12. *ամ Խոսրովու* (625/6) . *Զինակցութիւն Հերակղի Հիւսիսական ազգերու հետ եւ Բ. Արշաւանք Հերակղի*, էջ 248—249, 28 :

13. *ամ Խոսրովու* (626/7) *Ա. Արշաւանք Թուրքաց*, էջ 239—251 *Թղթերու ետեւատաճութիւն կոյ*, տեւ *վարք* :

14. *ամ Խոսրովու* (627/8) . *Գ. Արշաւանք Հերակղի*, *Բ. Արշաւանք Թուրքաց* :

Ա. ամ Արաաշրի . 628/9 *Գ. արշաւանք Թուրքաց* :

Բ. ամ Արաաշրի 629/30 *Ե. արշաւանք Թուրքաց* :

ԵՏԵԻԱՌԱՋՈՒԹԻՒՆՔ

Զարմանալի է, որ ոչ իմին, ոչ Շահնազարեան, ոչ Պատկանեան եւ ոչ ալ Ե. Ազոնց (Անահիտ, 1939, Թ. 3—4, էջ 25—26) անդրադարձած են թղթերու այս ետեւատաճութիւններուն, որոնք վաղ ժամանակ պէտք է տեղի ունեցած ըլլան : Եթէ ընթերցողները ժամանակագրութեան ուշադիր եղած ըլլային, գիւրին պիտի ըլլար զգալ այս խանդարումները :

Էջ 239, տ. 8—251, 25 (*բառ Շահնազարեանի հրատարակութեան*) *պէտք է վերագրուի այսպէս* :

1. էջ 238, տ. 22 (*ի նմանէն*) *կը շարունակուի էջ 248 1 (ապա այնուհետեւ) մինչեւ 251, տ. 25 (կարճին Համայնեցեաց [տարկանն դարձաւ յաշխարհ իւր] : Կը շարունակուի*

2. էջ 239, տ. 4 [սաստիկ — գնացեալ
ասեն եթէ դուք] (ոյր հրամանաւ եկիք) մին-
չեւ 240, տ. 12 (այդմիկ) : կը շարունակուի՝

3. էջ 244, 6 (եւ յետ այսր) — 247, 15
(գնացին) : կը շարունակուի՝

4. էջ 240 12 (եւ այսպէս) — 244, 5
(ի նոյն իշխանութիւն) : կը շարունակուի
էջ 251, 26 («իսկ կայսրն հիւսիսոյ», իմացիր
Հոռոմոց Հերակղ) :

Տեղափոխութիւն կրած են 14 թուղթեր.
մէն մի թուղթ քստ Շահնազարեանի տպա-
ղբին 26 տող կը բովանդակէր. այսպէս

239, 8—240, 12 1 թուղթ.

244, 6—247, 15 6 թուղթ.

240, 12—244, 5 7 թուղթ.

284, 17 (գորաց) կը շարունակուի՝
էջ 285, 6 (այլ մեք) : — 22 (անդաւակեցայ)

284, 18 (անդէն) : — 285, 7 (նման) :

Այս ետեւառաջութեան պատճառաւ հար-
տեսած է խմբագիրը մանր յաւելումներ
մուծել բնագրին մէջ կապակցելու համա-
անկապ նախադասութիւնները : Այսպիսի նո-
րամուտ տողեր են հետեւեալները.

ա. էջ 239, տ. 1—5. [«Սաստիկ տմբո-
խիւ ելին ինչպիսիք ասպատակել յաշխարհս
մեր հրամանաւ Հերակղիոսի. եւ պատգա-
մատարք առ նոսա իմաստօղու Պարսից ար-
քայի (գնացեալ ասեն), եթէ դուք»] ո՞ր
հրամանաւ եկիք :

Փակագծի մէջ առնուածը, «զնացեալ
ասեն» Շահազարեանի յաւելումն է, քա-
ռակուսի փակագծի մէջ գեակոյումը խմբա-
գրին ձեռքէն: Անտեղի են յաւելումներս,
մասն զի «ոյր հրամանաւ» շարունակութիւնն
է 251, տ. 24ի, սեր կ'ըսէ Սոսրոյ Շաթ ար-
քայորդւոյն պատգամաւորին, թէ Հերակղ
թմ ծառս է, որուն («ոյր») հրամանով եկիք
յաշխարհս թմ»: Ուստի հարցական գերա-
նուն չէ «ոյրը»: Յաւելումիս մէջ Հիւսի-
սականք «Սագիրք» կ'անուանուին. ասոնք կը
յիշտին Աղուանից Պատմութեան մէջ նաեւ
այլուր (Բ. 1, 4, 17. Գ. 4 եւ այլն): Բայց
ծանօթ է, որ Սագիր ժողովուրդը պատմու-
թեան մէջ առաջին անգամ 685ին երեւան
եկան: Ուստի խմբագիրը այս թուականէն
ետքը սկստ է մուծած քլլայ «Սագրաց» յի-
շատակութիւնը Աղուանից Պատմութեան եւ
Վերոյի այս Պատմութեան մէջ: Ուշագրու-
թեան արժանի է, որ Վերոյ երբ «բարբարոս
ազգերու» կամ «հիւսիսականաց» արշաւանք-
ները կը յիշէ, անոնց ցեղական զանազանու-
թիւնը չի դիտեր յանուանէ: Սերիսս այս
հիւսիսականները կ'անուանէ «Թեառարացիք»,
որոնց հետ նոյն կը համարի Մագգութներն,
Հեփթաղները, Թուրքերը եւ առ հասարակ
յեռնականները: Այսպէս նաեւ Բիւզանդա-
կան պատմագիրները, որոնք «թուրք» անու-
նով կը հանչնան, մասն զի Սագարք կամ
Սագիրք ենթակայ էին Թուրքերու Սաքաւ-

նին, եւ տակաւին իրրեւ անկախ, իշխող ժողովուրդ պատմութեան բեմի վրայ չէին երեւցած:

Բ. Նման յաւելուած մըն է նաեւ էջ 251, տ. 24—25 «տուրկանն դարձաւ յաշխարհ իւր», որուն իմաստը Հասկանալի չէ ինձ:

Գ. էջ 247, 14—15. «եւ դարձուցեալ զերեսս իւրեանց՝ նովին սպառնալեօքն զնացին», որ կրկնութիւնն է էջ 240, 12—13ի:

դ. Յաւելուած կ'երեւայ նաեւ տեղիքս. «Քանզի րատնայոց էր թագաւորութիւնն ի տանէ Սասանականացն եւ տայոց էր ի ձեռս որդւոց Իսմայէլի» (Բ. 14): Վերոյ վախճանած է 630/31ին. հոս կը շօշափուին զէպքեր, որոնք տեղի ունեցած են 642—651 տարիներուն: Սասանեան վերջին թագաւորն էր էր Յազկերտ Գ. 632—642, † 651/2:

ե. Բ. 10 խօսելով Խոսրով Բ.ի մասին կը գրէ. «Այլ առաւել եւս ոգորէր ընդ ծով եւ ընդ ցամաք եւ զզեղեցկաչէն քաղաքս Հոռմայեցւոց բնակչօքն իւրովք Հանդերձ խաղացուցանէր ի կողմանս Պարսից վասն տենչանաց իւրոց: Նմանապէս եւ զնարտարս ի նոյն ձեւ օրինակի նստուցանէր եւ անուանէր զոմն առաւել Բան զԱնտիոք Բաղաթ. եւ Գայլս յիւր անուն գառաւելն ի վերայ յաւելեալ» (էջ 146—147 Ղուկ.):

Ընդգծուած պարբերութիւնս նախորդին հետ սերտիւ կապուած չէ. բնագիրն ալ տնադարտ չէ պահուած: Նոր-Անտիոքը կա-

սուցած է Սոսրով Ա. Անուշրուսան, Անտիոքի բնակիչներու եւ արուեստագործ շինութիւններու փոխադրութեամբ (540ին) : Սերիոս կը գրէ. «Ա՛ռ մարտիւ զԱնտիոք [Պիսիդացւոց] եւ գերեայ նստոյց առ թագաւորական կայանին՝ շինեալ քաղաք եւ անուանեալ զնա Վե՛ճ Անջատոք Սոսրով. զոր տնուանեալ շահաստան ի նոկ[նոց] կոչեն» (Սեր. 28, հմմտ. Յուշարձան, էջ 300—301) : «Առաւել քան զԱնտիոք» թարգմանութիւնն է «Վե՛ճ—Անջատոք»ի : Կարելի չէ ենթադրել թէ Սոսրով Բ.ի ժամանակակիցը Սոսրով Ա.ի շինութիւնը Սոսրով Բ.ի վերագրած բլրայ : Անտարակոյս խմբագրէ մուծուած անպէտքաւ լուծած մըն է : Տես եւ էջ 207, ծ. 2 :

Վիրոյ գրած է Պատմութեանս Ա. մասը ինչպէս ականջալուր եւ ականատես : 625—627 տարիներու զէպքերը լսած է ան Տիգրան. իսկ Սոսրովի սպանման պարագաները լսած եւ տեսած է անձամբ : Բ. եւ Գ. մասերը նոյնպէս ականատեսի եւ ականջալուրի նկարագրութիւններ են :

Որովհետեւ Սերիոսի Պատմութենէն թղթեր ինկած ըլլալով Հիւսիսականաց (Թեոտալացւոց) արչաւանքին հայոց հատուածը կորսուած է, մասնաւոր արժէք կը ստանան Վիրոյի տուած տեղեկութիւնները :

Վիրոյ, թէպէտ սղումնահայ, ծագկեցուց հայ գրականութեան համար փոքրիկ, բայց ոճով ճաշխարհիկ եւ պատմական ար-

ժէքով գնահատելի աշխատութիւն մը, որ պատիւ կը բերէ է. դարուն հայ մշակոյթին, կից Եղիշէի. ան հետեւող մը եղած էր դասական գրականութեան, հետեւ պահելով ինքզինքը Յունարան դպրոցի նորասիրութեան (հմտ. Ակինեան, Դասական հայերէնը, Վիեննա 1932, էջ 81—82) :

Վերոյի Պատմութեան մասին անդրադոյն նկատողութիւններ տես :

Ն. Ադոնց, Քննութիւն Մ. Կադանկատուացու, Անահիտ 1939, Թ. 3—4, էջ 22—31 :

Հաստատւած իս վերջը պիտի անդրադառնամ Զեբու Խաքանի արշաւանքներուն առանձին գլխով :

2. Ս. Գրիգորի Վարբը.

Այսպէս ըսուած «Պարսից ժողովի» պատմութեան մէջ, որ գումարուած է իբր 613ին, կ'ըսուի, թէ «դիպեցան անդ արք երկու եպիսկոպոս(ք) յաշխարհէն Հայոց... Կոմիտաս Մամիկոնէից եպիսկոպոս եւ Մատթէոս Ամատունեաց. ունէին պատրաստական անդ ընդ ինքեանս գԴիր սրբոյն Գրիգորի» (Սերիոս, էջ 121) : Այս գիրքն էր Ագաթանգեղոսի մատենանր : Աղուանից Պատմութիւնը (Բ. 1) «արեւելից կողմանց» անգիր դրոյցներէն «յիշեացուք, կ'ըսէ, աստանօր զՇապուղ Պարսից արքայէ Որմզդեան» : Իշխանք Հայոց մեծաց «մատուցին առաջի թաղաւորին զԱղաթանդեղոյ Պատմութիւնն ցանկալի. եւ հրամայեաց ընթեռնուի եւ թարգմանել ի պար-

սիկ գիր եւ ի լեզու : Եւ իմացեալ եթէ զսկիզբն յԱրտաշէ ատենէ , ի նախնոյն իւրմէ , առաւել զուարճացեալ եւ ներբողումն գրոցն առնելով՝ դնէր ի վերայ աշաց իւրոց խանդաղասելովք :

Ազաթանդեղոս խմբագրուած է 490ին . ուստի Շապուհ Բ . Որմզդեանի օրով անոր մասին խօսք չէր կրնար եղած ըլլալ : Զրոյցը Խոսրով Բ . Որմզդեանը չփոխած է Շապուհի հետ : Երբ Կոմիտաս Եպիսկոպոս Պարսից Դուռը հասաւ , դասւ հոն բաղձաթիւ հայ իշխաններ :

Կոմիտաս , որ Ազաթանդեղոսի մատենանը հետը բերած էր , կարող էր զայն թագաւորին ցուցուցած ըլլալ : Թագաւորը կը յաւ , թէ Ազաթանդեղոս իր Պատմութիւնը սկսած է Արտաշէրէն : Կը հետաքրքրուի եւ կը հրամայէ թարգմանել զայն պարսկերէնի : Անշուշտ հայ թարգմանը չէր կրնար ընադրին ի մասին Արտաշէրի աննպատ տեղիքները ներկայացնել թագաւորին : Հարկ էր Գրիգորի Նոր Վարք մը խմբագրել :

Այժմ երբ ունինք մեր առջեւ յունարէն (եւ ասկէ արարերէն) Գրիգորի վարքը եւ անոր սկիզբը Արտաշէր Բարականի միապետեան պատմութիւնը , յիշեալ զրոյցը կրնանք մերձեցնել ա՛յս Վարքին :

Տիգրանի մէջ նման Վարքի խմբագրութեան համար միակ մարդ Վերոյ կաթողիկոս միայն կարելի էր նկատի առնուիլ , որ հմուտ

Հայերէնի եւ պարսկերէնի, տեղեակ պարթեւ-պարսիկ վիպասանութեան եւ պալատական ճաշակին ընտել, ընդունակ էր նման դործ մը ստանձնել եւ ի գլուխ հանել:

Եւ զարմանալի չէ որ այս մասին «արեւելից կողմանց» զրոյցներու մէջ արձագանգ կը լսենք:

Նորագիւտ յունարէն Գրիգորի Վարքի այս վերագրումը Վիրոյ կաթողիկոսին, լոկ ենթադրութիւն մըն է, հաւանական, բայց կարօտ անդրադոյն ապացոյցներու:

Այս նկատմամբ տե՛ս իմ Արտաշէր Բարականի վէպը յունարէն Աղաթանգեղոսի մէջ եւ Ս. Գրիգորի նորագիւտ յունարէն վարքը. Հանդ. Ամս. 1947, էջ 567—581 = Մատենադրական Հետազոտութիւններ, հատոր Ե. (Վիեննա 1953), էջ 49—73:

ՋԵՐՈՒ ԽԱՔԱՆ ԹԱԳԱՍՈՐ ՀԻՒՍԻՍՈՅ

1. Խոսքով Բ.ի բանակաները սղոյած էին 603—625 տարիներուն Բիւզանդական հոգամասերը եւ կը սպառնային մայրաքաղաքին: Հերակղ կայսր տեսնելով որ անրաւական են իր ոյժերը գլխադրելու Սասանականին, կ'առաջարկէ իր դահլիճին օգնութեան կոչել հիւսիսի ազգերը. չխրամատել զմեծ լեւոն Կովկասու, որ փակեալ ունի զկողմանս արեւելից հիւսիսոյ, բանալ զդրունս Զողսոյ (Ճորսոյ), հանել զաղղս ազգս բարբարոսաց եւ նոքօք վանել զթաղաւորն

Պարսից, գհարան Սոսրով»։ Դաշինքը կուտայ իր հաւանութիւնը կայսեր։ Պատգամաւոր կուղարկուի հանճարեղ եւ իմաստուն նախարար մը Անդրէ անուն, «խոստամբ շանհամար դանձուց», առ «զագանարարոյ, սակէսէր ազգն գիտաւորաց», առ «յաջորդ արքային հիւսիսոյ, որ էր երկրորդ թագաւորութեանն նորա եւ անուն իւր Զերու խաբան»։

Սա չլացած իրեն եղած խոստումներէն յանձն կ'առնէ նիդակակցիլ կայսեր. եւ զառաքէր ընդ նախարարին ընդ այնմիկ, առ ի հաստատել զխորհուրդ պայմանին այնորիկ, արա հեծեալո ընտիրս... Թուով իրրեւ հաղար մի»։ Ասոնք սրարչաւ կ'անցնին Ճորայ սրահակէն, կ'ընթանան Կուրի եզերքով, միջամուխ կ'ըլլան Վրաստան եւ կը հասնին Եզերք (Փոթի), անկէ կը նաւեն զէպի Բիւզանդիոն։ Դաշինքը կը կնքուի։

Կայսրը կը թոյլատրէր Խաբանին «առնուլ աստատակաւ զամենայն աշխարհս որք ընդ հնազանդութեամբ Պարսից արքայի»։ ստանալ «զաշխարհս զայսոսիկ երեսին՝ Աղուանից, Լիւնաց եւ Չոզայ յիւր սեպհական Ժառանգութիւն յաւիտենական» (184)։ Կը խոստանար վարձատրել հարուստ գանձով։

Իսկ Խաբան կը պարտաւորուէր ստիպել Խոսրովը, որ վերադարձնէ իր նուաճած հողերը եւ գերիները կայսեր։ Այս կը պատահի Խոսրովի ԼԶ. (625) տարւոյն (159—162)։

Թէոփանէս այս խաբանը կ'անուանէ *Zēzēl*, որ նոյն է Արեւմտեան Թուրքերու Թանդ Զարդու խաբանին հետ, որը չին աղբիւր Տը Շէ—հա—քան կը կոչէ, իշխած 619—630¹։

Սերիս, որ կը խոստանար պատմել «զգիմէին Հերակլի ի կողմանս Հիւսիսոյ առարքայն Թատարացոց (և) զյուզարկունն անհաւն բազմութեանն աղգաց», այժմ, իբր Պատմութեանն թղթեր ինկած ըլլալու պատճառաւ, կը հաղորդէ մեզի հետեւեալ տուգերը միայն «... ապա ապստամբեալ զնացին (Բաշան գօրքը) ի ծառայութիւն մեծին խաբանոյ, արքային կողմանցն Հիւսիսոյ ի ձեռն (²) ձենաստանն ձեպեախոյ, ապա զնացեալ յԱրեւելից յԱրեւմուտս ընդ կողմանս Հիւսիսոյ խառնել ընդ գորացն ձեպեախոյն այնորիկ. հրամանաւ թագաւորին իւրեանց խաբանոյ, եւ ելեալ ընդ պահրակն

¹ J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, S. 498, Արեւելեան Թուրքերու առաջին խաբանն էր A-po-k'an (որ կը յիշուի 585, 587 տարիներուն), սկզբնաբար Հիւսիսոյ կողմանց խաբան, անոր երկրորդ յաջորդն էր Tā-man, հաջում Nī-kue-Cu-lo-k'an (600էն ետքը)։ Երր րաժնուեցաւ պետութիւնը, մէկ մասը ստացաւ Tūng-so-se, կոչում Sā-po-lo-lu-lu-se-k'an եւ միւս մասը Jo-ko-se, հաջում L-pi-lu-lu-k'an 619—630ին Հիւսիս-արեւելեան կողմանց խաբանն էր I-pi-Sā-po-lu-se և lu-k'an (Զերմ խաբան)։ Հմմտ. J. Marquart, Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (= WZKM), 12 (1898), 165.

Ճորայ գործք բազմաթեան գնացին յօղնա-
կանութիւն թաղաւորին Յունաց» (Աեր.
68—69) :

Հոս «Ճեպեախոյ» սեռական հօլովոյ է
ևւ կ'ենթադրէ ուղղ. Ճեպեաուխ : Այլուր կը
յիշէ նոյն հեղինակը Ճեմբուխ անունը հե-
տեւեալ կարակցութեամբ. Սմբատ Վրկան
ժարգպան 608ին կ'ուղարկուի Քուչանաց
արքային գէմ ի Կոմշ ևւ կը յաջողի վանել
Քուչանները. «յայնժամ թաղաւորքն Քուչա-
նաց խնդրեցին իւրեանց օղնական ի մեծէն
կախանայ, արքայէն կողմանցն հիւսիսոյ. ևւ
եկն ևւ ամբոխ երեսուն բարոյ ի թիկունս
օղնականութեան նոցա» : Կ'անցնին Վհհոստ
դետը, անպատակ կը սիտեն ընդ արեւ-
մուտս. կը պաշարեն այն քաղաքադիրը, ուր
կը գտնուէր Սմբատ : Այս միջոցին հրաման
կը հասնի «ի մեծէն կախանայ առ Ճեմբուխ.
անցին զգետովն ևւ դարձան անդրէն ի տեղի
իւրեանց» : Իսկ Սմբատ «դիմեալ գնացր ի վե-
րայ ազգին Քուչանաց ևւ արքային Հեփթա-
ղեայ» : Մենամարտի մէջ Սմբատ կը սպաննէ
Քուչանաց արքայն ևւ կը յառաջանայ «մինչեւ
ի Բահլ շահատան Քուչանաց» (Աեր. 65—
67) : Սմբատ կը վերադառնայ յաղթական
առ Սուրբոյ ևւ կը վախճանի 617ին :

Ճեմբուխ նոյն է անշուշտ Ճեպեաուխի
հետ, ևւ կարգալու է Ճեբուխ (Ճեբուդ), որ
կը համապատասխանէ *Zäbüt*, *Ջեբու*, *Ջար-*
դու ձևերուն : Սա կը ներկայանայ այս

կոխենրու մէջ իրրեւ զօրագլուխ, քիչ յետոյ կը հանդիսանայ իրրեւ երկրորդը «մեծին խաբանի», նոյնպէս խաբան տիպոսով² :

2. Շաք եղբորսդիւ խաբանայ : Վերոյ կը գրէ. «Ի մասնեյ ամին Լէ. առաքեաց թագաւորն հիւսիսոյ զխոստացեալ զօրսն պատերազմող(ս), զօրաւար կարգեալ զեղբոր-որդին իւր, որում ի պատիւ իշխանութեանն իւրեանց Շաթ անուն կարգային. որ եկեալ արշաւեաց յամենայն սահմանս Ադուանից եւ ընդ մասն ինչ Ատրպատականի» գերելով, գերիւնելով եւ աւարարելով : Ապա կը բանակի Երասխի եզերքը : Ասկէ կ'ուղարկէ պատգամաւորութիւն մը Սոսրով Բ-ի եւ կը յայտարարէ յանուն հիւսիսոյ թագաւորին, թէ ինքը նիզակակցած է Հերակղ կայսեր հետ. եւ կը պահանջէ Սոսրովէ, որ ետ քաշէ իր բանակները կայսերական. հողամասերէն, վերադարձնէ գերիներն եւ Ս. Սաշը : Այլազգ խաղացից ընդ ամենայն սահմանս քո սրով իմով, զոր օրինակ խաղացեր դու սրով քով ի սահմանս նորա» (Կայսեր. 161—162) : Սոսրով պատասխանեց նոյնպէս սպառնալից : «Այսպէս սպառնալեաց պատգամաւ դադարեցին յամին յայնմիկ եւ դարձան անդրէն ընդ նոյն Դուռն» (152) : տանելով իրենց հետ հարուստ աւար :

² Սերիոսի այս տեղիքներու մասին հմտ. J. Marquart. WZKM 12, 49 157—200. յատկապէս 190—192 :

Սեչադքուսթեան արժանի է հոս, որ այս առաջին արշաւանքին զօրաւար կարգուած է Սաքանին եղբորորդին, որ չաթ (šad) աստիճանն ունէր: Բայն անունը չէ յիշուած: Այլուստ ալ ծանօթ չեն պատմութեան ոչ Ջերու Սաքանին եղբայրն եւ ոչ ալ եղբորորդին: Բայց չին հեղինակ մը² կը պատմէ թէ Տա-ասու չաթ, Շէհու խաքանին երէց որդին զեղակուք եղած է 630 մարտէն յառաջ իր երկրորդ կնոջմէ, զրգմամբ իր առաջին կնոջմէ անեցած կրտսեր որդւոյն, որ աւագին առախճանն ունէր, եւ հօրը սպանուելէն ետքը անոր չաթ աստիճանը խրաչուց: Մենք պիտի տեսնենք քիչ յետոյ, թէ Ջերու Սաքանին որդին, չաթ աստիճանով, հօր հետ էր 628 եւ 629 տարիներու արշաւանքներուն եւ Սեչաւանից տշխարհը կը գանուէր 629—630 տարիներուն, Էրբ հայրը կը վախճանէր:

Սուտի շատ հաւանական է, որ Տա-ասու չաթ եղած բլրոյ Սաքանին եղբորորդին³:

Սուրտի Է. կը յիշեցնէ Շաթի պատգամաւորին՝ Օերթ սաթ թաղաւորին բաժ (տոյ: քոյ) եւ եղբօն իմում Սաքանոյ, եթէ ի վաղնջոյ հետէ ի նախնեացն իմոյ եւ յինն մեծարեալ եւ պատուեալ էր տունդ ձեր իրրեւ եղբօր մերոյ սիրերոյ, վասն որոյ ուստերօք եւ զստերօք բնոյ միմեանս պատուաւ:

² Hœi-Li, Vie et voyages de Hiouen-thsang, trad. par Stanislas Julien.

³ Հմմտ. J. Marquart, Iranšah, Berlin 1901, S. 84—85, 311—312.

տեալ էաք ի խնամութիւն: Արդ ոչ էր պարտ եւ արժան քեզ թողուլ զանդամս քո եւ խոտորիլ ի բանս ծառային իմոյ կործին (այս ինքն՝ Կայսեր) Հռովմայեցոց, ոյր հրամանաւ եկիք յաշխարհս իմ» (էջ 162—163 եւ 152):

Արարական աղբիւրներու համաձայն խոսքով Ա. Անուշարուան բարեկամական յարաբերութիւն ստեղծելու համար Կովկասեան Թուրքերու հետ առաջարկած է Սաքանին ամուսնութիւն: Սաքանը ուղարկած է խոսնակ իր դստեր առաքած է իր կանանոցէն ստրկուհի մը: Ըստ Մասուդիի խոսքովի որդին Որմիդդ Դ. Սինջիրու խաքանի դուստրը մայր ունէր. ուրիշներու համաձայն Որմիդդի մայրը Դերբենդի մօտակայ Սագարներու իմպաւտրին դուստրն է⁵: Աերիոս կը գրէ թէ Որմիդդի մայրն «դուստր էր Սաքանայ մեծի արքային Թեաւալացոց, կին խոտորիայ՝ հօր սորա (կնոջն) անուն Կայէն, որ (Որմիդդ) թէպէտ եւ ի հայրենեաց մեծագոյն, եւս առաւել մեծագոյն եւ զազանագոյն ի մայրենեաց կոզմանէ» (էջ 36):

3. Զօրակոչ: Շաթ վերադարձաւ հարուստ աւարով: «Իրրեւ ետեւ իշխան տէր նոցա զայն ամենայն աղիս գերութեան առաքաց, մարդոյ եւ անասնոյ եւ անօթոց ոտկեղինաց եւ հանդերձից պատուականաց, խոր-

⁵ J. Marquart, WZKM, 12, S. 199—200.

Հեցաւ ի մաի իւրում՝ յայն կոյս (Ճորայ)
ինքն իսկ իւրովի գալ ելանել: Ազդ ասնէ
այնուհետեւ ամենեցուն որք ընդ ձեռամբ
իւրով էին՝ առճից առճից եւ ազգաց ազ-
գաց, լեռնականաց եւ գաղաականաց, յար-
կարնականաց եւ բացօթեկաց, ծովամիաց եւ
ցամաքայնոց, գլխաւերծաց եւ գիւսաւորաց,
զի ընդ ակնարկել նորա՝ սնդակագմ պատ-
րաստական գտանիցին» (152): Այս ազգերը
քիչ յետոյ կը նկարագրէ Պատմիչը «ժան-
տառեսիլ, ժպրհերես, յայնաղէմ, անար-
աւեսանուն... ի ձեւ իդական գիտարձակ...
սնդաքարչք, կորովածիղք» (154): Այլուր
կու տայ անոնց կենցաղին նկարագրութիւնն
(182—185) եւ սեպհական սովորութիւնները
(193): Եւսականութիւններ, որոնք տեսնուե-
ցան յետոյ մանդուլ-թաթարական արշաւանք-
ներու ժամանակ:

Վիրոյ կաթողիկոս յանուանէ շի յիշեր
այս ազգերը, նաեւ հաւաքական անունով
ընտրուած չէ գանձնք բացի «ազգք ազգք բար-
բարոսաց» (159), «բարբարոսական թշնա-
միք» (144): անդամ մը անուանած է Ջերու
կաքանը «թագաւոր Հոնաց» (158):

Բիւզանդացիք կոչած են գանձնք Թուր-
քեր: «Արեւելեան Թուրքեր, զորոնք կազար-
ներ կ'անուանեն» կը գրէ Թէոփանէս խոստո-
մանոյ (տե՛ս վարը): Սերբոս կու տայ անոնց
Հեթիպաղ, Թեսալացիք եւ Քուչամֆ, ա-

նունները: Իսկ Աղուանից Պատմութեան
խմբագրողը եղալիք:

Վերոյ Երիցս գործածած է «ազգ. գիտ-
ւորաց» (132, 160), «ի ձեռն իրական գիտա-
րէութեան»: Զ.—է. գարուն այսպէս կը կոչուէին
Աւարները⁶:

Եղալիք կամ եղալիք, որոնք այդ ազ-
գերութիւնի ցեղ մը կը կոչուէին, պատմու-
թեան մէջ առաջին անգամ Երեւան կու գան
է. գարուն Երկրորդ կէսին, Հայոց քով 685ին:
Այս տեղ կարեւոր կը համարիմ ի մի ամփո-
փել այն վկայութիւնները, զորոնք կը դրեն
Հայ, աւորի եւ յոյն ազգութիւններու մէջ:

ա. Անանուն ժամանակագրութիւնը (որ
Անանիա Շիրակացւոյ կը վերագրուի) կ'ա-
ւարտի 686ին այսպէս: «Յուստի(նի)անոս
(Բ. 685—695, միւսանգամ 705—711) որդի
Երրորդ Կասանդին, ամս Բ: Ի սորա առա-
ջին ամին տիրեցին հիւսիսային ազգն, որ ա-
սին Հաղիրք (Սաղիրք), Հայոց, Վրաց եւ
Աղուանից եւ սպանին ի պատերազմի զիշ-
խանն Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, յամեանն
Սահմի, որ աւր տասն էր ամսոյն (= 16 օր.),
ի ձկն (685) թուականին Հայոց⁷»:

բ. Նոյն գէպքը կը պատմէ Ղեւոնդ
«Գրիգոր իշխանն Հայոց (Մամիկոնեան)»:

⁶ Հմմտ. Marquart, Ostewop., էջ 43—44, 85, 4:

⁷ Հրաւ. Հ. Բ. Սարգիսեանի, Ղեւոնդի 1904, էջ 80: Անանիա Շիրակացւոյ ժամանակագրութիւնը, հրատ. Ա. Արքայապետի, Երեւան 1944, էջ 399:

ի ժամանակի պատերազմին որ ի մէջ Տաճկացի՝ զաղարեցին ի Հարկատուութենէ նոցա Հայք, Վերք, Այուսանք, ծառայեալ նոցա ամս 30 (+ 651 = 681) : Եւ եղեն աւուրք սպասամբութեան նոցա ամբ Գ : Էս ի չորրորդում ամին (685) արեւցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հիւսիսային ազգն, որ ասին Խաղերք : Եւ սղանին ի պատերազմին զիշխանն Գրիգոր եւ գրազումս ի նախարարացն եւ զիշխանն Վրաց եւ Այուսանից : Եւ ինքեանք ասպատակ սխեալ ի վերայ աշխարհիս՝ ասին գրազում զսատու եւ զսանու : Եւ ստեալ զսար եւ զղերութիւն զնոցին յաշխարհն իւրեանց (էջ 15—16 հրտ. Եղեան) :

Վ. Այս հատուածին յարասութիւնը կը համարիմ Մ. Խորենացւոյ Բ. 65. Վաղարշ թագաւոր Հայոց. «ի սորա աւուրս միաբանեալ ամբսութիւն ի հիւսիսահանացն, զԽաղրաց ասեմ եւ զԲասրաց, արաքս քան զԴուսն Ճորայ ելեալ, առաջնորդ եւ թագաւոր ունելոյ ինքեանց զՎնասեղ ոմն Սուրհատ, որք անցեալ վասարին այսր զՎուր զհատով : Վաղարշ կը կոտորէ անոնցմէ մաս մը : Ժնացեալները հետապնդելոյ «անցանէ ընդ կապանն Ճորայ : Թշնամին յանկարծ ետ զսանալոյ կը յարձակի Վաղարշի վրայ : Հայոց թագաւորը կը սպանուի :

Վ. Մոսկէս Խորենացւոյ, ուրիշներէ Անանիա Շիրակացւոյ բնծայուած Աշխարհացոյցը. «Մարմատացւոյ աշխարհ... եւ բնա-

կին ի Սարժատիս ազգք բազումք, որք են այսպիսի. Խաղիւրք, Բուշք, Բասլիկք... (էջ 604): «Իսկ ի Հիւսիսոյ նոցա Հոնք եւ քաղաք նոցա Վառաչան եւ սյլք ընդ նմա. եւ թագաւորն Հիւսիսոյ է Խաբան, որ է աւեր Խաղաւս եւ զՀիսոյն թագաւորն կին Խաբանայ ի Բասլաց ազգէն» (605):

Եւ Միքայէլ Ասորի իր ժամանակագրութեան մէջ կը պատմէ թէ կային երեք եզրայրներ, որոնք Չ. դարու երրորդ քառորդին ներքին Ախթիայէն ճանապարհ կ'ելլեն 30.000 սկիւթացիերու հետ, կը հասնին Հոռոմոց տաճանը: Այդ եզրայրներէն մին Բուլղարիոս անուն կ'առնէ 10.000 այր եւ քաժնուելով եզրայրներէն, կ'անցնի Գանուրն եւ կը խնդրէ Մարիկ Կայսրէն հոգ եւ կը հաստատուի հոն. ասոնք կոչուեցան Բուլղարներ: «Իսկ միւս երկու եզրաւրք կ'երթան Այանաց երկիրը, որ Բարսաւլիս կը կոչուի. անոր քաղաքները շինուած էին Հոռոմիներէն, որոնք Կասպիս եւ, զորոնք Գուսն թուրքաց (Toraje) կ'անուանեն (իմացիր Ճսրայ): Անոնց բնակիչներն էին Բուլղարք եւ Պուգուրք: Երոնք ժամանակ մը բրիտանեաց էին. բայց որովհետեւ օտար ժողովուրդ մը այն կողմերու իշխանութիւնը ձեռք առած էր, կոչուեցան անոնք Խաղաւրք երկը եզրօր անունով, որ Խաղաւրիկ կ'անուանուէր: Այս ժողովուրդը հօգօր էր եւ ընդարձակուեցաւ» Chronique de Michel le Syrien, Paris

1901, հասար. Բ., էջ 364. հմտ. նաև Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, էջ 485—491: նոյն հաստատմը փոխ առած է նաև Բարհերդէս իր Ասորական ժամանակագրութեան մէջ*:

Առ հասարակ կը կարծուէր թէ Միք. Ասորի այս տեղիքը առած է Բալհ. Եփեսացւոյ եկեղ. Պատմութենէն (Marquart, անդ, 56). բայց երբ հրապարակ ելաւ ասորի բնագիրը, տեսնուեցաւ որ Միքայէլի յաւելումն է այն, զետեղած Եփեսացիէն առնուած քաղուածքներու վերջը (անդ, էջ 486):

Գ. Թէոփանէս Խոստովանոյ, իր ժամանակագրութեան մէջ, կը գրէ թէ Հերակղ հրաւիրեց շոգ: Τούτου δὲ καὶ τῆς ἐκείνου ἀναγωγῆς ἀναμνηστικῶς ἡμεῖς ἠμεῖς ἐκείνου τῶν χρόνων (Chronogr. էջ 315—316):

Այս տեղիքները ցոյց կու տան, որ Խաղարք կամ Խաղիրք իրրեւ ցեղանուն իշխող ժողովուրդի մը՝ 685էն յառաջ ծանօթ չէին ոչ Հայոց, ոչ Բաւնայ եւ ոչ ալ Ասորւոց:

Թէոփանէս, որ յօրինած է իր ժամանակագրութիւնը Թ. դարու ստաջին տասնեակին, երբ Թուրքերը «Խաղարք կը կոչուին» կ'ըսէ, կ'արտայայտուի Թ. դարու բմբունումով, այսինքն Հիւսիսային Թուրք անուանուած ժողովուրդը է. դարու երկրորդ

* Bar-Hebraei chronicon syriacum, Ա.—Բ., Լոյքցիկ 1789. հրատ. P. J. Bruns եւ G. G. Kirsch, S. 95.

կէսին հրապարակ եկան Խաղարք անունով :
Նոյնպէս Միքայէլ Ասորի, որ վախճանած է
[199]ին, ունեցած է ձեռքի տակ ոչ թէ Յովհ :
Եփեսացւոյ եկեղ. Պատմութիւնը, այլ ան-
հատատի աղբիւր մը, որ ծանրակշռութիւն
չի կրնար ներկայացնել առ խնդիրն :

Հաւանօրէն 640էն ետքը, երբ Հիւսիսի
թագաւորութիւնը մեծ յեղաշրջութիւն կրած
էր, պետութեան սանձը անցաւ Խաղար ցե-
ղին :

Աստի ժամանակացոյց կարող է ծառայել
մեր ձեռքը Խաղիւր կամ Խաղար անունը՝ ճշ-
դելու համար ժամանակն որ եւ է գրութեան,
որ կը յիշատակէ այս յորջորջումը : Այսպէս
Մովսէս Խորենացւոյ Հայոց Պատմութիւնը,
Աշխարհացոյցը եւ Աղուանից Պատմութիւնը
չեն կրնար 650էն յառաջ գրուած ըլլալ :

4. Ա. Արշաւանի Զաքու Խախանիսի (628) :
— Հերակղ եւ Ջերու ժամադրուած էին հան-
դիպելու իրարու Տփղիսի տաճ. : «Յամին ԼԸ
(627/8 ձմեռ), որ ամ էր ամառնապի աղետից
սպաննանն Խախանիսի, եկեալ նոյն ինքն Ջե-
րու Խախան, ունեւոյ ընդ իւր եւ գորդին իւր,
եւ զհամար գորուն նորա ոչ օք կարէր ար-
կանել ընդ թուով» : Ան անցաւ ձորաց գո-
ւէն, մասա Աղուանից աշխարհը, յառաջա-
ցաւ դէպի Տփղիս : Հասաւ հոն նաեւ Կայսրը
իր բանակով, «առ նիդակակից օգնականն
իւր» : Խախանն եւ Կայսրը «յոյժ բերկրեցան ի
տեսանել զմիմեանս» : Խախան իմացած էր,

որ երկու պեաներ ժամադրուած են Տփղիսի տառօ՝ և անապարած էր քաղաքին պաշարումէն յառաջ հասցնել հոն օգնական զօրք, զօրավար Շահրապղականի⁹ տառօնորդութեամբ:

Պաշարումը երկարեցաւ: Տփղիսեցիք կը դիմադրէին քաջարար: Տեղի ունեցաւ խորհրդակցութիւն: Կայսրը խորհուրդ տուաւ Սաքանին, որ վերադառնայ իր աշխարհը: Երազեաւ իր բանակը պիտի չկարենայ տակալ ամառուան տօթին, մանաւանդ երբ սաղմադաշտը փոխադրուի Տիւրքոնի տառօ: Որոշուեցաւ լքել պաշարումը, քաջորդ տարւան թողլով քաղաքին նուաճութիւն: Պաշարեալները երբ իմացան թշնամուոյն մատաղութիւնը՝ անխոհեմութիւնը զօրծեցին նախաեկու Սաքանը: Եր հեռացաւ զայրութեամբ և վրէժխնդրական սգում (157—159):

5. Բ. արշաւանք Խախնի: Յաջորդ տարին (628/29 ձմեռ) շարժեց Ջերու Սաքան իր բանակը միւսանդամ. խաղաց զէպուղիդ Տփղիսի վրայ, զոր պաշարեց: Բերդաքաղաքը չունէր այս անգամ պարսկական ընտրանի զօրքը: Հազիւ երկու ամիս կրցաւ դիմակալել: Մտաւ բարբարոս բանակը քաղաքը և զստեց շարաշար. կոտորեց իշխան-

⁹ Անուանը և անձինս մասին տես C. J. Dowsett, The name and the role of *Sahraplakan*: Byzantion 21 (1951), 311—321 և F. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg 1895, S. 287.

ներն եւ բերդականները, բնաջնջեց քաղաքացիները, տաքեց անյագօրէն: «Հրամայեաց (Խաբանն) բառնայ անտի զաւարն ամենայն: Ինքն չուեայ հանդերձ գանձիւքն գտնայ ի տեղի իւր» (172—174):

6. Շարք որդիմ Խաճանի Աղուանից աշխարհի մէջ: Զերու Խաբան այս տարի ալ հեար առած էր իր Շաթ որդին: Վերադարձի ժամանակ կը յանձնէ պատերազմիկ զօրքը «ի ձեռս որդւոյն իւրոյ Շաթայ հանդերձ գատախարակօք արամբք քաջօք՝ երթալ հրամայէր ի սահմանս Աղուանից»: Բանձնարարած էր իրենց, որ «եթէ ելցեն մեծամեծք եւ առաջնորդք աշխարհին ընդ առաջ որդւոյն իմոյ եւ տացեն ի ձեռս գաշխարհն իրեանց ինձ ի ծառայութիւն: . . . թողացուցէք եւ դուք նոցա կեալ եւ ծառայել ինձ»: այլազգ «մի խնայեսցէ ակնն ձեր ի նոսա»:

Շաթ հրամանիս համաձայն ուղարկեց պատգամաւորներ Պարտաւի պարսիկ մարդպանին եւ Աղուանից Վիրոյ կաթողիկոսին, ինքնակամ անձնատուր ըլլալ եւ ինայել տրիւնհեղութիւնը: այլազգ որոշած է ինքը զէնքի սլոյմի ի գլուխ հանել նուաճումը: Պարսիկ մարդպանը մերժեց անձնատուութիւնը, բայց ինքը գիշերախառն գիմեց փախուստի: Կաթողիկոսը, որ նոր էր վերադարձած Շամեայ բանտարկութենէն, չուզեց պատասխանատուութիւնը յանձն առնել եւ մատնել աշխարհը Շաթին: Ուղարկեց սուրհանդակ

մը Պարսից Դուռը, հարցնելու թագաւորին հրամանը: Արտաշէր էր գահին վրայ, Տիգրան քաղաքային կոխներու մէջ: Մինչ այս գոռ հոռ ասն Բարբարոսները Աղուանից աշխարհ. ժողովուրդը ասանց դիմադրութեան կը դիմէ խուճապով փախուստի: Այս շփոթի մէջ կը հարկադրուի կաթողիկոսը ներկայանալ Շաթի ճամբարը, ուր կ'ընդունուի սիրով: Արձակերասանակ բանակը կը դասուի: Վերինները կը վերադարձուն: 629 տարւոյն կ'իշխեն երկրին մէջ սով եւ համաճարակ հիւանդութիւններ:

Աղուանից աշխարհը նուաճուած էր: «Յերկրորդ ամի Արտաշէր որդւոյ Կաւառայ Պարսից արքայի, մինչ զեռ եւս ասնէր նա զիշխանութիւնն ըստ կամս իւր», ուստի 629 սեպտ.—630 ապր. 27, «իշխանն հիւսիսոյ զորանայր բռնութեամբ յամենայն հրամանս իւր». սրահանջեց ժողովուրդէն հարկ, զզրարաքմայսն ըստ սովորութեան աշխարհագրի Պարսից թագաւորութեանն», որ ծանր էր կողոպտուած ժողովուրդին համար:

Դ. Շաք կ'արշաւէ Հայաստան եւ Վրաստանն նուաճելու համար: Շաթ «եղ ի մտի իւրում ի ժամանակս ամառնային (ուստի 630 յունիս—յուլիս) վազել յաշխարհն Հայոց եւ զնոսա եւս սահմանակցօքն նորա ամել ի հնազանդութիւն իւր», անշուշտ 602ի սահմանին մէջ: Կը կազմէ բանակ մը 3000 զօրքով եւ կը կարգէ «իշխանն նոցա զԶորսան

Թարխանն . . . տաքէր զնա յառաջագոյն քան զինքն, զի պատրաստեցէ առաջի նորա աներկիւղ զճանապարհն նորա եւ քննեցէ յետն հպարտացեալ զօրաւորին Պարսից, որ զեռ եւս օնէր զաշխարհն Պաղեստինացւոց: Եւ ինքն տակաւ չուեաց զհեռ նորա բաւ կազդուելոյ բազմութեան իւրոյ» (190—191), 630 սարիւղն յառաջ:

Խօսքը Շահ-Վարազի (Խորեանի) մասին է. սա 629 յուլիսին յԱրարիսոս հանդիպում մ'ունեցած էր Հերակղի հեռ. եւ պայմանաւորուած, որ ան քաջէ պարսիկ զօրքը համէական աահմաններէն եւ վերադառնայ Տիրան, Թաղաւորէ եւ կնքէ խաղաղութեան պայմանք¹⁰:

Չորպան Թարխան միջամուխ կ'ըլլայ Հայաստան. կը լսէ հոն Շահ-Վարազի յառաջախաղացութիւնը. կը սպասէ անոր դարանակալ: Շահ-Վարազ, «որ հրապարակաբոս լինէր ի մէջ զօրաց իւրոց եւ կարծիք տայր կտրել զշաւիղս Սասանականին եւ զիւր թաղաւորելն», կ'ուղարկէ թշնամւոյն վրայ Հոնուհր, որ «իշխանն էր զնոյին Տաճկաձիւղ», զօրաց թիւն էր 10.000. իսկ ինքը կը մեկնի Տիգրան: Բախումը տեղի կ'ունենայ Գեղամայ ծովու եզերքը. կը քախքախ պարսկական բանակը: Շահ-Վարազ լսեց Հոնուհի պարտութիւնը՝ Տիգրանի առաջ կամ մէջը:

¹⁰ Nöldeke, Tabari, S. 302, 387.

Տ. Կոտորած Շաքի բանակին մէջ. Ձեռնու հաւանի մահը. վերադարձ: Շաքի չուն գանդադադնայ մասն էր «ի կիրճս ճանապարհաց երկն աշխարհաց՝ Հայոց, Վրաց եւ Սղոմանից», երբ հապճեպ «հասանէր բոթ ահագին ի հիստիական առջորիչ ծովէն, որ է նա ինքն Ձերու Սարան, առ գիշախանձ Կորին իւր Շաքի, թէ հասին ի վերայ իմ հէնք եւ ոչ յաւերուս աւաննէլ զերեսս իմ. եւ փոխանակ զի ոչ կայի եւ յակաստանի, այլ ձգտեցայ յանդառնա՛ծ թաղաւորութիւն, որ ոչ էր ինձ անկ, փասն այն յամբարտաւանիս իմում եւ յայսմ բարձրութենէ անկայ: Եւ արդ զու մի յապաղեր սատակել զազդնդ որ ընդ քեզ են, եւ ջանաւ ասորիլ ի ձեռաց զոցա, զի մի ի յառաջագոյն յսել զոցա զեղեալքս՝ փաղփաղեցեն պատասնէլ զքեզ. այլ եւ կորեայ եւ անդաւակեցայ» (194—195):

Այս պատգամը ստանալուն պէս «անդէն զարձայց զերեսս իւր կաթնայն հիւսիսայ (Շաքի) յետս ընդդէմ օրդոնցն իւրոց. սկսաւ սգորիլ իւրովք ընդ ինքն, ցանել զեռանդն բարկութեան իւրոյ ի վերայ կորեանց իւրոց եւ տուժիլ ընդ միոյ զհազարս եւ ընդ երկուց զբիւրս» (193—194):

Այս կապակցութեամբ հարկ է թ. 16 գլխին վերջին երկու էջերու մէջ թղթերու ետեւառաջութիւն ենթադրել, ինչպէս վերագոյն յիշեցի, էջ 284, 17 (գորաց) իր շարունակութիւնն ունի էջ 285, 6 (այլ մէք) —

22 (անդառակեցայ) տողերը. որ կը շարունակուի իր կարգին էջ 284, տ. 18 (անդէն) — 285, տ. 7 (նման):

Շաթ սրատերազմիկ զօրքը յանձնած էր Զորգան Թարխանի: Այդ զօրքը կազմուած էր զանազան ցեղերէ: Իր շուրջը ունէր Շաթ արքունական ռաւանիկ թիկնապաշեններն եւ հաւատարիմները: Գիտցաւ ան անշուշտ րուպէին լրջութիւնը եւ անոր համաձայն դասաւորեց իր հաւատարիմները. այս ինքն կիրճին մուտքն եւ ելքը փակելով յարձակեցաւ այլացել եւ փախչաւ որ զօրքին վրայ եւ կոտորեց սակաւ կորուստով: Այս սրատահած ըլլալու է մայիս-յունիսին: Իր վերադարձը սակաւաթիւ մնացորդներով պէտք է եղած ըլլայ նոյն տարւոյ յունիսին:

Ջերու Խաքանի մահուան մասին տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Հօէի-Լի՝ Հիուենցանդի վարքին մէջ, որ հասած է մեղի Սիւ-քիի խմբադուբեամբ 648ին: Այս ճանապարհորդը հանդիպած է Խաքանին 630 մարտին, անոր մայրաքաղաքին մէջ, որ է Հօ, ապա կոչուած Գունդուզ: Խաքանը քիչ յետոյ արշաւանք մը կը կատարէ դէպի Բահլ, կը դրուէ մենաստան մը, որուն թանկագին իրերը աւարել կ'ուզէ: Նոյն ղիշերը երազի մէջ կը տեսնէ Պի-շա-մէն աստուածը, որ կ'ըսէ. Ո՞ր ոյժի վրայ փտահացած կը յանդիմնիս կործանել այս մենաստանը. եւ կը

միջ նիզակը անոր փորն եւ կողը թափանցանց: Խաքանը բնդոտա կ'արթննայ քունէն, կը զգայ հարուածին պատճառած ցաւը: Կը պատմէ եւ կը խնդրէ կանչել կրօնաւորները: Բայց ան անոնց դալէն յառաջ կը փչէ հոգին¹¹:

Թէ այդ մահաբեր հարուածը Ջերու Խաքան երազի¹² մէջ, թէ պատերազմի դաշտի վրայ ընդունած է, կը մնայ խնդրահան. յամենայն դէպս այն ստրջանքը, զոր յայտնած է մահէն յառաջ շատ համաձայն կը հնչէ այն մահասարսուռ բոթին, որ խուած է «ի կիրճս ճանապարհաց երկոց աշխարհացն», զոր յիշեցինք: Ջերու Խաքանի խոստովանութիւնը, թէ «հասին ի վերայ իմ հէնք... զի ոչ կացի ես յահաստանի, այլ ձգտեցայ յանպատշաճ թաղաւորութիւն» կը հաստատեն չին աղբիւրներ, որոնց համաձայն մանր թաղաւորներ կամ իշխաններ խնդրած են Չիններու օգնութիւնը ընդդէմ Թինգ-չէ-հուի¹³, որ օր աւուր կը ձգտէր նոր նուաճումներու:

Խաքանի որդին Շաթ դարձաւ անշուշտ իր սակաւաթիւ տոհմակիցներով հայրենի տունը եւ զրաւեց իշխանութիւնը: Ինքն է անտարակոյս այն Սէ-չէ-հու Խաքանը, որ

¹¹ Ed. Chavannes: Journal Asiatique, serie 9, t. 18 (1901), 553—555.

¹² Deguignes, Geschichte der Hunnen und Türken, übersetzt von Dühert, I, 597. Marquart, WZKM, 12, S. 192.

633ին, ըստ շին աղբիւրին, շարժեց բանակը Սոգդիանէի վրայ, թերեւս իր հօրը արեան վրէժը յաճելու համար, բայց տուժեց, ինքն ալ, իր կեանքը:

Այսպէս միայն կարելի է հաշտեցնել հայկական և շինական աղբիւրներու իրարմէ խտարող տեղեկութիւնները¹³:

10. ՁՈՒՍՆԵՐԻՐ, ՎԱՐԱՉ-ՏԵՐԱՏ, ՏԵՐ ԽՈՐԱՅԻԼ-
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Այսուանից Պատմութեան մէջ ընդարձակ գլուխներ նուիրուած են Չաւանշէր և Վա-
րաչ-Տրդատ իշխաններու և Բորայէյ կոյս-
կապոսի: Այս գլուխները մէկ գրչի ար-
տադրութիւններն են: Անոնք բաժանդակու-
թեամբ պատմական և սրբախօսական վի-
պասանութեան փորձեր են, նկարագրով՝
ճարտասանական կրթութիւններ:

Անանուն հեղինակը ունեցած է իր գրա-
դարանին մէջ Փաւստոսն, Կորիւնը, Ագա-
թանդեղոսը, Ղ. Փարսեցին, Եղիշէն, Սե-
րիսը, Մ. Խորենացին, Թումաս Արծրունին
Հովհաննէս Դրասխանակերացին (930) և
այլ ժամանակագրական և վկայաբանա-
կան-հայրադրական գրութիւններ: Այս
գրուածքներէն ծաղկաբաղած է ոչ միայն
պատմական տեղեկութիւններ, այլ և բա-

¹³ J. Marquart, Osteuropäische und ostasia-
tische Streifzüge, S. 498.

ներ ևւ ճարտասանական ասութիւններ :
 Ի բերան ուսած կ'երեւոյ կորիւնն ևւ Աղա-
 թանդեղոսը : Զարմանալի չէ այնուհետեւ ,
 եթէ հեղինակիս « ծաղկազարդ վարդապե-
 տութիւնն ևւ քաղցրուսոյց խրատները » ,
 « ախորժարար » լսելի եղած են ունկնդիրնե-
 րուն (Բ . 41) :

Վխաղիրը հայրենասէր ազուան մըն է ,
 ոչ ազաա կուսակցական ձգտումներէ ևւ ազ-
 գամայութենէ : Ան նկրտած է սեղծելու ի
 պարծանս իր ժողովուրդին պանծալի հերոս-
 ներ , քաջարի սպարապետներ , խոհմագարդ-
 քաղաքապէտներ , ամենապայծառ զէմքեր ,
 աստուածատես առաքեալներ : Ան կը բուսցնէ
 հայրենի հողէն կենսատու կտէր , սրբոց
 մասունքներ , բարեպարդելու Ազուանից վան-
 քերը , ուխտատեղիի վերածելու Ազուանից
 աշխարհը : Աշխարհ մը , ուր հիմնուած է
 հիւսիսային կողմանց նախակեղեցին , առա-
 քելական աջով , ուր զարգացած է անկախ
 նուիրապետութիւն , որ բնդարձաւած է իր
 սոհմանները մինչեւ Հոնաց աշխարհը թու-
 փանցանց . աշխարհ մը , որ ևւ քաջութեամբ
 ևւ փառօք , ևւ նուիրապետական իշխանու-
 թեամբ ևւ սրբութիւններու աստատութեամբ
 ի վեր է քան Հայոց աշխարհն ևւ Եկեղեցին :
 Ան պրկած է իր զրչի ազեղը նպատակակէտ
 բնութեւն երկինքի աստղերը :

Թէ Ազուանից Պատմութեան Ա . 27—30 ,
 Բ . 29—33 ևւ Բ . 17—28 , 29—31 ևւ 33—45

մէկ դրչի դարձ են, աշաղիբ եղած էր ար-
դէն և. Աղսնց (Անահիտ, 10, Թ. 3, էջ 17) :

11- ԳՈՐԾՔ ՓԼՁՈՒԹԵԱՆՑ ՁՈՒԱՆՆԵՐ ԵՇԽԱՆԻ
(Բ, 17—28, 34)

Վերջ կաթաղիկօսի Պատմութեան իրրեւ-
շարունակութիւն կը ներկայացուի Զուան-
շիրի Գործքը, որ 631—685 տարիներու
Աղսանից պատմութիւնը կը դիտէ կազմել :

Արշափ ալ ջանք տարած է վիպապիրը
իր Հերոսը իրրեւ Աղսանից փառքը Հանդի-
սադրել, և առ այս արուեստ չէ խնայած,
բայց անխոյժ գանձում է իր կառուցուած-
քին պատմական շիմերը Հաստատուն դար-
ձել: Այս պատճառով ալ իր գեղեցկաչէն չի-
նուածքը պատմաքննական առաջին իսկ փոր-
ձին կը խորխորի և կը փլուզուի, նոյն իսկ
կասկածի կ'ենթարկուի իր Հերոսին պատ-
մական զոյսութիւնը: Այդ Հերոսը սաղմա-
դաշտէ սաղմադաշտ կը փարզէ, միշտ յաղ-
թական, արքունիքէ արքունիք կը դիմէ դա-
շինքներ կնքելու, պատիւներէ պատիւներու
կը բարձրանայ, յսկում սերը, Երրը, թա-
գաւորները, գաշնակիցները: Զարմանային
այն է որ այդ Համբաւուած Հերոսին անունը
ոչ հայ, ոչ յոյն և ոչ արար պատմադիրներու
քով արձագանդ գտած է:

Ե. Աղսնց, որ առաջին փորձն արաւ
«դրել պատմական Հատիկներ այս վիպական

որոմներից» (Անահիտ, էջ 6), շատ սակաւ
անագարտ հասիկներ դասա հան :

Հետեւինք մենք պատմութեամբիս ընթաց-
քին :

Ջուանչիրի Գործքին նախաբանն է Բ. 17.
գոր վերլուծեցինք վերագոյն (Բ. 1, 5) : Վի-
պագրին նպատակն էր ցոյց տալ, թէ Աղուա-
նից իշխաններն արեւմտից են Հայկազնեանց,
Պարթեւոյ եւ Սասանեանց : Մինչեւ է. դա-
րու առաջին քառորդը կ'իշխէին Աղուանքի
մէջ Միհրանները : Իբրեւ առաջին «իշխան
Աղուանից» աղուան արեւել երեւան կու գայ
իրը 630ին Վարագ-Գրիգոր, թոն Ջարմիհր
հռանդաւիկին, որդին Վարագմանի : Սա «էւստ
զմիրաութիւն ի Վերոյ Աղուանից կաթողի-
կոսէ» : այս ինքն իշխանական տունը, որ մու-
ղական զենին կը հետեւէր, ընդունեցաւ
քրիստոնէութիւնը : Վարագ-Գրիգոր պատ-
մական անձ է, կը յիշուի Յովսէփ անագա-
տականէ («իշխանութեանն Աղուանից Վա-
րագ-Գրիգորի Գարգմանայ աեառն» Բ. 50) :
Ասոր որդիներն են Վարագ-Փերոս, Ջուան-
չիր, Յեղուտ-Սուրբի եւ Վարագման» (Բ.
17) :

Սուրբի Բ.ի մահուան Դ. տարւոյն կը
թագաւորէ Յաղկերտ Գ. (632—641) : Իր
օրով կ'արշաւեն Արարները Պարսկաստան :
«Յայնժամ որ միանգամայն ի ձեռս թա-
ղաւորութեանն Պարսից էին զօրաւորք եւ
իշխանք... զօրաւորոյ լինէին կալ ընդդէմ

օտարազգի թշնամւոյն: Վարագ-Պրիգոր
«բոտ սեպհականն իւր լինելոյ Արտաշեսեան
սոհմի» «փոխանակ իւր պատշաճ համարէր»
իւր Ջուանշիր որդին՝ ազարկել ի դուռն ար-
քային:

Ջուանշիր «ստեալ զգունդսն ի հօրէն՝
նախ քան զիշխանն Սիւնեաց (Պրիգոր) և
զսպարապեան Հայոց (Մուշեղ) յոռաջէր հա-
սանել ի համաշխարհականն յայն բիւրաւոր
ժողովս»: Պարսից զօրավարն Ռօստոմ կը
ներկայացնէ «զմանուկն Ջուանշիր» նազկերտ
թագաւորին. որ «կոչեաց զնա ասպարապետ
Աղուանից»: Պարսից բանակը կ'անցնի Դիզաթ
(Տիգրիս) գետը, կը յոռաջէ վեհաւաստ
գաւառը (Հմտ. Աեր. 95, 163) և կը բա-
նակի «յայն կոյս մեռեալն ջրոյ» թշնամւոյն
դիմաց: Պարսից ոյժն էր 30·000 հեծեալ և
10·000 հեռեակ: Հազարացիք «եկեալ ի
Կաաշանէ՝ րազմութիւնք հեծելոց և 20·000
հեռեակաց ասպարապետ չարժամբք յա-
ռաջ խաղացեալք նախաձեռն լինէին հարկա-
նել զգօրս Պարսից»: Պատերազմը տեղի կ'ու-
նենայ յունուար 6ին: Աղուանից ասպարա-
պետը կը բախի «ընդ արս զօրութեան», և
«զերկուսն ի զիմամարտից հարեալ ընկե-
նոյր»: Իսկ ինքը կ'ընդունի երեք վէրք, իր

1. Բ. 18- ասեալին նորաթուրմ երիտասարդական
հասակին. քորոյ դեռ Լւս Կամէր (այն) ինչ ծաղկիլ ի
ծնօտսն տէգ մտքուաց: Հմտ. Փարպ. 15. «Ար մինչ
դեռ էր ի տիս մանկութեանն, և այն ինչ դեռ տէգ
մտքուացն ի վերայ զեղեցկատեանի վարդաթիթ ծնօ-
տիցն բուսանէր»:

ձին՝ չորս խցուած: Թշնամին կը հետապնդէ գինքը մինչեւ դէտ: «Էս սա մարտացեալ ընդ նոսա՝ դայր եւ զգետափն անցանէր» արխնադանդ զգետտոյ եւ գէնքոյ: Երբ կը ահանէ, թէ պարսիկ մեծամեծք եւ զօրքը խոտի պէս հնձուած են թշնամիէն, կ'աճապարէ «անդրէն ի դունն արքունի»: ուր կը արամադրէ իրեն թաղաւորը ապարանք եւ բժշկներ: Չուանչիր կը գանձ ասպէսութիւնք եւ կ'ընդունի թաղաւորէն պատուանշաններ եւ հանդերձանքներ (հմմտ. Սեր. 63, 65, 107):

Չուանչիր կը յարի Սոս(ոխ)ազատ դորափարին: «Իսկ յոթ ամսոջն (ի ժ. ամի) Յադկերտի եւ միւսանդամ թշնամին եւ պաշարեաց զտրքոյ ի Տիւպան քաղաքի դամբաս վեց»: Սոսոխազատ եւ Չուանչիր կը յարձակին թշնամույն վրայ: Չուանչիր իր երեք հազարոյ նախադարձակ կ'ըլլայ, կը ստիպէ թշնամին քաշուիլ դէտին միւս կողմը՝ «Էս ոչ ասոյր նոցա թոյլ դամբաս վեց անցանէլ ընդ Դիզադ դէտ»:

Թաղաւորը Դաւառակերտ եւ ասպս Բեկդադ (հմմտ. Սեր. 64) կը քաշուի. թշնամին կը հետապնդէ գինքը: Այս նահանջին ցոյց կու տայ Ադուանից սպարապետը իր քաջութիւնները: «Յեւ տյսորիկ հակատ տա հակաւ պատերազմ խմբեալ՝ եղև բեկումն չար... Պարսից զօրուն»:

«Արդ զամս եօթն ի պատերազմունս յոյ-

սոսիկ տաժանեալ ժրցէր քաջն Ջուանչիր։ Եւ տաան ևւ ժի դժնդակ մէրս յանձն առեալ՝ գայր հրաժարեալ ի նոցանէ յԱսրպատական գաւառ»։ Այստեղ պարսիկ զօրավարը կ'առաջարկէ իրեն իր դուստրը կնութեան։ Բայց Ջուանչիր յանձն չ'առնէր «զոր յանօրինաց առնել կրն»։ Եւ կր վերագտանայ հայրենի տունը, ուր կ'ողջագութրուի հօրը հետ (Բ. 18)։

Այս անցքերու համար միտարարին աղբիւր ունեցած է Սերիտսի Պատմութիւնը։ Սերիտս կը գրէ. «Եւ նուագեցաւ թագաւորութիւնն Պարսից ի ժամանակին յայնմիկ ևւ զօրք նոցա բաժանեալ յերկու մասունս (համաւանդ, էջ 99)։ Յայնժամ զօրացն Բամայէլի, որ էին դամարեալ ի կողմանս Արեւելից, երթեալ պաշարեցին զՏիգրոն, զի անդ նստէր թագաւորն Պարսից։ Եւ զօրք աշխարհին Մարտց (իմացիր՝ Ասրպատականի, համաւ, 99—100) գումարեալ ի ձեռն զօրավարին իւրեանց Թոստամայ Զոփաեկաց, ժողովեցան եւ գնացին ի վերայ նոցա ի պատերազմ։ Յայնժամ թողեալ (Բամայէլացոց) գրապաքն՝ անցին յայնկոյս գետոյն Դիլաղայ։ Եւ գնացին եւ անցին նոքա (զօրքն Թոստամայ) զգետովն եւ պնդեցան զկետ նոցա, եւ նոքա (Բամ.) ոչ գաղարեցին մինչեւ ի սահմանս (ի ճամբս) իւրեանց՝ ի զեւղն որ կոչի շերթիւնս։ Եւ սաքա (Պարսիկք) պնդեալք զհետ նոցա ևւ չողան բանակեցան ի դաշտին, էր անդ ևւ Մուշեղ Մամիկոնեան որդի Դաւթի

գորավարն Հայոց երեք Հազար սպասազինօք
 և Գրիգոր իշխանն Ախնեաց աէրն՝ Հազար
 արամբ: Եւ եղիւ յարձակումն ի վերայ մի-
 մեանց, և փոխեան զօրքն Պարսից առաջի
 նոցա. իսկ նոքա զհետ մտեալ Հարին զնոսա
 ի սուր սուսերի խրեանց: Եւ մեռան ամե-
 նայն հախարարքն գլխաւորք. մեռաւ և զօ-
 րաւարն Ռոստոմ, սպանին և զՄուշեղ եր-
 կու քեոսրդւովքն, և զԳրիգոր Ախնեաց
 աէր միով որդւով²: Եւ այլքն զերծեալ զնա-
 ցին փոխատական յաշխարհն խրեանց: Եւ
 մնացորդք զօրացն Պարսից (որ) յԱտրպա-
 տական[է] գումարեալ ժողովեցան ի մի
 վայր և նստուցին խրեանց զօրավար զհո-
 ոռխազառ (եղբայր Ռոստոմայ, որ) և փու-
 թացեալ ի Տիգրոն էսո զամենայն զանձա
 թաղաւորութեանն և զրնակիչս քաղաքացն
 և զքաղաւորն խրեանց, և փութացաւ Հա-
 սուցանել յԱտրպատական...» (107—108):

Այս ղէպքերը տեղի ունեցան 636/7 տար-
 ւոյն: Սերիոս կը շիշէ նաեւ 642ի պատերազմը
 (էջ 112), որուն ազդեղաշար «ի Մարսս
 (Մարաց) դաւառի» կը դնէ, ուր էր Նիհա-
 ւանդ, հոս եղաւ որոշիչ ճակատամարտը:

Աղուանից պատմիչը երբ կը զրէ թէ
 Ջուանչիր շղամս եօթն ի պատերազմունս»
 մրցէր, պէտք է խմանալ կամ շամխոս եօթն»
 և կամ «եօթն» (է) կարդալ «շինդ» (ն),

² Սերիոս չէ շիշած Աղուանից մասնակցութիւնը
 այս պատերազմին մէջ:

ինչպէս կ'առաջարկէ Ն. Աղանց, որով ահա
նարկուած կ'ըլլայ 637—642 շրջանը: Թէ ի՞նչ
տղբերէ ասնուած է «ի Կառչանէ», զոր
Աղանց «Կապեախ» կ'ուզէ իմանալ³, չեմ
կրնար բաել: Իրմէ է նաեւ քննա սուղ ինչ
առաջը յամսեանն մեհեկի, որ օր Յննդեան
էր Քրիստոսի յաւելումը. ասանց տարւոյ
ամսուան օրը (Յունուար 6) յիշուած է:
Ուշադիր կ'ընեմ, որ վիպագիրը եւ այլ դէպ-
քերու մէջ կը սիրէ յիշատակել այս օրը:

Ջուանչիր իրեն քաղաք բնակութեան
կ'ընարէ Պերպուպատը. իր քով կ'առնէ
Հայրը: Այս աւգոստոսութիւնը Պարսիկները
արքայից արքայի գէմ «ապստամբութիւն» կը
համարին. եւ յարձակումներ կը դորձեն: Կը
յաջողին միջամտիլ ըլլալ Պերպուպատ եւ դե-
րեւ «գհայրն հանդերձ եղբարրք»: Երբ իրա-
զդած կ'ըլլայ Ջուանչիր, «արդարեւ ասեմ,
եթէ որպէս արջ սրգեկոսար...⁴ դասնայր
ճեպով ի Հայրենի վիճակին իւր սաճմանս՝
յոյն կոյս դեռոյն Կուրայ ի Կապիճանն գա-
ւառ»: Կը կոտորէ թշնամին: Վերադարձն
կ'ընէ «սա սաճմանօրն Վրաց... եւ անդ մե-
ծապատիւ սյրն Ատրնեբսեհ իշխան աշխար-
հին, որ երբեակ զաշերիցութիւն ի Հոռվ-
մայեցեաց թագաւորութենէն օւնէր, զայր առ
նա եւ իւրովի պատէր զվերս նորա»: Ատր-
նեբսեհ եւ Ջուանչիրի մէջ նիդակակցութիւն

³ Անահիտ, 1939, Թ. 10—12, էջ 4—9:

⁴ Հմմտ. Բ. Թայ, Ժէ. 8:

կը կնքուի: Վրական օգնական զօրքով կը հասնի Սևաթի եւ կը վանէ անկէ Պարսիկները: Շահաշէնի մէջ երկու ընդհարում կ'ունենայ Պարսից հետ, միշտ յաղթական: Ջուանշիր կին կ'առնէ Սիւնեաց իշխանին զուարթը յԱրուսեճան տաճէ: Պարսից հետ խաղաղութիւն կը կնքէ: Պարսիկը իր քով կը հրաւիրէ Ջուանշիրի հայրը եւ կ'արդելափակէ Պերպկաւաւ քաղաքը: Աղսանից իշխանը կը շարժէ իր հեծելազօրքը, կը մանկ Պերպկաւաւ, կը կոտորէ պարսիկները, կ'ազատէ իր հայրը:

«Ի քսաներորդ ամի Յաղկերտի համօրէն ի բաց բառնայր ի միջոյ՝ տէրութիւնն Պարսից, եւ այն լի մամ էր տիեզերամարտութեան Հաղարացւոյ եւ տեսնե իմոյ Ջուանշիրի ժէ մամ» (Բ. 13) :

Ն. Աղսնց, որ այս գրութիւն մանր քննութեան տաւ է, կը գրէ. «Կաղանկատուացին իշխում է Վրաց իշխան Աարնէրսէհին, որ այլուստ յայտնի չէ եւ կը փորձենք տարել որոշել նրա ինքնութիւնը: Ամբողջ ժիւ. գլխի մէջ միակ անփիճելի կէտն է Սասանեանների անկման տարին» (անդ, էջ 23) : Այսինքն «Ի քսաներորդ ամի Յաղկերտի (632—652)», համաձայն Սերէսի, էջ 137, եւ «Լի մամ» Հաղարացւոյ, այն է 621, սդ. 24—652 սդ. 11»: Ջուանշիրի «ժէ մամ» պէտք է հաշուել 636/7-ին:

Աղսնց իր խոստումը ի մասին Աարնէր-

սե՛ի չկրցաւ կատարել «ստարեւ», որովհե-
տեւ ըստ Հաեհաւ իր վերջին յօդուածը:

Ինձ կը թուի թէ վիպագիրը այս տեղ
Հակաժամանակագրական փոխաւորութիւն մը
կնքած է: Յօվհաննէս կաթողիկոս Դրաս-
խանակերացի կը դրէ, թէ երբ վախճա-
նեցաւ Աշոտ Ա, թագաւոր (890), «գայր տռ-
նա՝ սոս թագաժառանգն Սմբատ» ապա եւ
մեծ իշխանն Վրաց Ատրնեբսէ՛ ի ցտակեցա-
րար վշտակցութիւն» Ատրնեբսէ՛ «զնայ
Հանդիպի Սմբատայ, եւ թագաւորական
զգեստուց զգեցմամբ զսեւթոյր զգեստու-
նորա զգեցումն ի բաց թօթափէ» (էջ 144/3-
Ղաւկ): Ատրնեբսէ՛ վերադարձին կ'արզե-
լափակուի Բբասէն, կ'ազատէ Սմբատ: Այս-
պէս նաեւ Պարսից զօրագլուխը կը հրաւիրէ
իր բոլ Ջուանշիրի հայրը եւ կ'արզելափակէ,
կ'ազատէ Ջուանշիր իր հոգրը: Յունաց
Կոստանդին կայսր «եկն յաշխարհն Պարսից»,
կանչեց իր մօտ Ջուանշիրը: «Հրամայէր փո-
խել ի նմանէ գտխրական զգեստն, զոր սակս
մահուան սմուսնոյն իւրոյ էր զգեցեալ, եւ
ապուցին նմա դարբունական զգեստն» (Բ-
22):

Բ. 19 գլուխի վերջին մասը կը պատկանի
20-երորդ գլուխին:

Ջուանշիր կ'ենթարկուի արաբ իշխանու-
թեան (Բ. 19): Ապա «քնդ զօրափարին
Հայոց զնէր սխտ եւ քաջալերէր դառնալ ի
հնազանդութիւն Կայսերն Հսոսմոց»: Ջուան-

չիր հարատակութեան թուղթ մը կը գրէ Կոստանդին Կայսեր (Բ, 20)։ Կայսրը «խնդրէն հրամայէր գրել երգմունս յունել համամիտ խաղաղութիւն»։ Նոյնհետայն «պարզեա մեծամեծս շնորհէր՝ գահոյս արծաթի քանդակակերպ թիկամբք սսկէզօծ, հանդերձս ոսկէմանեայս, եւ գիւրոյ անձիմն մարդարտայեա սրատնիք սուսերն։ Եւ ասնէ գնա պատռին պատրիկ, եւ ասցր ասնել պատրկութեան եւ հիպատութեան եւ ապահիւսա(ր)քստութեան եւ ստրատելատութիւն, ելիատութիւն, 1200 արանց պատիւ, զի որում ինքն կամեսցի՝ շնորհեսցէ եւ նա գայնա»։ Նաեւ Ս. Թաշի մասունք մը, «գոր միշտ ի ծոց իւր կրէր, հանեալ յերմէ՝ առաքէր նմա» (Բ, 20)։ Կայսերական հրովարտական մէջ Ջուանչիր կը կոչուի «Գարդմանայ աէր, Աղուանից իշխան, ապահիւսատ եւ սրոտռին պատրիկ եւ Արեւելից կուսակալ» (Բ, 21)։

Ն. Աղսնց կը գրէ. «Կայսեր հրովարտակն իր ձեւով եւ բովանդակութեամբ վաւերական չէ կարող համարուել եւ ոչ Ջուանչիրի թուղթը...։ Առասպելական են մանաւանդ Կայսերական ընծաները... բայց ինչ որ աւելի է քան առասպել, այդ 1200 մարդու յատկացնելի գանազան պատիւներն են...։ Պէտք է կարծել, որ պատմագիրը լաւ չէ հասկացել այն ազբիւրը, որից օգտուել է, քաղելով բիւզանդական պատմաւանդները

աստիճանական ստեղծ կարգով...: Մեր պատմագիրը յիշում է այն աստիճանները վերից վայր կարգով»:

պատրիկ, «պատրիկոթիւն»

հիւստա, «հիւստատութիւն», «ապուհիւստա»

ապուհարքոս, «ապահիւստրքոսութիւն»
սարաակրաւ, «սարաակրատութիւն»:

Պրոսոպոպոքիկ («պրոսոնոպոպոքիկ»)
ախաղսոր, որ շնորհում է Ջուանչիրի, միայն
մէկ անգամ յիշում է պատմութեան մէջ,
շնորհում Վարդգ-Ռակուր հաւանօրէն ա-
յուան իշխանին:

Իսկ «էլիստութիւն» է եղուստրուքիւն
(illustris, եղուստր) (Անահիտ, էջ 22):
Եղուստր կը յիշուի անգամ մը Ալամանի
636 տարւոյ արձանագրութեան մէջ (Կոս-
տանեանց, Վիմական տարեգիր, էջ 1):
Աճառեան չէ ստուգարանած ծագումը. Ն.
Աղանցի կը պարտինք ստուգարանութիւնը
ἐκ τῆς ἰστορίας (լատ. illustris). Ի գրի եի վե-
րածուիր արդիւնքն է հոյ հնչունարանու-
թեան. ինչպէս այլուր ցոյց պիտի տամ ի
և ղ դրերու առջև ի կը վերածուի եի: Այս-
պէս նաեւ էլիստուքիւն, դար ունի Շահնա-
ղարեանի հրատարակութիւնը (Ա. 300) պէտք
է կարգաւ եղուստրութիւն (իլլուստրու-
թիւն):

Ջուանչիր Էնթարկուելով Կոյսեր իշխա-
նութեան «ի սահմանացն Վրաց մինչև ի

Դրունս Հոնաց միաշենձան ճոխութեամբ եղև
տէր մինչեւ ցղեան երասխ» (Բ. 21) :

«Իսկ յինն եւ ի տասներորդի ամի թա-
գաւորութեան իւրոյ Կոստանդիանոս թոռն
Հերակլոս բազմամբոխ դորօք... և կն յաշ-
խարհն Պարսից կորդեալ ի նոցանէ զկողմանս
աշխարհին» : Կանչեց Ջուանչիրը իր մօտ...
յաշխարհն Մարաց, ի Քունգր դեօղ» (Բ. 22) :

Թէև Կայսրը իր ծոցին մէջ կրած Ս.
Սաշը սպարկած էր Ջուանչիրին, բայց եւ
այնպէս նաեւ այս տեղութեան «խնդրէր ի
Կայսերէ զմասն յախտենից թագաւորին
նշանի» : զոր եւ կ'ընդունի : Այս խաշի մա-
սունքը կը գետեղէ Գարգմանայ բերդին մէջ,
որ նոր եկեղեցի մը կը շինէ :

Գարնան կ'ուղեւորի Վաղարշապատ,
միւսանդամ հանդիպելու Կայսեր : Կայսրը
մեծ շուքով կը մեծարէ Աղուանից իշխանը,
որուն թանկագին նուէրներէ դատ «զբաջ հա-
ւուն իւրոյ Հերակլի եւ գնիկխոսց հանոյն
զարքունական գօտին էած ընդ մէջ նորա»⁵
եւ գիրն սրամուճան եւ դրօշս երկուս : Եւ
զորդիս նորա առնէր սրատրուին՝ զաղայա-
կանս : Եւ որ միանգամ առաջին թագաւո-
րացն Աղուանից զիւղաստանեայք եւ սահ-

⁵ «Հերակլի բնասնիրոյ մ ծանօթ է մի նիկեաւոս,
որ Հերակլի հորեղբոր Գրիգորի որդին էր : Նիկեաւոս
կնոջ անունն էլ եւ Կոստանդին հանին չէր կարող այդ-
պէս կոչուիլ եւ ոչ էլ այդպիսի գօտի ունենալ, որ կա-
րէի լինէր զարգարէյ Աղուանից իշխանի մէջքը» :
Ն. Աղունց, Անահիտ, 25ր :

մանք լեալ էին՝ զամենայն ի նա ընձեռեաց յազգաց ազգս» (Բ. 22) :

Կոստանդին Կայսր իր 19րդ (660) տարւոյն ոչ Պարսկաստան եւ ոչ ալ Հայաստան զաջած է : Ան Կարին եկած էր 653 տարւոյն (Սեբ. 139) : Այս միջոցին Թէոդորոս Ռշտունի ենթարկուած էր Արարացիներուն. շրնդ նմա էին միարան Վրացին եւ Աղուանն եւ Սիւնին. որք ըստ Հրամանի նորա գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհս եւ ամրացան ի նմին» (Սեբ. 139) :

Կարնէն անցաւ Գուին. Մուշեղ Մամիկոնեանը նշանակեց «Իշխան Հայոց Հեծելայն եւ արձակեաց ի կողմն Սեպհական զնդին երեք հազարօք. նոյնպէս արձակեաց ի զօրաց իւրոց ի Վիրս եւ յԱղուանս եւ ի Սիւնիս՝ քակել զնոսա ի միարանութենէ... րայց Աղուանն եւ Սիւնին եւ Գունդն Սեպհական ոչ հնազանդեցան» (Սեբ. 140) : Ուստի 652—653ին Աղուանները Արարական ազգեցութեան տակ էին, Թէոդորոս Ռշտունիի Հրամանատարութեան տակ : Սերիոս կը զրէթէ Մուսաիս «Իշխանութիւն ետ նմա (Թէորոսի) զՀայս եւ զՎիրս եւ զԱղուանս եւ զՍիւնիս մինչեւ ցկապկոհ եւ ցպարհակն ծորաց» (էջ 143) : այսպէս շարունակուեցաւ մինչեւ 659, երբ Համազասպ Մամիկոնեան փոխեց զրօշը եւ անցաւ Բիւզանդացիներու կողմը, իրեն հետ էին Սիւնիք եւ Աղուանք (Սեբ. 152) : Իր մահէն ետքը (661) Գրիգոր

Մամիկոսեանի օրով դարձեալ արարական իշխանութեան ենթարկուեցան մինչև 682:

Աւարի «Կոստանդին չէր կարող նշանակել Ձուանչիրին իշխան ի սահմանաց Վրաց մինչև ի գրունս Հոնոց միահեծան նոխութեամբ, ...: Սրանից հետեւում է, որ մեր պատմագիրը ի նկատի ունի 659ի քաղաքական փոփոխութիւնը Համագաստի օրով ...: Եւ այս կը լինի միակ պատմական կորիզը, որի շուրջ զիջել է պատմագրի երեւակայութիւնը այնքան անհեթեթ դրոյշներ խառնալիտ յիշագութեամբ» (Անտոն, 25—26):

Այս 659էն երկու տարի ետքը Ստեփաննիստի Այուսանից աշխարհը: Ձուանչիր յետս կը մղէ թշնամին (Բ, 23): Ասկէ դարձեալ երկու տարի յետոյ կ'աւարտի Գարգմանաբերդի եկեղեցւոյն շինութիւնը, եւ արաց ամսի 11ին «զՍաչն լուսոյ տարեալ հանդուցանէ (Ձուանչիր) ի տանն, զոր շինեաց» (Բ, 24): Այն տեղ ծնրադիր կ'ազօթէ իշխանը: «Այօթք Ձուանչիրի» ներկայացուած է Բ, 25: Այս ազօթին մէջ կը յիշէ «գուտերս եւ զդատերս իմ», իր դուգակիցն Սոսրոմանուշ⁶, ալեօք ծաղկեալ հայրն Վարագ-Գրիգոր, մայրն Գորիգուխա, եղբարքն Վարագ-Պերտմ եւ Յեղուս-Սոսրոմ»: Այս «նո-

⁶ «Այց արաւցեա ինձ եւ զուգակիցի իմոյ Սոսրոմանուշին յայց կու տայ, թէ Ձուանչիրի կինը կ'ապրէր տակաւին, թէ եւ Բ, 222 վախճանեալ ներկայացուած էր»:

բաճարաւ տօնին» աւարտելէն ետքը կ'երթայ չի ձմեռանահանդիսա քաղաքն Պերտդքաւատ»

Առանց տարակուսի դադարելովս չի ի Սաշիս նորաճարաւ տօնը սեպտեմբեր 14ի Սաշի տօնին - զայս կը հաստատէ յետ տօնին երթն ի ձմեռոց: Եւ որովհետեւ արաց 11 = Սեպտեմբեր 14 կը զուգարկայի միայն 932—935 տարիներուն, պիտի հեռեցնենք, որ Ջուանչիրի Գործոց վիպապիրը յերկրած է պատմութիւնս այս տարիներու մէջ: Տեսանք վերադոյն, թէ վիպապիրս ծանօթ էր Յովհ. Կաթողիկոսի 930ին դրի անուամբ Պատմութեան:

Յաջորդ տարին, ձմեռը, Հոները կ'աւարտակեն յայսկոյս Կար դեաի եւ Երասիի եզերքը: Հոնաց թագաւորը իր Եղբայրն կ'ազարկէ Աղուանից իշխանին եւ տեսութիւն կը խնդրէ: Ջուանչիր աներկիւղ, առած հեար 17 հոգի կը ներկայանայ Հոնաց ճամբարը: Շանդ անայր զղուստը թագաւորին իւր ի կնութիւն» եւ կը վերադառնայ քերելով հեար 120·000 ձի եւ արջատ եւ 1200 հոգի, որոնք զերի տարուած էին Հոնեւէն: Էւ այս եղև երկու տմօք պակաս յերկից տառնեւեկաց», այն է Ջուանչիրի սպարապետութեան Տերորդ տարւոյն (636—28 = 664 · Բ · 26):

Ջուանչիր նոյն տարւոյն իր աղօթքին մէջ յիշած էր իր կինը Խսարտիանոյ՝: Այն որ այրաղեն պարսիկ սպարապետին դուստրը մերթաւմ էր աննէ, այժմ վայրադ հոնի

դուռարը կին կ'առնէ : Արդարեւ զարմանալի :

Ջուանչիր նկատելով, թէ Բիւզանդացւոյ ոյժը տկարացած է եւ Արարացւոցը զօրացած, կը խորհի մերձենալ Արարացւոց : Ժամանակագրութեան համար ունինք ակնարկութիւններս. «Յայնժամ տուալ Կայսերն Հոսամոյ գահն իբրտն զօրացն՝ աճապարէր ընդ ծով եւ ընդ ցամաք անցանել ի սահմանս հետաւորս կղզեացն արեւմտից : Այն վեցերորդ ամ էր հարաւայնոցն փոխելոյ զթագաւորութիւն իւրեանց յաշխարհն Ասորեստանի. զի թողեալ զերկիր ազախնոյն՝ արկանէին զաթուս տէրութեանն ի Դամասկոս» (Բ. 27) : «Ակնարկը վերաբերում է Կոստանդ Կայսերին, որ արդարեւ իր ակնարկագրութեան Միկիլիստ. բայց այս եղաւ 662 թուին» : Իսկ Մուսաիա Դամասկոս մտցրաքաղաք հռչակեց 662ին. սուտի վեցերորդ տարին կ'ըլլայ 667. Եթէ նկատի չառնենք 657ի Ալիի եւ Մուաւիայի ճակատամարտերը վերջինս յաղթական եղաւ եւ մնաց Ասորեստան : Այս 662/3 տարւոյն կը համարատեսխանէ Ջուանչիրի իշխանութեան 28-րորդ տարին (662/3) : Դամասկոսէն վերադարձին կը հանդիպի Արուսէի մէջ Գրիգոր Մամիկոնեանի եւ Անաստաս կաթողիկոսի (Բ. 27-Աղոյնց, Անահիտ, 28—29) :

Թէ ինչ ազդեցիկ քաղաք է վրացիներս իր ակնկէութիւնները Կոստանդին Կայսեր ի Սի-

կիրիսողութիւն եւ սպանութեան մասին . շղթա-
տեմ .

Ջուանչիր երկրորդ անգամ կ'երթայ
Ամիրապետին . ժամանակը կը նշանակուի
« յերեաներորդ ամի թագաւորութեան Կոս-
տանդնի », երբ ուղանում է († 468) . եւ
Ջուանչիրի իշխանութեան ԼԳ տարին, որ է
668 Պ (Բ. 28) :

Ընդ մէջ Բ. 28 եւ 34 դրոշմերու գետե-
դրած են տեսանոյ Բորայէլի ձեռքով յայտ-
նուած նշխարներու պատմութիւնն եւ նմա-
նիք, որոնք տեղի ունեցած են Ջուանչիրի
որով : Ջուանչիրի պատմութիւնը կ'աւարտի
Բ. 34 գլխուն մէջ . ուր կը նկարագրուին
անոր եղերակուն մահուան պարագաները :

Իշխանը տմարանոցէն կը մերադառնայ
Պարտաւ : Սեպտեմբեր 14ին կը տօնախմբուի
Ս. Սաշի Նաւահատիքը . որուն ներկայ էր
Ջուանչիր : « Եւ մինչդեռ հանգուցեալ էր
մեծաւ ուրախութեամբ », « սոցր ոմն ստրօբէն
եւ վատանչուն . . . մահ խորհեցաւ ի վերայ
նորա » : Սա, Ենիքա անուն, առած իր
չորքը համախոհներ, կը կազմակերպէ դա-
ւադրութիւն մը Իշխանին դէմ : Պիշեր Քա-
մանակ կը մտնէ արքունիք . « եւ հրապու-
շեալ զնա (Իշխանը) ի պատճառս բղջախո-
հութեան . . . հաւանեցուցանէր զնա երանելի
զրոտան խոհերակուն » : Եւ մինչ ի տաճարէ
անաթի երանէր իշխանն ընդ հանապարհն
պարտիզադար ծագկոցացն, ի գիշերի յառա-

չբո պահան, անխաճան եւ թուր միայն տան-
լով: Առեալ շարարարոյ կնիքոյ գառ-
ձանոցին Վարադոյի գոտեան պոզոմա-
տիկ: Եւ յարժաւի յետոստ կողմանէ
Հարկանէր զիշխանն արի սաստիկս վիրաւո-
րեալ: Իշխանը կիտամո՛ւտուն կը տարտի-
քանի մ'որէն կը վախճանի: Դաւաճանը կը
հետապնդուի. բոցը կարեւր չ'ըլլար ձեռք բե-
րել: Կ'աւարեն տունը, ապա կը շրջեն:
Մահը բնդ շանուր սուղ կը պատճառէ: Դաւ-
թակ ձարտատան կը շիւտէ անոր ողոր:

Ապանու թեան պարագաները շատ նման
են Հայոց Սուրով Ա. թաղաւորի սպանու-
թեան, նոյն իսկ բռուեր եւ աստ թիւններ փոխ
ասնուած Աղաթանգեղոսի նկարագրու թեանէն:
Դաւաճանին անունը «Կնիքոյ» կը թուի ինձ,
թէ Անակ անունին (Ա. 1) «Ենակ» գրուած
աղճատուած ձեւն է:

Չուննչիքի սպանու թեան տարին չէ յի-
շուած վիպագիրէն:

Չուննչիքի Գործը, ինչպէս տեսանք,
պատմական վէպ մըն է: յրուն պատմական
դեպքեր 636—680 շրջանն է: Վիպագիրը իր
պատմական պատկերները հանած է հոյ
պատմագիրներու մտաւարարած հիւթե-
րով եւ հոյ մտանկայութեան լոնդայած բա-
սերով:

Ան կարդացած է Լէ—ժ. դարու հոյ հի-
շինակութիւնները: Վէպին շրջագիծը կառ-
մելու համար նիւթ հայթայթած է «Դաւ-

Թափի Ողբը», որ ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, յօրինուած է Գաւիթ հիւպատէ ի մահն Աչոտ պատրիկի († 668) :

Վարդգիւրը եկեղեցական զատէ կ'երեւոյտն հայրենաւոր ազուան (գարգամեցի) էկր պատկանի ժ. դարս կէսին. որ գարթնումի դարն էր Ազուանից համար. հաւանորէն Սահակ Սեւադայի գործցէն Սահակո, որ ևս Սեւադայ կոչուեցաւ, այր քաջ էր ևս յաջող. որ հաւ հասարակ տիրեաց Գարգամեաց և Քոստիփաոնեաց դաւառաց, այլ ևս աւագակապեալաց Չորսկեայն բաժանդակ. եղև իշխան և խնդրոյ խի գրադիտութեան. և գործապետս ի տան իւրում կարգեաց» (Գ. 23) : Այս գործապեաներէն ծին եղած բլլարս է Գարգամեաբերդի եկեղեցոյն երէցը, հաւանական վարդգիւրը վարսանութեանս և անոր կցորդ մասերս, որոնց միայ պիտի խօսինք յաջորդ գլխուն մէջ :

Վէպիս հերոսը Ջուանչիք, 636—680 տարիներս պատմութեան մէջ չի յիշատակուիր ոչ հայ, ոչ յայն ևս ոչ արար ազրի բնորս քով : Ջուանչիքի հայր կը ներկայացուէր Վարադ-Գրիգոր Ա., որ ինչպէս յիշեցինք պատմական անձնատարութիւն էր : Մեզի ծանօթ է նաև Վարադ-Գրիգոր (Բ.) պատրիկ, ապարապետ Ազուանից, որ 105ին, Միքայէլ կաթողիկոսի ընտրութեան առթիւ արուած Չեւորակին տակ ստորագրած է : Այս ձեռնարկը

չէ տանուած Աղուանից Պատմութեան մէջ, բայց պահուած է Թղթոց գրքին մէջ եւ հրատարակուած Սամուէլ Անեցւոյ ժամանակագրութեան Յաւելուածին մէջ, էջ 286: Հաւանորէն այս Վարաց-Գրիգոր Բ.ի սրդին էր այն Ջուանչիր իշխանը, որ սպաննուեցաւ 725ին. Աղուանից Պատմութեան մէջ Գ. 17 կը կարդանք յամեն ՃՀԴ. «Ի այն ժամանակս զՋուանչիր իշխան Աղուանից սպանին Ամեթեղութիւն»: Հաւանորէն այս պատմական անձնաորութիւնն է վէպիս հերոսը:

(2. ՏԷՐ ԻՈՐԱՅԷԼ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԿԵՐԵՄԻՆԻՆԻՅ

(Ա. 27—30, Բ. 29—31, 33—45)

Տէր Իսրայէլ Մեծկուկնից Եպիսկոպոս կը յիշուի 707ին, Աղուանից Միքայէլ կաթողիկոսի գումարած ժողովին ներկայ Եպիսկոպոսներու թիւին մէջ (Սամ. Անեցի, էջ 286): Ան բաժանայ ձեռնադրուած էր Մեծկուկնից Գաւթ Եպիսկոպոսէն (Բ. 33) եւ անոր մահէն ետքը յաջորդ ընտրուած (Բ. 37) Վարաց-Տրդատ իշխանին օրով, հաւանորէն իբր 680ին Եղիազար կաթողիկոսի ձեռնադրութեամբ:

Կրտսի թէ Ներսէս-Բաղուր Աղուանից կաթողիկոսը երբ իբրեւ քաղկեդոնիկ երեւան երաւ, հետագայ Իսրայէլը անթաւն (Գ. 3): Եթէ տեղիքս ներմուծուած մը չէ, պիտի ենթադրենք, թէ Իսրայէլ Ներսիսի

մահէն ետքը միւսանդամ տիրապած է տխուրին: Ան վախճանած է ԴՊԷՆ ետքը:

Իսրայէլի նախաւոր կեանքի մասին պնդմարտախօս գրաւոր բանից սակաւ ինչ նուազ գաի — կը գրէ անանուէն կենսագիրը — Է. միայնանայոյն Իսրայէլի սկիզբն անշուք իմն էր: Բայց գիտէ ան, թէ Իսրայէլ Գլխոյ մանրին վանականն էր, նոյն իսկ «աւան»: Որ մը ատամ չեաւ «արբանեակ մը» կը բարձրանայ լեռ: ասորի մը բովանդակ ի լերինն ննջէր նա ի լերկրի ի վերայ ծնդաց իւրաց: (Բ. 29): Այս տեղ մէկ օր «ի չորբարդսմ պաշտ» գիշերոյն» կը տեսնէ չաւշոյի տեսիլ մը, լուստախոյլ, միմտորար անաշահատ, ձայն մը կը հաղորդէ իրեն «գրե՛մ խորհարդ ցուցակութեանն անցեալ ժամանակաց, պարտեալսէս քաւրդութեանն, թէ ի բը որդեօք կամ գիտ քո քնկալան, որայիտի տրամբք, ո՛ւ տատեք էին, սբք տրեամբ պատերազմեալ վկայ անուն ժառանգեցին, կամ սբք տրեք պատուածայինն ծածկեցին զգանձ, Է. թէ քեզ իմուցիր» նմա: գինչ պարտ իցէ ասնել: Այս ամենացն ատացեալ ատ նա միւսնդամ Է. երկիցս: Իսրայէլ խեղամտա կ'ըլլայ լուսածնելուն:

Յաջորդ օրը կ'ըջնայ լեռնէն զեկուցանելու օժտածներն աւ լաւմեքը: Մեծկաղմանց Դաւիթ կախակաղաւթին: Իր կարգին Դաւիթ նոյները կը հաղորդէ Սաաանէն կաթողի-

կուսին. որ կը հրամայէ «Ժողով մեծ լինել» :
 «Ժողովին մէջ էր «արի սցըն» Յովէլ, Մեծ-
 իրանքի եպիսկոպոսը, որ «լի էր հոգի զի-
 տաթեամբ եւ տեղեակ տառաւածաշունչ
 Գրոց» : Աս թորթ բառաւորները «դատարկա-
 բանութիւն եւ ցնորական տեսիլ» կը հա-
 մարի : Բայց Կաթողիկոսը ուշադիր կ'ընէ.
 որ «գանձք երկնայինք ծածկեալք ի վերջին
 ժամանակս տեսիւամբ ի ձեան մարդկան ի
 տեղիս տեղիս երեւեալ են... առան խկ
 յիշատանից աշխարհիս ի թաղում տեղիս
 երեւեալ են նշխարք սրբոց. եւ չկ ինչ այս
 զարմանք, որ այժմ երեւի» : Կը յանձնա-
 բարէ Կաթողիկոսը, որ Դաւիթ եւ Յովէլ
 եպիսկոպոսներու հսկողութեան տակ պե-
 րումներ կատարուին :

Պերումները յաջող արդիւնք կաւ առնել :

Թէպէտ դիտնականն Յովէլ խառնափա-
 նեցաւ, թէ սխալ էր իր դատողութիւնն, առ-
 կայն եւ այնպէս մենք ուզիլ կը զանենք իր
 դատաստանը, թէ «դատարկաբանութիւն եւ
 ցնորական տեսիլ» են ոչ միայն բառաւորն,
 այլ եւ դրաւածները :

Ն. Ազունց կը գրէ. «Այս արտամտութիւն-
 ները յերիւրեւմ եւ ձմ հոս մեկնելու Գիտի
 եւ Չղաթի սրբութիւնների ծագումը եւ սղդ
 ժիջողով հաստատելու նրանց յայտնութեան
 փառար : Բ. գրքի 23—25 գլուխները կա-
 պուած են սերտօրէն Ա. գրքի 27—30 գլուխ-
 ներին. գրուած են մի եւ նոյն սղուով եւ չնչով

և պատկանում են մի և նոյն դրչին» (Անա-
շխ, Ժ. 4, էջ 76)։ Այս խնամամբ ալ պէտք
է հասկնալ Խորոյէլի բնդունած տեսիլքը։ ան
խեղձութեամբ եղաւ ոչ միայն սուրբ մասունք-
ներու ծածկութեամբ տեղերուն, այլ և թէ
սրբոնց ձեռքով և ինչ պայմաններու մէջ
ծածկուած էին։

Է՛. ԱՂԱՒԱՆ-ՏՐԳԱՆՆԵՐ ԱՆՈՒՅԻՆ ԵՆՈՒՆ

Ջիւանշիրի սպանութիւնէն ետքը իշխա-
նապետ կ'ընտրուի Վարազ-Տրդատ, Ջիւան-
շիրի Վարազ-Պերճեմ եղբոր որդին, լար մե-
ծաբեալ էր կայսերակերպ պատասխան՝ դա-
պիհիպառա պատարկութեան (սոյ. զապիհի
պատարկութեան) ստացեալ պատիւ։ Աս իրեն
նստաց կ'ընտրէ Պարտաւ մայրաքաղաքը։

Հոնաց թագաւորն Ազիւիւղթուեր (Իլի-
թուէր, Բ. 13), որուն դատարը կին տուած
էր Ջիւանշիր, «իբրեւ թէ վրէժխնդիր ու-
րեանն Ջիւանշիրի» կ'արչաւէ Ազաւանից աշ-
խարհ. կ'առաջադրուի Վարազպետի զաւար
և Սեաի զաւար։ Կր բանակի «ի կողմանս
դաշտին տա աստմանօրն Լվնաց»։

Այս արչաւանքը հաւանօրէն նոյն է Ասա-
րաց արչաւանքին հետ, որ տեղի ունեցաւ
682—685ին, և տարածակէցին Ազաւանից,
Վրաց և Հայոց աշխարհները։ Այս արչա-
ւանքի մասին ունեցանք առիթ խօսելու վե-
րագոյն (էջ 228—232)։ Անանուն ժամանա-
կագիրն և Ղևոնդ կր վկայէին, թէ Աս-

զիրք «Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից» տիրեցին եւ «սպանին ի պատերազմի զիշխանս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից»։ Ղեւոնդ կ'աւելցնէր, թէ «եւ ինքեանք (Սաղիրք) ապատակ սփռեալ ի վերայ աշխարհիս սոխն զրազում գաւառս եւ գաւանս : եւ առեալ դաւար եւ զգերութիւն զնոցին յաշխարհն իւրեանց» (Ղեւոնդ, 15—16) :

Աղուան սրտամաղիրք կը լսէ Աղուանից իշխանի սպանութեան մասին : Ընդ հակառակն կը գրէ, թէ Վարազ-Տրդատ իշխան, տնօր զիմաղրելու Հոնայ, Եղիազար կաթողիկոսը սրտագամաւոր կ'ուղարկէ Հոնայ թաղաւորի ճամբարը «ցոյցանելով ի ձեռն նորա զիւր միամիտ հաւատարմութիւնն եւ զսէրն» : Կը յաջոյի կաթողիկոսը «նուաճել ցմիտս նորա ի հաշտութիւն եւ ի սէր անբաղակի» : Հոները կը քաշուին Աղուանից սաւմաններէն (Բ. 36) : Այնուհետեւ Վարազ-Տրդատ «օրրստօրէ յառաջանայր ի սեւաւաւորութեանն իւրում եւ ընդունէր զգերացոյն զսէն ի հօր եւ յարքայակերտ իշխանէն Տաճկաց՝ սաւմանակալ յինել կողմանն Աղուանից եւ Սաւաղացոյ գաւառին» (Բ. 37) : Դիշ յետոյ սակայն կ'ըսուի, թէ 681/82 տարւոյն «հարկը, որք եղան ի վերայ մեր ի զմեզակ սողէն Տաճկաստանեայց՝ յոյժ զսանդեալ տարակուսէ ցմեզ» (Բ. 39) :

Վերադարձին են այս տեսութիւնները : Եւանթի է պատմութենէն, թէ Հայերը, Վրա-

ցիներն եւ Սարուներ 682ին, օգտուելով Արա-
րացեաց ներքին դաժակալական կռիւներէն,
թաթաւեցին արարական յոժը: ՂԷւոնց
(Էջ 15) կը գրէ. «Դադարեցին ի ծառայու-
թենէ նոցա (Արարացեաց) Հայք, Վիրք,
Աղսանք, ծառայեալ նոցա տմն երեսուն:
այսինքն 652—681:

Վարաց-Տրդատ իրր 680ին կ'ազարկէ
Բորայէլ Էպիսկոպոսը Հայաստան «ի գործ
ինչ խորհրդական եւ ի սէր»: Այս միջոցին
բերեալ էր իշխանն եւ մեծ գորամարն
Հայց <Գրիգոր Մամիկոնեան> ի Թարգա-
նայ ի Դարանաղեաց դատունն զարատուական
նշխարս սրբոյն Գրիգորի բոյսրալին ամե-
նայն սակերօքն հանդերձ: ի Վաղարշա-
պատ քաղաք եւ հանդուցեալ ի նորաշէն
յարկս եկեղեցւոյն, զոր մեծին Ներսիսի շի-
նեալ էր յանուն սրբոյն Գրիգորի»: Տէր Բա-
րայէլ կը յաջոյի միջնորդութեամբ Հեղինէ
ղշխոյին (Գրիգոր Մամիկոնեանի տիկնոջ).
«որ յԱղսանից նահանգէն էր», ստանալ
Ս. Գրիգորի ձեռքը, զոր կը ստանի եւ կը
հանդուցանէ «յիւրում մենաստանին ի Պյտոյ
վան» (Է. 38): Հայ պատմադիրներուն ան-
ձանօթ է Ս. Գրիգորի նշխարաց փոխադրու-
թիւնը Թորղանէն Վաղարշապատ եւ դեռե-
ղումը Զուարթնոց եկեղեցւոյ մէջ:

Հեղինակը ողբիւր ունեցած է սա այս
Յամհ. Գրաւխանապետոյի կաթողիկոսին
Պատմութիւնը, որ կը կարգանք. Ներսէս

կաթ. Շինող «չինէլ տաճար սրբութեան...
բառ անուանակոչութեան սրբոյն Գրիգորի...
ի ներքոյ շորից սեանցն... դնէ զնշխարս աս-
կերաց սրբոյն Գրիգորի. իսկ... զպատուա-
կան զլուխն դնէ ի գանձարանս աստուածա-
թեանն...: Բայց Հայրապետն մեծն Ներ-
սէս... (Էջ 83—84, Ղուկ): Եկեղեցին,
գոր «նորաշէն» կը կոչէ վիպագիրը, ունէր
իր բրնձամեայ տարիք մը: Ներսէսի «մեծ»
յորջորջումը Դրասխանակերտցիէն է:

Աղյուանից իշխաններն եւ Եղիազար կա-
թողիկոս խորհուրդի կը նստին, եւք մը
դռնելու Երկրին քաղաքական ղեկավարին կա-
ցութեան: Քննելի խնդիրներն են. «Ահա
հարկք, որ եղան ի վերայ մեր ի զժնգակ
ապղէն Տաճկաստանեայց, յոյժ վառնդեալ
տաքակուսէլ գմեղ: Եւ Երկրորդ անգամ՝ ան-
հնարին աղէաք այն են մեղ, ամի ամի աս-
պատակել յաշխարհս մեր զօրացն Հոնայ: Եւ
յերկարանշիւք կողմանցն բռնութենէ թշնա-
մեայ տեքեալ պակասեցաւ երկիրս»:

Այս կը տատաշի «ի կի՛, ամի հարա-
ւայնոյ իշխանութեան գոռողին Մահմատայ»:
Կ'սկնարկէ հիշրէի 62 թուականը, որ կը
համապատասխանէ փրկչական 681/2 տար-
ւոյն: Այս սցն տարին է, երբ Հայք, Վիրք
եւ Աղյուանք թոթափեցին արարական լուծը:

Թէեւ ըստ Բ. 36 դրսուն հոնական (Խաղ-
րաց) վառնդը բարձուած էր, բայց դարձեալ
այդ վառնդի մասին կը խոսուի: Յամենայն

դէպք հաս խաղաղաց 683—685 տարիներու
ստապատակութիւնները կ'ազնաւորուին. այս
դէպքին՝ համաձայնեցներու համար ուղից
ժամանակադրութեան հետ՝ ԿԲ. տարին
պէտք է իմանալ յսկեան տարիներ, ուստի
 $621\frac{1}{2} + 62 = 683/84$: Յաջորդ տարւոյն տեղի
կ'ունենայ Հայոց, Վրաց եւ Աբխազից միա-
ջեակ ուժով մզուած անյաջող պատերազմը
Պաղարաց դէմ, երբ կը կոտորուին երեք ազ-
գերու սպարապետները (685, սղոստու)՝
թէպէտ վրացացիք կը լռէ այս պատերազմի
հետեւանքի մասին:

14. ԻՍԻՐԱՅԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱԲԷԼՔԵԼՈՍԹԵՆՆԵ
ՀՈՆԱՅ ԱՇՈՒԱՐՇ
(Բ. 39—45)

Պարտաւի խորհրդածպոյր 681/2ին կ'ու-
րաչէ, որ Հոնաց խաբանին պատգամաւորու-
թիւն մը օգտարկուի, կնքելու համար Հոնաց
եւ Աբխազից մէջ «հաշտութիւն եւ անբակ-
տելի սէր»: Պատգամաւորութեան գլուխ կը
կարգուի Մեծկտրմանց Խորայէլ Էպիսկոպոս:
Պատգամաւորները հանապարհ կ'ելլեն 681/2
տարւոյ մեհեկի ամսոյն 18ին, այն է 681,
դեկտ. 24: 12 օրէն կը հասնին «ի քաղաքն
Լիմնաց», յանուար 5ին եւ փետրուար 10ին
«ի Հոյսեկազ քաղաքն Վարաշան, ի մասս
բաւտանորդացն»: Մեծ իշխանն Հոնաց, մե-
ծամեծք եւ քաղաքացիք կ'ընդունին զանոնք
մեծ սրտատուով (Բ. 39):

Խորայէլ կը աւանդ այն տեղ մտրդկան
հեթանոսական բարերն ու կենցաղը. ստա-

տիկ կը տիրի: Բայց կը դարձացնէ զինքը
 Խաբանին եւ քաղաքացիներու ազնիւ վերա-
 րերութիւնը: Քաջայերուած առիկ կը սկսի
 քարոզել անոնց քրիստոնէութիւնը: Սիրով
 կ'աւնկնորեն զինքը (Բ. 40): Ազգիպութեւր
 Խաբանը կը հաւատայ: Կը հրամայէ կտրել
 Ասպանդիատայ ձօնուած ծառերը: փայտերը
 Վարաչան կը տանին: Իսրայէլ անոնցմով
 զեղեցիկ, պատկերագործ խաչ մը կը շինէ:
 անոր ստորտը երկրացիկ դռնակ մը, որուն
 մէջ կը զետեղէ «խաչ մի արծաթեղէն մատ-
 նաւորեալ ի աէրունական Խաչէն»: Այս Խաչը
 կը կանգնաւ արքունիքի դրան առջեւ: Կը
 մկրատին քաղաքացիք: կը քանդաին մե-
 շեանները (Բ. 41):

Ամբողջը յարատաթիւն է Ահարոն Վա-
 նանդայուց (եւ առիկ Դ. Խորենացուց, Բ.
 86) Դ. Նաւնէի Խաչի պատմութեան¹:

Խաբանը կը խնդրէ Եպիսկոպոսէն, որ
 մնայ իրենց քով, «կանգնելով ի Վարաչան
 քաղաքիս մերում գաթա հայրապետական»: Իսրայէլ
 կը հասկցնէ իրեն, թէ այս մասին
 Աղբանից Եպիսկոպոս հայրապետի հաւանու-
 թիւնը պէտք է: աստի կարեւոր է զիմեզ
 իրեն գրաւոր (Բ. 42):

Իսրայէլ կը մեկնի: Խաբանը կ'ազարկէ
 անոր հետ երկու սրտագամաւոր հան-
 զերծ հրամարտակներով ուղղուած Եպիսկոպոս

¹ Հմմտ. Աղիւնեան, Քրիստոնէութեան մատչեք
 Հայրապետն եւ Վրաստան, Վիեննա 1949, էջ 75—100
 եւ Հանդ. Ամս. 1947, էջ 497—553:

Աղուանից և Սահակ Հայոց կաթողիկոսներու և Վարազ-Տրդատ Աղուանից և Գրիգոր Հայոց իշխաններու (Բ. 43—44) :

Սահակ կաթողիկոս (677—703) և Գրիգոր Մաժրկանեան († 685) կը յայտնեն Ստրանին իրենց ստախակցութիւնը քրիստոնէութիւնը ընդունելուն համար. իսկ ի մասին Բարայէլի կը գրեն թէ այդ խնդիրը Աղուանից կաթողիկոսի հաճութենէ կախում ունի :

Եպիսկոպոս կաթողիկոս և Վարազ-Տրդատ կը պատասխանեն, որ Բարայէլ եպիսկոպոս իր թեմն ունի և պէտք է իր ժողովուրդը համարէ. բայց և այնպէս կը հաւանին որ Բարայէլ ժամանակ ժամանակ այցելէ Հոնաց աշխարհը. ինչ որ յանձն կ'առնէ ան (Բ. 45) :

Թէ Բարայէլ եպիսկոպոս լուս յանձնառու թեան այցելից երբեք այդ աշխարհը, Աստուած գիտէ. մենք գիտենք միայն, որ Հոնաստանեայք ինչպէս յառաջ էին, նոյնպէս յիսոյ մնացին նոյն հեթանոս բիրտ քարքիւրու մէջ :

Յիշեցինք, թէ Բարայէլ եպիսկոպոս հալածուած էր Ներսէս Բաղուր Աղուանից կաթողիկոսին և հետաքուտ թեմէն² : Եթէ պատմական եւ մեզ հայտնի չափով տեղեկա-

² Ներսէս-Բաղուր երբ ընտրուեցաւ կաթողիկոս գերաներին Բարայէլ նշանադրած եպիսկոպոսն Մեծ-Կոզմանց հալածեաց, որ գրաւում աշխարհն Ստորաց և Հոնաց գործոց ի քրիստոնէութիւն (Գ. 33) :

թխաներս Իսրայէլի մասին, կ'ենթադրենք, թէ Իսրայէլի համար լաւագոյն ժամանակն էր ակնունչն մերժուելէն ետքը ուղղակի Հոնաւատն երթալու եւ իր նորադարձները հոփուելու:

Աղուանից Պատմութեան այս 35 (Ա. 27—30, Բ. 17—15) գլուխները մէկ գրիչ կ'ենթադրեն: Այն ձեռքը, որ այդ գլուխներու խոստարանութիւնները գրած է, Ա. 27, 28 եւ Բ. 33 գլխոց բովանդակութիւնը սրահած է «պատմութիւն-փոփոխանարար», «չորադրած պոստարար» եւ «փոփոխանունն գրաւարար»: Թէ ի՞նչ խնամով գործածած է ան այդ բաները, կը մնայ խնդրական: Բայց անոնց նոր աւուած ճշգրի կը պատշաճի բովանդակութեան: Անոնք փոփոխանական պատմութիւններ են, յերկարուած սրուշ նպատակով: Չուրի են անոնք պատմական արժէքէ: Բայց իրրեւ առաջին փորձեր հարաւանական կրթութեանց եւ զեղեցիկ գրականութեան կրնան նկատուիլ արժէքաւոր, յատկապէս Գործք Ձիւնչիւրի եւ Առաքելութիւնն Իսրայէլ եղեակոպոսի: Առաւ քառամթերքովը նպատակ կը բերեն հայ բառագիտութեան:

Կորինի զեղեցկահիւս Վարքն Մաշտոցի նմանութեան օրինակ եղած էր «Աղաթան-զեղասի», Կորինն եւ Աղաթանդեղոս՝ մեր փոփոգրին (յատկապէս Բ. 39, 41):

Անոր պատգործած նախագոյն ուղբիւր-

ներէն կը յիշեմ Թումաս Արծրունին եւ Յովհ. Դրասխանակերացին : Վերջնոյս մասին խօսեցայ վերադոյն (էջ 11 եւ 13) . առաջինէն է հետեւեալ տեղիքը . Իսրայէլ եպիսկոպոս Վարչանի մէջ խօսած ճասին մէջ յառաջ բերած է հետեւեալը .

«Տեասնեմք, զի յազգէ նորա (Քամոյ) ելեալ ներբովդ հակոյ, որ զխցազնէին կախալուս բեամբ գրոյրա հրապարէր ազինա աշտարակաչէն տանել քարակոյտ . եւ ինքն ամբարհաւածեալ յազազս յաղթանդամ տեսակին եւ հակոյսագոր մեծութեանն՝ բազաւորէր ի վերայ ամենեցուն . սրպէս եւ գրեալ է, եթէ եղեւ սկիզբն նորա քաղաւորութեանն ի Բաբելոն : Նաեւ յեւ կործանման աշտարակին եւ խաւանափնդար լեզուացն յուսք մեք ի ժամանակագիր Պատմութենէ սմանց, եթէ աստուածոց անսնեցուցեալ զինքն ներբովյալ՝ ամբարտաւանեալ հարարանայր, մինչեւ զպատկերն իւր անդրիտոյսը ճարտարաց սոկիտարածոյճ նկարիւք քանդակել իրամայէր յարծաթեւ եւ ի սղինճս, տնուն կոչեալ ինքեան նկարագրին, սրոց քաղամ ազգս մարբեալս նուիրական ձօնիւք զսե մասույնսնէ ին առաջիւ սլնր պատկերիւ : Բ. 40, էջ 278) :

Ակնարկուած ժամանակագիր Պատմութիւնն է Թումայ Արծրունեոյ Պատմութիւնն Արծրունեաց : Թումաս կը գրէ .

«Իսկ ներբովթ ինքնազխմարար ասոց

զինքն աստուած: և: քաղաւորեալ ի Բա-
բելոնի սաստիկ զօրութեամբ՝ առնէր և:
նշանս կախարդութեամբ և: առ աշօք մին-
չեւ ի զարմացումն ամենեցուն: Եւ տիրեաց
ամենայն ազգաց որ ի ներքոյ երկնից. եւ
ես հրաման տիկա մեծաւ՝ ամենայն ուրեւ
կանգնել զպատկեր իւր և: երկիր պաղանեւ
իրբեւ աստուծոյ եւ զոսո մատուցանել, որ
և: սկիզբն պատկերապաշտութեան Եղև:»
(Ա. 2. էջ 22—23):

Տեղիքս «Հրամայէր (թագաւորն) վաղ-
վաղակի տանջամատար մահուամբ կենսադա-
ւել զսուրբ զօրաւորն Թորեղեան» (Ա. 30,
էջ 115) վտիասութիւն կ'երեւայ Թ. Արծ-
րունիէ, որ ունի. «Ընդ պատմական տան-
ջամատար խոչտանդանօք արկանէին զմեզ...
և մի՛ ի ձեռն տանջամատար մահու երանիցէր
ի բնակութենէ ձերմէ» (ի մարմնոյ. Թ.
Արծր. Գ. 6. էջ 154, 156):

Թ. Արծրունի Ժ. դարու ստաջին ասա-
նեակին կը մատենադրէր:

15. ԽՆԴԻՐՔ ՊԱՏՆԵՐԱՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ. ԴԱԵԻԹ ԸՊԻՍ-
ԿՈՊՈՍ ՄԵԾԿՈՂԱՐԱՆՑ, ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐՊԱՊԵՏ
ՀԱՅՈՍ (ՄԱՅՐԱԳՈՐԵՅԻ). ՎԻԹԱՆԵՍ ԲԱՐՊԱՂ.

(Բ. 46, 49)

Աղուանից պատմիչը կը դրէ, թէ Ախ-
տանէս (670—682) և: Լիդիացար (682—688)
կաթողիկոսներու օրով «խոտովութիւնք և:
հերձուածք լինէին, մարտ և: մրցումն Յու-
նաց և: Հոյոց. և: աշխարհն Աղուանից ուն-

վերջով մնայր յայնցանէ՝ Այս անվրդով ան-
դորրութեան մէջ յանկարծ «եհաս, կ'ըսէ,
համբաւ իմն տա նոսա, եթէ (ի Հայս) ոմանք
պատկերս ոչ բնդունին, ոմանք մկրտութիւն
ոչ առնեն, ոչ աղ օրհնեն եւ ոչ պսակ զնեն
հարսանեաց՝ յայս պատճառս թէ քահանայու-
թիւն բարձեալ է յերկրէ»։ Ասկէ դրդուած
Մեծկողմանց Դաւիթ եպիսկոպոսը «խնդրեաց
գրով ի Յովհաննէս վարդապետէ Հայոց
զպատճառս իրացն։ Եւ նա արար հմուտ այնմ
ձշմարտապէս»։

Դաւիթ եպիսկոպոսի անունը քանիցս
յիշուեցաւ վերադոյն, աւետանող Բարայէլի
պատմութեան մէջ, եւ Բ. Յիւ համաձայն ան
վախճանած է Եղիազար կաթողիկոսի եւ Վա-
րադ-Տրդատ իշխանի օրով (իբր 685ին) եւ
յաջօրդ ունեցաւ Բարայէլը։ Դժբախտաբար
մեղի չէ պահուած անոր թուղթն առ Յով-
հաննէս։

Մի է այս «Յովհաննէս վարդապետն
Հայոց»։ Այն ձեռքը, որ գրած է այս գլուխի
խոստարանութիւնը, անուանած է Յովհան-
նէսը «Մայրաղտմեցի»։ Այսպէս ալ համա-
րուած է մինչեւ այժմ բանասէրներէն։ Բայց
մենք գիտենք, որ Մայրաղտմեցի հրապարակ
ելաւ 630ին թիկնածու կաթողիկոսութեան,
իբր 642ին աքսորուեցաւ իբրեւ հերձուա-
ծող ի Կովկաս, վերադարձաւ Բարայէլ կա-

¹ Ասկէ՝ Մխիթար Ալրիկանեցի, էջ 65. «Պա-
տերապմ վասն նկարեալ եկեղեցւոյ, զոր ելոյձ Յովհան
Մայրաղտմեցի»։

Թողիկոսի (667—677) օրով եւ ապրեցաւ ի լուսթեան իր կեանքի վերջին տարիները: Նամակադիրը, որ կը պատասխանէ Դաւթի «Հայցուածին», ցոյց կու տայ ինքզինքը զիպաց ժամանակակից եւ յուզուած խնդրոց միջամուխ: Իսկ խնդիրք յուզուած են 591—610 տարիներուն: Ուստի ոչ Դաւիթ Հայցող կրնար ըլլալ եւ ոչ ալ Յովհաննէս Մայրապօսեցի՝ նամակադիր:

Ուղիղ չէ նաեւ, թէ Աղուանից աշխարհը «անմիջապէս մնացած» ըլլայ այն «մարտէն եւ մրցումէն», որոնք աեղի ունեցան «Յունաց եւ Հայոց» մէջ. ստույգ է արդարեւ, որ Աղուանից եւ Յունաց մէջ խնդիրներ չյուզուեցան, բայց պատահեցան «մարտ եւ մրցութիւն» ինչպէս Հայոց եւ Վրաց, նոյնպէս Հայոց եւ Աղուանից մէջ, ինչպէս աեռանք վերագոյն (§ 8), Արաւ կաթողիկոսի օրով իսկ այն ժամանակ, երբ Թուղթս կը գրուէր՝ վրդովուած էր Արձախը, ուր Պատկերամարտները աւերներ կը դործէին:

Ինչպէս կը աեռնուի այս նախաբանէն, որ Աղուանից պատմիչի յաւելումն է, կոյին Աղուաններու Թղթոց զրքին մէջ «Հայցուած» մը Աղուանքէն եւ աեոր Պատասխանը Դուինէն, որովհետեւ կ'ըսուի թէ «Դաւիթ» «խնդրեաց զրով» «Յովհաննէս վարդապետէն» եւ «նա արար հմուտ ճշմարտապէս», այսինքն Աղուանից կողմէ ներկայացուած Հարցարանին պատասխանեց մանրամասնօրէն: Պատմիչը, ըստ սովորու-

թեանք, տուած է մեզի անկէ լոկ քաղաւածք մը միայն: Այդ Հարցարանէն են նախագրութեան տողերս:

1. «ամանք պատկերս ոչ բնգունին»:
2. «ամանք մկրտութիւն ոչ տանեն»:
3. «ոչ աղ օրհնեն եւ
4. «ոչ պատկ զնեն հարսանեաց»:
5. «չայս պատճառս թէ քահանայութիւն բարձեալ է յերկրէ»:

Այս Հարցումներէն միայն տուածին կէտի պատասխանը ներս տոնուած է Պատմութեան մէջ, ոչ առանց յաւելումի:

Այդ յաւելումն է.

«Աղանդդ այդ յետ առաքելոցն երեւեցաւ. եւ պատկերամարտութիւն նախ ի Հոռոմս երեւեցաւ. վասն որոյ ժողով մեծ եղև ի Կեսարիա. հրամայեցին նկարել զպատկերս ի տանն Աստուծոյ: Բայց բարձրամեալ նկարչաց՝ զինքեանս գերադոյն կամէին լինել քան զամենայն արուեստաւորս եկեղեցականս. եւ ասէին. Մեր արուեստս յոյս է, զի ծերք եւ տղայք առ հասարակ վերձանեն. իսկ զԳիրս սուրբս սուկաւք բնթեանս: Աստանօր աղմկեալ կրկին լինի ժողով. եւ քննեալ արդարացուցին զգրիչս եւ զվերձանողս եւ զմեկնիչս եւ եղին յառաջ քան զնկարիչս:

«Եւ անախ մինչեւ ցՄովսէս Հայոց կաթողիկոսն այն աղանդ հերձուած ինչ (չ)էր

յայտնեալ⁽⁶⁾» : Ապա ընդ երկուանայն Հայ-
րապետութեան Հայոց» :

Հատուածներս եկամուտ են. չեն պատ-
կանիր նամակին : Ինձ կը թուի թէ Պատկե-
րամարտներու բաջազանքներէն առնուած
է առաջին հատուածը : Հոս «աղանդդ այդ»
պատկերայարդութիւնը կը յարարեմք : Պատ-
կերամարտները հնարած են կեսարիայի ժո-
ղովները. առաջին ժողովին մէջ «հրամայե-
ցին նկարել զպատկերս ի տանն Աստուծոյ» :
Նկարիչները պարծեցան իրենց արուեստին
վրայ. արհամարհեցին, նուաասացուցին
սուրբ Գիրքը օրինակողները, կարգացո-
ղները եւ Մեկնողները : Երկրորդ ժողովին
մէջ պանծացուցին զբիշները, վերձանողներն
եւ Մեկնիչները, եւ նուապեցուցին նկարիչ-
ներու արուեստը, ուրիշ խօսքով անկարեւոր
ցուցուցին պատկերները : Այս նպատակով
կեսարիա որ եւ է ժողովք չէ դումարուած
եւ չէր կրնար դումարուիլ :

Նման բաջազանք էր նաեւ Պատկերա-
մարտներու այն հաւաստումը, թէ Պապ Թա-
գաւոր մուծած ըլլայ պատկերները եկե-
ղեցւոյ մէջ. «եւ դրեալ էր թէ զպատկերս
յեկեղեցիս Պապ տարաւ²» : Այս տեղիքները
ցոյց կու տան, թէ պատկերամարտները
նաեւ դրով կը տարածէին իրենց հերետիկո-
սութիւնը : Ուշադրութեան արժանի է վեր-

² Վրթանէսի ջերթողի Յաղագս պատկերամար-
տից. Ե. Դուրեան, Ուսումնասիրութիւնք եւ քննա-
դատութիւնք. Երուսաղէմ 1935, էջ 306 :

Թանկսի տեղիքս. «Ի գրոցն ականջք միայն լսեն. իսկ զնկարսն աչօք տեսանեն եւ սրբ-
տիւք իմանան եւ հաւատան» (305), որ այս
հատուածիս մէջ ալ կը կրկնուի: Հատուածիս
վերջին տողերը «եւ անտի մինչեւ ցՄով-
սէս... այն աղանդ հերձուած ինչ (չ)էր
յայանեալ» կը դանենք Վրթանէսի քով. «եւ
ոչ ոք ի նոցանէ (Սահակ-Մեսրոպէ) վասն
պատկերաց եւ նկարողաց եկեղեցւոյ բանս
ինչ ոք արար, բայց միայն պիղծն մովին Թա-
գէսս...» (307):

Իսկ յաւելուածս «ապա ընդ երկուանայն
հայրապետութեան Հայոց» հակաժամանա-
կադրական է. որովհետեւ այն խնդիրները,
որոնք յուղուեցան ըստ պատմութեան, Հայ-
րապետութեան երկուանայէն յառաջ տեղի
ունեցան: «Երկուանայ» բայը Աղուանից
պատմիչին յատուկ է. կը կիրարկուի նաեւ
Բ. 48. «Իսկ զերկուանայն հայրապետու-
թեանն խոտեցին տեարքն Սիւնեաց» (էջ 310):
Կը սպասուէր, որ հոս յիշուէր Խոսրով Բ.
Պարուէղի Տիգրանէն փախչիլն եւ Մաւրիկ
կայսեր քով ապաստիլը, անոր օգնականու-
թեամբ Վաչրամ Չորինին յաղթելը եւ Պարս-
կահայաստանի մեծագոյն բաժինը Մաւրիկի
անցնիլը: Եւ ես վստահ եմ, թէ նամակա-
դիրը, որ յաջորդ տողերը կը գրէր, անկէ
յառաջ խօսած էր այս անցքերու վրայ դանէ
համառօտիւ: Կ'երեւայ թէ Աղուանից Պատ-
միչը կարեւոր չէ տեսած այս քաղաքական
անցքերը յառաջ բերել:

Նամակագրի թուղթէն պահուած են մեզի միայն հետեւեալ հաստատմները, որոնք իբրեւ վաւերագիր պատմական արժէք ունին:

1. < Եւ զՀայս Պարսիկք եւ Յոյնք քաժանեալ էին. եւ տէր Մովսէս էր յաթոռն սրբոյն Գրիգորի ի Դուին³ >:

2. ... էր մեծ մարտ ընդ Մովսէս եւ ընդ Թէոդորոս Կարնոյ եպիսկոպոս, զոր փիլիսոփայապետն կոչէին: Եւ ուղղափառքն աղարտէին զՀոռոմոց զամենայն կրօնսն:

3. < Ի Թագաւորելն Մարկիանոսի Հոռոմայեցոց՝ անդէն հրապուրեալ ի Պողոսեայ կնոջէն եւ ի կարգընկէց նեստորականէ, պատառեալ ելոյժ գահման ուղղափառ հաւատոց քաղկեդոնական հաւամամբն: Յետ որոյ մոցին հաւանեալքն քաղում անգամ մրցեցան վասն Հայոց ի հաւասարիլ ընդ նոսա, էր որ քղքով եւ քաղում անգամ դէմ յանդիման ժողովովք. կոչեցին միանգամ ի Կոստանդնուպոլիս եւ երկիցս ի Թէոդուպոլիս. եւ ջանային իբրեւ գլխաւոր շահիլ գնոսա: Այլ քէպէտ Թագաւորական հրամանաւ յարակիրք մարտարքն Յունաց վստահանային ի սուր լեզուս հեղինական յորդաբանութեամբ յաղթող լինել, սակայն ընդ մմին եւ գլատասխանիս լսէին. քանզի նորոգեալ էին ի Հայաստան եկեղեցիս ուսմունք, եւ էին յոյն լեզուին տեղեկագոյնք⁴ >:

³ Բ. 48, էջ 310, տ. 22—24:

⁴ Բ. 48, տ. 1—16 (էջ 308) բնա իմաստին:

4. Եւ առնէր ժողով Մովսէս իւր կողման վարդապետացն եւ հրամայէր ամենեւի՝ ոչ հաղորդել ընդ Հոռոմս հնազանդեալ՝ քաղկեդոնական ժողովոյն (զի գործք նոցա ստութեամբ են⁵) մի՛ գիրս, մի՛ պատկերս եւ մի՛ նշխարս ի նոցանէ ընդունել։ Յայնժամ Թէսղորոս ետ հրաման ժողովիլ եպիսկոպոսացն Հայոց, որ ի նորայն կողմանն, ի Կարնոյ քաղաք. եւ ասէ. Պարտ է մեզ առնել կաթողիկոս։ Եւ ամին գթովհան ումն սիրական. ձեռնադրեցին եւ հնազանդեցան քաղկեդոնական կրօնիցն։ Եւ ոչ ոք ի նոցանէ եղեւ խրմորոզ ուղղափառ հաւատոց քաց յեմովսայ երանելոյ, որ գնաց ի նոցանէ եւ եկն առ Մովսէս կաթողիկոս. գոր ուրախութեամբ ընկալան։ Մովսէս նստէր ի Դուին կաթողիկոս։ Պատշաճեցին եւ Հոռովայեցիքն Յովհաննու գկաթողիկոսարան յԱւանի, մօտ առ միմեանս։ Եւ էր խռովութիւն ի միջի նոցա՝ չընդունելով գթովհաննու ձեռնադրեալսն։

5. Ապա Յեսու անուն քահանայ եւ Թադէոս եւ Գրիգոր, որք ի Մովսիսի կողմանէն էին, գնացին ի Դունայ եւ ելին ի Սոքից գաւառն բնակելով յանապատս, զի կրօնաւորք էին. եւ սկսան ուսուցանել, եթէ գաւառիկերս, որ յեկեղեցիսն են նկարեալ, ի քաց ջնջեցէ՛ք եւ ընդ աշխարհական քահանայս մի հաղորդիք։ Եղեւ խռովութիւն ի գաւառին. եւ համբաւն եհաս առ Մովսէս հայրապետն.

⁵ Ըստ Շաշնաղաթեանի. էմիլեան՝ բազմակեանք։

որ իսկոյն գրեաց, քէ Փութով այսրէն եկայք: Եւ նոքա ոչ անապին հրամանին, այլ անտի գնացեալ բնակեցան ի ձերում Արցախական գաւառի: Եւ հարցեալ հայրապետին զգիտմաւորս իւր, եքէ զիա՛րդ են այնց մարդկան գործք, նոքա զոր վասն Հոռվմացականին էր քիւրութիւն՝ ետուն պատմառս: Ապա գրեցին նամակ, քէ մի՛ ոք իշխեսցէ խոտել զնկարս որ յեկեղեցիս են:

6. Եւ ի վախճանել հայրապետին Մովսեսի եւ ի տիրելն հոսրովու՝ Հայոց, միաւորեցաւ երկիրն եւ նստուցին հայրապետ զԱրքահամ ճշմարիտ եւ բնտիր այր, որ զուրացող ժողովն Քաղկեդոնի նախ երարձ նգովիւք եւ ապա ձեռնադրեցաւ:

7. Իսկ պատկերամարտն, որ իջին յԱզուանս՝ պղտորեցին զերկիրդ ձեր: Ապա Գարդմանայ տէրն կալեալ զերեսին արսն, որոց անուանքն ի քղթիդ են, ետ կապանօք ածել ի Հայս:

8. Եւ եղեալ նոցա յանդիման մեզ՝ հարցաք, քէ «յո՛ր պատմառս չընդունիք զմարմնացելոյ Աստուծոյ զպատկերն», ետուն պատասխանի քէ «արտաքոյ է պատուիրանաց եւ եքէ կռապաշտից է գործդ այդ, որոց զամենայն արարածս ի պաշտօն էր առեալ. մեք ոչ պագանեմք երկիր պատկերաց, զի ոչ ունիմք հրաման ի Գրոց»:

9. Ապա մեր յայտ արարեալ զՄովսէսականն ի խորանին նկարակերտութիւն եւ

զՍաղոմոնեան տաճարին գանազան Բանդա-
կագործութիւնսն՝ զնոյնն նկարագրեալ եւ ի
մեր եկեղեցիս: Զայս եւ զսոցին նմանս ասա-
ցեալ՝ զքիւրութիւն նոցա ուղղեցաք:

Նամակագիրը ժամանակագրօրէն կը
պատմէ 592—609 շրջանի դէպքերը համառո-
տիւ եւ պատկերամարտութեան սկզբնաւո-
րութիւնն, ընթացքն եւ վերջաւորութիւնը
քիչ մը աւելի լայնօրէն:

Ան կը գրէ Արրահամ կաթողիկոսի օրով,
որ օծուած էր 608, ապրիլ 16, եւ վախճանած
610/1ին: Կը խօսի յոգնակի առաջին դէմքով,
յանուն ժողովականներու, որոնք կաթողիկո-
սարանի ատեանին անդամներն, «գիտնաւոր-
ներն» են: Գրութեանս շարժառիթն է «հայ-
ցուածք» մը, որ եկած է Աղուանքէն, եւ կը
հայի պատկերամարտներու, որոնք երեւցած
են վերջին տասնեակին նախ Սիւնեաց Սոթք
դաւառի մէջ եւ անկէ անցած Աղուանից Ար-
ձախ նահանգը: Կը յիշէ նամակագիրս, թէ
Մովսէս կաթողիկոսի վերջին տարիներուն,
երբ առաջին անգամ լուր հասաւ Սոթից
դաւառէն, թէ պատկերամարտ արեղաներ
երեւցած են, Դունի գիտնաւորները «գրեցին
նամակ, թէ Մի ոք իշխեսցէ խոտել զնկարս
որ յեկեղեցիս են»: Այս «նամակն» հասած է
մեզի այսպիսի վերնագրով. «Վրթանեսի
քերթողի յաղազս պատկերամարտից»:

Այս Վրթանէս Դունոյ կաթողիկոսարանի
խօսնակն էր, Մովսէսի մահէն ետքը արժողին
«տեղապահը» եւ ապա Արրահամ կաթո-

զիկոսի ատենագիրը: Երբ Աղուանից Մխիթար Ամարասաց եւ Սիմէոն Մեծկողմանց եպիսկոպոսները Արքահամ կաթողիկոսի շրջաբերականին պատասխանեցին (609), այդ թուղթը Դուին բերաւ Գրիգոր Սիւնի նախարար⁶: Իսկ թուղթիս պատասխանը տուաւ Վրթանէս քերդոյ, յանուն Արքահամ կաթողիկոսի եւ Հայոց եպիսկոպոսներու, որոնց թուին մէջ էր նաեւ Դաւիթ Սիւնեաց եպիսկոպոս (Գիրք թղթոց, 196): Շատ հաւանական է, որ այս առթիւ ուղարկուած ըլլայ վերոյիշեալ «Հայցուածք», ոչ Դաւիթ, այլ Սիմէոն Մեծկողմանց եպիսկոպոսէն: Նամակագրին շեշտը «զերկիրդ ձեր» կը հայր յայտնապէս Արձախի, որուն գաւառն էր Մեծկողմանք, եւ ուր եկած էին պատկերամարտք: Թուղթիս վերջաւորութիւնը, թէ երեք պատկերամարտք չղթայալապ Դուին բերուեցան եւ ատենի հանուեցան, եւ «ապա մեր յայտ արարեալ զՄովսիստեկանն ի խորանին նկարակերտութիւն... զայս եւ զուրիս նմանս առացեալ՝ զթիւրութիւն նոցա ուղղեցաք», ակնարկութիւն է Վրթանէս քերդոյի «յապազս պատկերամարտաց» թուղթին, որ գրուած էր 600ին: Առանց տարակուսի այս ատենին ներկայ զիտնաւորաց» մէջ էր նաեւ Վրթանէս: Կրամարիմ թէ «Հայցուածին» պատասխան տուողն ալ ինքը Վրթանէս եղած ըլլայ:

⁶ Գրիգոր տէր Սիւնեաց, յիշուած 624ին Յովսէփ Գեղամեցիէ եւ ⁷ 626ին (Սեր):

Ինչպէս ուշադիր բրի, նամակիս սկիզբը կը պահսի. սկզբնադրի մէջ պէտք է խօսք եղած ըլլայ Համառօտիւ այն քառամեայ պատերազմներու մասին, որոնք սկիզբ առին 571ին Հոյաստանի ասպտամբութեամբ և շարունակուեցան Յունաց և Պարսից մէջ մինչև 591: Այս վերջին տարւոյն Որմիզդ թագաւոր բանտարկուեցաւ և իր որդին Սոսրով Բ. Պարուէդ թագաւոր հռչակուեցաւ: Այս լուրին վրայ Վահրամ Չորին ստուար բանակով քալեց Տիգրանի վրայ. Սոսրով փախաւ և ապաւինեցաւ Մաւրիկ կայսեր, ինդրեց անոր օգնականութիւնը, փոխարէն խոստանալով Պարսկահայաստանէն ընդարձակ բաժին մը: Յունական բանակը խորտակեց Վահրամի ոյժը. և Սոսրով տիրացաւ իր դաշին: Իսկ կայսրը ստացաւ Պարսկահայաստանի մեծագոյն մասը: Հոյոց կաթողիկոսն էր Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի (574—603), որ կը նստէր Դուին, պարսկական բաժնին մէջ:

Սահմաններու այս նոր փոխախումով Մովսէս կաթողիկոսի իրաւասութենէն կ'ելլէին բաղմաթիւ թեմեր և կ'ենթարկուէին Կոստանդնուպոլսոյ «տիեզերական պատրիարքի» իրաւասութեան: Կար կրճիմ մը ընդմէջ: Հոյոց եկեղեցին 50 տարիէ ի վեր ընդունած էր Յուլիանիոս միաբնեաներու դաւանութիւնը և կը մերժէր Քաղկեդոնի ժողովն և անոր դաւանողները. իսկ Բիւզանդական եկեղեցին կը դաւանէր երկու բնու-

Քեան վարդապետութիւնը (քաղկեդոնական), եւ իր սահմանին մէջ չէր հանդուրժեր այլադատաններ: Ինչպէս 572/573ին, երբ Արատաշատի առջեւ մղուած մեծ ճակատամարտէն ետքը, Վարդան Մամիկանեան, Յովհաննէս կաթողիկոս եւ այլ եկեղեցական, զինուորական եւ քամիկ բազմութիւն աղախնեցան բիւզանդական հողեր, խնդիր ծաղած էր Հայոց եւ Յունաց մէջ հաւատոյ դաւանութեան մասին, եւ ժողով դաժարուած էր: Պոյիս լուծելու այս կրճիմը հաւանած էին Հայք խոստայանիչ Քաղկեդոնի դաւանութիւնը: Այս համբար անախարժութիւն պատճառած էր Դուինի մէջ: Ասկէ վերջը, երբ Յոյն բանակը մտաւ Հայաստան եւ զործեց խժոժութիւններ երկրին մէջ, աւելի բարձրացաւ ատելութիւնը Հոռմոց պէմ: Բանակը ամօթազարտ վերադարձաւ. բոլոր անոր զորքերը չմոռցուեցան: Այժմ, 591ին, Պարսկահայաստանի մեծ մասին լանկարծական բաժանումը ցնդեց հայ ժողովուրդը, յատկապէս եկեղեցին: Քաղաքական բաժանումը հետը կը բերէր եկեղեցական բաժանում եւ դաւանաբանական խտրութիւնը կը յարուցանէին «մարա եւ մրցումն»: Աւստի զարմանք պէտք չէ պատճառել եթէ «խոսվաթիւնը եւ հերձուած բաղումը ի կողմանս

Դուինի Մաշկան քահանայ, ժամանակագրութիւն. «Տիրեր» ամս. է. (578—582). առ սովոր եղեւ ժողովն ի Գոստանդնուօքլիս Հայոց եւ Հոռմոց վասն սահմանին Քաղկեդոնի. յորում պատրեցան Հայք-Անանուս ժամանակագր. հրտ. Խորհրդան. էջ 75—76:

կողմանս գիանաւորաց և պիտաց լինէին, մարտ և մրցումն Յունաց և Հայոց» (Բ. 46)։ Սիւնեաց եկեղեցին բաժնուած Դուինէն՝ յաբաժնէր Աղուանից, Վերք և Աղուանք նրաւ տաղէմի հայրապետին։

Այս շրջանին Թէոդուպուլայ (Կարնոյ քաղաքին) եպիսկոպոսն էր Թէոդորոս, որ փխլիսոփայապետ տիտղոսը կը կրէր։ Իր յիշատակը արձանագրուած է Յունական Սինաքսարիսին մէջ նոյեմբեր 28 (ըստ այլ օրինակաց՝ 29)․ *μετ' αὐτὸν ἐν ἡγραις πατρὸς ἡμῶν Θεοδοῦρου ἐπισκόπου γεννημένου Θεοδοσιουπόλεως Ἀρμενίας, ἐπὶ τῆς βασιλείας Μαυρικίου*² (Յիշատակ սրբոյ հօրն մերոյ Թէոդորոսի եպիսկոպոսի Թէոդուպուլայ Հայոց, առ Թադաւորաւթեամբ Մաւրիկեայ)։

Նամակագիրս երկիցս կը յիշէ անոր անունը։ Երբ երկու եկեղեցիներու մէջ բանակցութիւններ սկսան, Թէոդորոս իրրեւ եպիսկոպոս Կարնոյ քաղաքի, հին Հոռմէական Հայտատանի (385) կարեւոր բերդաքաղաքի, ունէր իր ձայնը։ Ժողովքներ գումարուէցան անգամ մը Կ. Պոլիս³ և երկիցս Կարնոյ քաղաքին մէջ (Բ. 48, տես վերը)։

² Synaxorium Ecclesiae Constantinopolitanae, éd. Delehaye, Bruxelles 1902, էջ 264։

³ Պատմ. Աղ. Բ. 48, տես վերը։ Դաւիթ Մաշկոտն, ժամանակագրութիւն, էջ 76 (Հրա. Սարգիսեան)։ «Ի ծարին (Մաւրիկեայ) աւաթս եղեւ դարձեալ միւսանդամ ժողով Հայոց և Հոռոմեաց մասն նորին տղանդոյն Քաղկեդոնիւ, ժողովին ի Կոստանդնուպոլիս, և եղեւ սրտաբեալ Հայք»։ Սամ. Անեցի.

Թէպէտ որս կը ջանար համոզել, որ Մովսէս կաթողիկոս ընդունի Քաղկեդոնի ժողովը եւ ըլլայ երկու կողման ալ կաթողիկոսայայտող հարկ պիտի ըլլայ յունական կողման համար ալ նոր կաթողիկոս ընտրել: Մովսէս տեղի չտուաւ. ընդհակառակն հրամայեց իր կողման, «Ամենեւին ոչ հաղորդել ընդ Հոռոմս հնազանդեալս քաղկեդոնական Ժողովոյն... մի գիրս, մի պատկերս եւ մի նշխարս ի նոցանէ ընդունել»:

Ասոր վրայ Թէպէտ որս հրաւիրեց իր կողման եպիսկոպոսները եւ առաջարկեց կաթողիկոսական ընտրութիւն Հոռոմէական Հայառաւանի համար: Ընտրուեցաւ Յովհաննէս, Կողովիտ գաւառի Բագարան գիւղէն, որ անտաղատական մըն էր անձանօթ վանքէ մը¹⁰: Իր նկարագիրն կու տայ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի կաթողիկոս. «այր ճշմարիտ եւ արդար եւ ասաքինի ի վարս»: Կոտուցին նորընտիր կաթողիկոսին համար կաթողիկոսարան մը Կոտուցի Աւան դիւղաբանդաքին մէջ, «սայծառակերտ» եկեղեցիով, Դուինէն ոչ շատ հեռու: Ինչպէս կը դրէ նամակադիրս, Յունական կողման եպիսկոպոսները «հնազանդեցան քաղկեդոնական կրօնիցն եւ ոչ ոք ի նոցանէ եղև խնդրող ուղղափառ հաւա-

76. «Փրկողը եւ Վրթանէս վարդապետը Հայոց զնացին ի նոյնս. եւ ոչինչ օգտեցողեալ զնոսա՝ դարձան նորովելով»: Հմմտ. նաեւ Միսիթար Այրիփանեցի, Ժամանակագրութիւն 64:

¹⁰ Նամակադիրս կը դրէ «Սիւնական»:

տոց», բայց ի «յեննոփսայ երանելւոյն, որ զնայ ի նոցանէ եւ եկն առ Մովսէս կաթողիկոս. զոր ուրախութեամբ ընկալան»։ Այլուստ անձանօթ է այս անունը. հաւանօրէն եպիսկոպոս էր, որ 609/10ին արդէն վախճանած էր։ Ասկէ կարելի է եզրակացնել թէ Յովհաննէս կաթողիկոսին հնազանդած եպիսկոպոսներու վրայ որ եւ է ձեռնամ չէ եղած։ Բայց ընդհակառակը եղած է Պարսկական բաժնին մէջ. «եւ էր խոստովութիւն ի միջի նոցա՝ չընդունելով զՅովհաննու ձեռնադրեալսն»։ ոչ միայն այն կողման ձեռնադրութիւնը, այլ եւ մերտութիւնը։ Այս խոստովութիւնները շարունակուեցան մինչեւ 602/603, երբ վախճանեցաւ Մովսէս կաթողիկոս։

Այժմ Յովհաննէսեանք ամէն ջանք թրին, որ հանդուցեալ կաթողիկոսի յաջօրդ ճանչցուի Յովհաննէս, եւ այսպէս մի հովիւ եւ մի հօտ բլլայ Հայոց եկեղեցին։ Այս 603 տարւոյն զրօւած պէտք է բլլայ Սորմէնի թուղթն առ Վրթանէս Քերդոդ։ Ընդունելի շեղաւ այս առաջարկը։

Նոյն տարւոյն, 603 նոյեմբերի վերջերը սղոննուեցաւ Մաւրիկ կայսր, զա՛հ բարձրացաւ Փոկաւ. բնական պատերազմ ծաղկեալ Բիւզանդիոն։ Խոսքով Բ. Պարուէզ իրրեւ վրէժխնդիր Մաւրիկի սպանման, շարժեց բանակները Փոկասի վրայ։ 603 զեկտեմբերին պարսկական բանակ մը մտաւ Հոսմէական Հայաստան եւ վերադարձեց 591ին Մաւրիկին չնորհուած հաղամասերը։ Յով-

Հաննէւ կաթողիկոս առած կաթողիկոսա-
րանի աղաւթները ազատենեցաւ Կարենոյ բեր-
դաքաղաքը :

Դուինի կաթողիկոսարանը տակաւին
տեղապահով կը կառավարուէր : 608ին
Դուին սյցեղից Սմբատ Բագրատունի «Վրկան
ժարգպան» : Եկած էր իր նախապահով թեմա-
քնարէլ ապա կաթողիկոս մը, յաջորդ Մով-
սէս կաթողիկոսի : Փոքրիկ տեղի ունեցաւ
քնարութեամբ և բարասամ, Ռչաունեաց եպիս-
կոպոսը (608, ապրիլ 9), և օծուեցաւ (16
ապրիլ) :

Նամակագիրս կը շնչուէ թէ Սրբաճամ
«նախ երարձ նդովիք (զմպովն Քաղկեդոնի)
և ապա ձեանադրեցաւ» : Նդովի ձեանարկը
պահուած է Թղթոց դրքին մէջ : «Զեանարկ
դոր խնդրեաց Սմբատ Վրկան ժարգպան,
ցայն եպիսկոպոսունան, որք դարձեալ ժողո-
վեցան նորին հրամանաւ ի Դուին, կարգել
կաթողիկոս :» (Պիրք Թղթոց, էջ 149—
150) : Նոյն նդովքը նդովեցին ապա Սրբաճամ
կաթողիկոսի աստջ «այնաքիկ (եպիսկոպոսք
և զմեկից երէցք) որ էին բնդ խնամեալ թեմա-
քնարաց ի թաղաւորութեան Մարկան»
(տեղ, 151—152) :

Ընտրական ժողովն տեղի ունեցած է
«յեթնասուներորդ ամի Ապրիլից իմա-
րովն արքայից արքայի, յամեանն մա-
րերի :» ի Դուին ի սարք եկեղեցւոյ : (Պիրք
Թղթոց, 149) : Իմարովի Ժէ : ասորին ոչ ոք

է հաշուել 590, յունիս 274¹⁾, ուստի ժէ-
տարին է 607 յունիս — 608 յունիս: Հաս կը
յիշուի նաեւ ամիսը, Մարերի, որ կը համա-
պատասխանէ յուլեան տոմարի 608, մարտ
24 — ապրիլ 23ի: Ստեփանոս Յրբեղեան (Ա.
141) կը գրէ. «յաւուրս քառասներորդի պա-
հսցն միարան ժողովին ի Դուին... յաւուրս
սղոյզմենի տօնին արմաւենեաց նստուցանեն
պատրիարք զտէր Աբրահամ Աշտուհեաց
եպիսկոպոս»: Եւ Աւետանէս կ'աւելցնէ —
«ձեռնադրեցին (գԱբրահամ) զինի սրբայ
գատիկին, յաւուր կիրակէի, յէր ամսոյն
նաւասարդի» (Բ: 35, էջ 61): Ասոնք ենթա-
դրութիւններ են, հետեւցումս Աբրահամ
կաթողիկոսի սու Մովսէս Յուրաւաց եպիս-
կոպոս գրած տեղիքէս: «Աի գանդաղիցիս ի
սաւրը Զատիկին դալ սցսր, զի բաղմաց խոն-
դութիւն եւ գործք հոգեւորք առաջի կայ,
մինչդեռ Տէր Ամբաստ (Գուրկան Մարգարան)
առաւն է» (Գիրք Թղթաց, 163): «Գործք
հոգեւորք» անտարակոյս կաթողիկոսածու-
թեան հանդէսներն են: Ուստի կարելի է են-
թադրել որ Մաղկապարդին (մարերի 17 եւ
ապրիլ 9) կատարուած է բնաբուխներ եւ
Զատիկին՝ օծութիւնը (24 մարերի, 16
ապրիլ): Բայց Աւետանէսի տողերը առեղ-
ծուած մը համարելու է, որ նաւասարդին
գատիկ տօնել կ'ուզէ: Հաւանօրէն Հայոց
չարմախան տօմարն աչքի առաջ ունի. 840—
999 տարիներուն նաւասարդը ապրիլ 30 մարտ

¹⁾ Nöldeke, Tabari, 430.

22 ամիսներուն կ'իյնար: 984ին նաւասարդ 1 կը համապատասխանէր մարտ 25ին, իսկ մարերի 1՝ գեկտ: 21ին: այս տարւոյն մարտ 23ին կ'իյնար զատիկը եւ նոր կիրակին նոյն ամսոյն 30ին: Յամենայն զէպս Ռախանէս նոր լոյս մը չի տար ժամանակադրութեան համար: Եւ սակայն Մ. Օրմանեան յեցած այս ոչ փաստէկի տեղիքիս՝ հետեւցուցած է, թէ Արրահամ ապրիլ 30ին ձեռնադրուած ըլլոյ (Ազգապատում, Ա. 616):

Յաջորդ տարին, Ստրովի ԺԸ (608/9) զրաւուեցաւ Կարնոյ քաղաքը, ուր կը գրանուէր Յովհաննէս կաթողիկոս: Ստրովի ԻԱ (610/611) տարւոյն տեղաճան ըրին Կարնեցիները Ահմատան շահաստան: «ընդ նստին բմբանեալ եւ երանելի ծերունի կաթողիկոսն Յովհան ի գերութիւն վարեցաւ հանդերձ ամենայն ազասութեան եկեղեցւոյն: Եւ անդէն վախճանեալ բերաւ մարմինն նորա ի զիւզն Սեան՝ յեկեղեցին, զոր ինքն շինեաց» (Սերիոս, էջ 77—78): Յովհաննէս ընտրուած էր 593/594ին եւ վախճանեցաւ 611ին: Ստրովի կը գրէ. «որ կարաւ զաթոսն ամս ԺԶ» (էջ 86), որ կը համապատասխանէ ժամանակադրութեան. իսկ Յովհ. Դրասխանակերտցի (43), Սամուէլ (77) եւ Վարդան (60) ունին ԻԶ:

Արրահամ կաթողիկոս, ընտրուած 608 ապրիլին, նոյնպէս վախճանեցաւ 611ին (Սերիոս 78) ի Դուին: Յովհաննէս Դրասխ.

(43 էմին), Ասողնիկ (86), Սամուէլ (76) հու. տան իրեն ի Գ. տարի. ուղիւն է՝ Գ. տարի (608—611) :

Արրահամ խնդիր ունեցաւ Յուրատուի Մովսէս եպիսկոպոսի համար Վրաց Կիւրիոն կաթողիկոսի հետ, որուն պրէյ երեք թուղթ, յորդորելով, որ նոյմէ Քաղկեդոնի Ժողովը եւ ընդունի Յուրատուի եպիսկոպոսը: Երբ մերժեց Կիւրիոն, հանեց Արրահամ շրջաբերական թուղթ մը, որով կը պարտաւորէր իր հաւատացեալները խղել ամէն յարաբերութիւն Վրաց հետ: Այս թուղթէն պատճեն մը ուղարկեց Աղուանից ալ, որոնք նոյնպէս քաղկեդոնականներ էին: Այս շրջաբերականն է հատուած մը դոյզն փոխոխութեամբ ներս առնուած է Աղուանից պատմութեան մէջ (Բ. 47, էջ 307): Աղուանից եկեղեցւոյ տեղապահները՝ Մխիթար Ամարասի եւ Սիմէոն Մեծկոյմանց եպիսկոպոսները պատասխանեցին այդ շրջաբերականին: Դժբախտաբար այդ թուղթին պատճենը չէ պահուած ոչ թղթոց գրքին եւ ոչ ալ Աղուանից պատմութեան մէջ: Ունինք միայն Արրահամ կաթողիկոսի կողմէ Վրթանէս Քերզոյի գրած պատասխանը շատ մնասուած բնադրով (Գիրք թղթոց, 196—211: Արարատ 1896, էջ 477—488: Քաղուածաբար՝ Աղուանից պատմ. Բ. 49, էջ 313—317) :

Առանձին ուղարկութեան պէտք է առնել Բ. 48ի տեղիքս. քանզի նորոգեալ էին ի Հայ-

աստան եկեղեցիս ուսմունք եւ էին յոյն լեզուին տեղեկագոյնք»։ Խօսքը 591—604 շրջանի դատանարանական վիճմանց մասին է, Հայոց եւ Յունաց մէջ։ 572/573ին, ինչպէս յիշեցինք վերագոյն, բազմաթիւ փախստականներ անցան հռոմէական սահման եւ մնացին այն տեղ, տոհմիկներ, եկեղեցականներ, ռամիկներ, անոնցմէ մաս մը գետեղուեցաւ Կ. Պօլիս, ուրիշներ այլ քաղաքներ։ Քսան տարիներու մէջ ուսումնասէրներն հմտացան հելլէն դպրութեան, եւ նոր սերունդը կատարեց դպրոցական ընթացք։ 590—606 շրջանին կազմուեցաւ յունարան դպրոցը, եւ թարգմանուեցան իմաստասիրական, ճարտասանական եւ աստուածաբանական գրքեր, (Ա. եւ Բ. խումբ թարգմանութեանց), որոնք ապա ծառայեցին երկրին մէջ իրրեւ դասագիրք, եւ նորոգուեցան «ի Հայաստան եկեղեցիս ուսմունք»։ Աստուածաբանները դաւանաբանական վիճարանութեանց համար կարեւոր աղբիւր ունեցած էին Տիմոթէոս Կուզի Հակահառութիւնքը։

16. ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏՔ

(Բ. 46)

Այս 600—608 շրիթ տարիներուն երեւան եկան երեք արեղաներ՝ Յեսու, Թադէոս եւ Գրիգոր, որոնք «ի Մովսիսի կողմանէն», այսինքն Դուինի թեմէն էին։ Ասոնք միախորհուրդ ճանապարհ կ'ելլեն Դուինէն եւ կ'երթան Սոթից գաւառը, Սիւնեաց նա-

հանդի մէջ, Գեղամայ լճին հարաւ-արեւել-
իւան կողմը. կը բնակին վանքի մը մէջ, «զի
կրօնաւորք էին»: Սիւնեաց աշխարհը 565ին
բաժնուած էր Հայաստանի մարզպանութենէն
և Լեւթարկուած Ատրպատականի մարզպա-
նութեան, նաեւ եկեղեցին ելած էր Դունոյ
կաթողիկոսի իրաւասութենէն. ձեռնադրու-
թիւնը կը ստանար Աղուանից կաթողիկոսէն
և աղերսի մէջ էր Երուսաղէմի պատրիար-
քին հետ: Այս վայրը բնորոշ էին որոշ
նպատակով մը: Հետու, Դունոյ կաթողիկո-
սարանի իրաւասութեան սահմանէն դուրս,
պիտի քարոզէին պատերազմ «պատկերա-
պաշտութեան» դէմ. պիտի քանդէին, եղ-
ծանէին եկեղեցիներու մէջ նկարուած նուիր-
ական պատկերները, վասն զի Ս. Գիրքը,
դրօշկալները և պատկերները իբրեւ ան-
սուրբ, իբրեւ կուռք դատապարտած են. «ոչ
է արժան, ասնն, նկարս և պատկերս յեկե-
ղեցիս առնել»: «զի անխօսք են և անբանք»
«Հոտ դայ ի դեղոցն» պատկերաց: «Ակսան
ուսուցանել, եթէ պատկերս... ի րաց ջրն-
ջեցէք»:

Բացի պատկերներէ անոնք «սկսան ուսու-
ցանել... ընդ աշխարհական (ամուսնացեալ)
քահանայս մի հաղորդիք»: Ասոր վրայ
աւելցնելու է և տեղիքս. «ոմանք պատկերս
ոչ ընդունին, ոչ աղ օրհնեն և ոչ պսակ դնեն
հարսանեաց, յայս պատճառս, թէ քահա-
նայութիւն բարձեալ է յերկրէ»:

Ինչպէս կը տեսնուի Վրթանէս Քերդողի գրուածքէն, քարոզութիւնը եղած է բանիւ եւ գրով:

Այս նորադանդ վարդապետութիւնները խռովութիւններ կը յարուցանեն զաւառին մէջ: Առանց տարակուսի տեղական քահանաներու բողոքի ձայնը լսուեցաւ Սիւնեաց եպիսկոպոսարանը: Եւ որովհետեւ այդ երեք հերեաիկոսները Դուինէն եկած էին, Սիւնեաց եպիսկոպոսը տեղեկացուց խնդիրը Մովսէս կաթողիկոսին: Կաթողիկոսը անյապաղ ուղարկեց հրաման այդ երեքին. «փութով այսրէն եկայք»:

Անոնք չեն անսար հրամանին: Բայց ինքնակամ կամ բռնի կը հեռանան Սիւնիքէն, կ'անցնին Արծախ, Աղուանից աշխարհը, որ նոյնպէս դուրս էր Մովսէսի իրաւասութեան սահմանէն: Այս կը պատահի 600—603 տարիներուն: Երբ կաթողիկոսը իր «գիտնաւորներուն» կը հարցնէ, թէ ինչ եղաւ այդ երեք արեղաներու խնդիրը, ծերունին չվրդովելու համար՝ կը պատասխանեն թէ անոնք քաղկեդոնական եղած են, «զոր վասն Հոռոմայականին էր թիւրութիւն՝ ետուն պատճառս»: Բայց իրենք «գրեցին նամակ (առ եպիսկոպոսն Սիւնեաց), թէ մի ոք իշխեացէ խոտել զնկարս որ յեկեղեցիս են»: Այս թուղթն է Վրթանէս Քերդողի «Յաղագս պատկերամարտից» գրուածքը:

Պատկերամարտք, որոնք դացին Աղուանք, շարունակեցին իրենց քարոզութիւնը նաեւ

այստեղ՝ «պղտորեցին զերկիրդ ձեր, ապա
Գարգմանայ աէրն կալեալ զերեսին արսն...
եւ կապանօք ածել ի Հայս» (608/609) :

Աղուանից կաթողիկոսն էր Վիրոյ, որ
Տիգրանի մէջ արգելափակուած էր. եկեղե-
ցական գործերը կը կառավարէին եպիսկո-
պոսները: Այս շրջանին տեղապահներն էին
Մխիթար Ամարասայ եւ Սիմէոն Մեծկող-
մանց եպիսկոպոսները: Գարգմանայ աէրն էր
Հաւանօրէն Վարազ-Գրիգոր:

Երբ ատենի առջեւ ելան երեք պատկերա-
մարտները, «յանդիման մեզ», կը դրէ նա-
մակադիրը, «Հարցաք թէ Յո՞ր պատճառս
չընդունիք դմարմնացելոյ Աստուծոյ զպատ-
կերն»: Կը պատասխանեն. «մեք ոչ պաղա-
նեմք երկիր պատկերաց, զի ոչ ունիմք հրա-
ման ի Գրոց»: «Ապա մեր յայտ արարեալ...
զայս եւ զսոցին նման... զթիւրութիւն նոցա
ուղղեցաք»: Նամակագրին յոգնակի առաջին
դէմքով արտայայտութիւնները ցոյց կու
տան, թէ ինքը ներկայ էր ատեանին եւ մաս-
նակից դատող գիտնաւորներու:

Այն ապացոյցները զորոնք յառաջ կը
բերէ նամակագիրն ի նպատտ պատկերայար-
դութեան, ընդարձակ ներկայացուցած էր
Վրթանէս Քերզոզ իր ընդդէմ պատկերա-
մարտից թուղթին մէջ:

Նամակագիրս եւ Ընդդէմ պատկերամար-
տից թուղթին հեղինակը կը նշանան:

Շարժում մը, որ տկար ոյժերով, ան-
ձուկ սահմանի մէջ հազիւ տառնամեայ շրթ-

Զան մը բոլորեց եւ դադարեցաւ, առանց
 հետք մը թողնելու:

Թէ Վրթանէս Քերդոզ եւ թէ նամակա-
 գիրը միաբան կը վկայեն թէ մինչեւ այս հե-
 բեաթի լոսնեբը «ոչ ոք ի նոցանէ (հայ նախա-
 հայրերէն) վասն պատկերաց եւ նկարողաց
 եկեղեցւոյ բանս ինչ ոք արար»: Վրթանէս իր
 բնդդիմարանութեան մէջ թէպէտ կը յիշէ,
 թէ «Մանիքեցիքն, Մարկիոնացիքն առ աշօք
 համարին զճշմարտութեամբ մարմնանալն
 Փրկչին. եւ յորժամ տեսանեն զպատկերս
 զԺգմին, զայրազնեալք՝ մատուցեալ թշնա-
 մանեն» (էջ 322), բայց որեւէ ակնարկու-
 թիւն չ'ընէր, թէ անոնց աղղկցութեան տակ
 եղած ըլլան մեր պատկերամարտները: Հա-
 լանօրէն Մանիքեցիներ էին այն վաճառա-
 կան Խուժիկ նկատորականները, որոնք Զ.
 դարու կէսին Դուին տաճար մ'ունէին եւ
 554/555 տարւոյն Ներսէս Աշտարակեցի տա-
 ճարը կործանեց եւ աղանդաւորները տարա-
 դրեց: Կ'ըսուի թէ անոնք Մովսէս կաթողի-
 կոսի օրով Վրաստան վերերեւցան եւ կա-
 թողիկոսը զգուշացուց Կիւրիոն կաթողի-
 յոսը: Այս Խուժիկ նկատորականները, զո-
 ռոնք Ներսէս կաթողիկոս Պաղիկեանց հետ
 այնպէս Ներսէսի նղովբը Խուժիկ-նկատորա-
 կաններու հասցէին, մերձեցուցաւ Քաղկե-
 դոնականներու: Սաժուէլ Անեցի իր ժամա-

նախադրութեան մէջ, յամն 590 կը գրէ թէ «եկին ի Հայս Ասորիք, արք քաջարանք եւ կամէին սերմանել զաղանդն Նեստորի (Մանիքեցիք) եւ նզովեալք հալածեցան. բայց ամանք ընկալան. նոքա թարգմանեցին գիրս սուտս... (Անվաւերական գրութիւններ). եւ որ հաւատայ նոցա՝ նզովի» (էջ 76—77) :

Այս պայմաներու տակ ժամանակը ընդունակ էր անհեթեթ յղացումներու եւ հրեային ծնունդներու :

Ինչ կը թուի, թէ Պատկերամարտութիւնը Հայաստանի մէջ ինքնարոյս էր եւ ոչ տրտաքուստ եկած վարդապետութիւն : Պատկերամարտներն երբ ատեան հանուեցան, միարեւրան ջատաղովեցին իրենք գիրենք, թէ չենք ընդունիր պատկերները, վասն զի «արտաքոյ է պատուիրանաց. ... կոապաշտից է զործդ այդ, որոց զամենայն արարածս ի պաշտօն էր առեալ. մեք ոչ պաղանեմք երկիր պատկերաց, զի ոչ ունիմք հրաման ի Գրոց» : Նոյնը խոստովանած են գրով, ինչպէս յառաջ կը բերէ Վրթանէս իր ընդդիմադրութեան մէջ. «Ոչ է արժան, ասեն, նկարս եւ պատկերս յեկեղեցիս առնել. եւ բերեն վկայութիւն ի Հին Կտակարանաց, զոր վասն կոապաշտութեան հեթանոսացն էր ասացեալ. վասն որոց եւ ամբաստան լինէին մարդարէքն» (էջ 299) : Վրթանէս կը պատասխանէ. «Թէ մերոց բանիցս ոչ հաւատայք՝ զԳիրս պարտ է քննել եւ ի վերայ հասանել. բայց զուք ի Գրոց այնչափ հեռի էք սրպէս երկինք յերկրէ» (302) :

«Որ հակառակարանեն եւ ասեն . Վասն այնո-
րիկ խոտան համարիմ զի անխօսք են եւ
անբանք» (305) : «Որ ասէքք թէ հոտ գայ ի
դեղւոյն . . . ասէք թէ ձեռագործք են» (308) :

Այս տեղիքները ցոյց կու տան , թէ մեր
պատկերամարտները Ս . Գրոց ընթերցմամբ
հասած են այս իմաստութեան :

Նամակագիրը կը յիշէր , թէ Պատկերա-
մարտ հերձուածողներս կը քարոզէին նաեւ
թէ «ընդ աշխարհական քահանայս մի հազար-
դիք» : Այս մասին Վրթանէս ոչ մէկ խօսք
ունի : Բայց Աղուանից պատմիչը , հաւանօրէն
այս նամակէն առնելով , կ'աւելցնէ նախա-
դրութեան մէջ թէ «ամանք պատկերս ոչ ըն-
դունին , ամանք մկրտութիւն ոչ առնեն , ոչ
աղօրհնեն եւ ոչ պսակ դնեն հարսանեաց ,
յայս պատճառս , թէ քահանայութիւն բար-
ձեալ է յերկրէ» : Անշուշտ երբ կը քարոզուի
թէ ամուսնացեալ քահանաները ոչ մկրտու-
թիւն , ոչ պսակ եւ ոչ աղօրհնէք պիտի կա-
տարեն , թերեւս նաեւ թաղում պիտի չընեն ,
ինքնին պիտի բարձուէր քահանայութիւնը :
Այս՝ պատկերամարտութենէն աւելի աղան-
դաւորութիւն պիտի դատուէր : Այս մասին
աւելորդ են անդրադոյն ենթադրութիւններ ,
քանի որ չունինք ձեռքի տակ մատերա-
պիւրներ :

Մինչեւ այսօր կասկած կար Վրթանէս
Քերդօղի Յաղապս Պատկերամարտից գրու-
թեան ժամանակի մասին : Այժմ կարող ենք
հանդիստ սրտով վճռել , թէ Վրթանէս Քեր-

դող 601/602ին դրեց Յազազոս պատկերամարտից թուղթը եւ 609/610ին իր նամակն առ Սիմէոն եպիսկոպոս Իկեդկոզմանց, վերջինս քաղուածարար մեղի հասած:

Վրթանէս պատկերամարտներու գլուխը կը համարի Թադէոսը. սա, ինչպէս կ'երեւայ, իր նորադանդ վարդապետութիւնը նաեւ գրաւոր փաստել փորձած է: Այսպիսի գրուածք մը ձեռք ձգած է Վրթանէս, ուսկից կոչումներ ալ յառաջ բերած է իր բնդդիմադրութեան մէջ. այսպէս. «եւ դրեալ էր (Թադէոսի) թէ Զպատկերս յեկեղեցիս Պապ տարաւ» (306): Այսինքն առաջին անգամ Պապ թաղաւորն էր, որ եկեղեցիներու մէջ պատկեր մտցուց: Առ այս կը պատասխանէ Վրթանէս. «Ամենեցուն յայտնի է թէ սուտ խօսիք. քանզի ի Հայք պատկերս ոք չդիտէր առնել մինչեւ ցայժմ, բայց ի Հոռոմոց բերէին. եւ քան զՊապ յառաջ այլ թաղաւորք էին եւ պատկերս եւ նկարս առնէին յեկեղեցիս Քրիստոսի»: Եւ. Դուրեան կը դրէ թէ «Հաւանօրէն» Փաւստոսի Ե. 31 տեղիքս կ'աւհարկէ Թադէոս. «ընդ բազում տեղիս Հայոց կուռս կանդնեցին ի համարձակութենէ թաղաւորին (Հայոց Պապայ) ... բազումք պատկերս կանգնեալ երկիր պաղանէին» (Դուրեան, 306, ծան.): Այս տեղ Փաւստոս որեւէ ակնարկութիւն չ'ընէր, թէ այդ «կուռքերն» եւ «պատկերները» Պապի հրամանով եկեղեցիներու մէջ կանգնուած ըլլան: Բայց աղանդաւոր մը կրնար շահագործել զայն եւ պատ-

կերներու մուտքը եկեղեցւոյ մէջ վերադրել
այն թագաւորին, որ ներսէսի կարգաւորու-
թիւնները տապալեց եւ նոյն իսկ անոր մա-
հաւան պատճառ եղաւ :

Վրթանէսի համաձայն չարիղծն մօլին
Թաղէոս եւ Եսայի (Յեսու) եւ բնկերք
նոցին... զյաջովս բնդ իւրեանս ի յետ կա-
ջուցին, արդէս զձեզդ» (էջ 307) :

Ինչպէս Պատկերամարտութիւնն առաջին
անգամ Հայաստանի մէջ երեւցաւ, այնպէս
այ առաջին անգամ Հայաստանի մէջ հերքուե-
ցաւ : Վրթանէս Գերդսդի Պատկերայարդու-
թեան այս ջատաղոյութիւնը բրիտանեա-
կան-եկեղեցական մատենադրութեան մէջ իր
առաջնութիւնն ունի : Ջատաղովական մը, որ
հիմնուած է Ս. Գրոց եւ Ս. Հարց եւ եկեղե-
ցական Պատմութեան վրայ, հիստուած մտայ
առողջ գաղաղութեամբ : Արդիւնքը եղաւ
պատկերամարտութեան պարտութիւնը : Երբ
արեւմուտք, Է.—Թ.— դարերուն պատկերա-
մարտութիւնը կայսերական հովանաւորու-
թեամբ սկիզբ առաւ եւ սաստիկորէն բարբո-
քուեցաւ, պատկերայ ջատաղոյները գրեթէ
նոյն վկայութիւնները յառաջ բերին¹, ինչ որ
Վրթանէս գործածած էր իր ջատաղովակա-
նին մէջ :

Ասոնք են

1. Ելից ին. 18—1է 9 (քաղաւած օրէն) :

¹ Sirarpie der Nersessian, Une apologie des
images du septième siècle: Byzantion 17 (1944/45)
58—87, յատկապէս էջ 77—78 :

2. Գ. Թադաւորաց Զ. 23 :
3. Եղեկիէլ Խ. 2—ԽԽ. 20 :
4. Գործք Առաքելոց. Ժէ :
5. Թուղթ առ Երրայեցիա Թ. 5 :
6. Էարուրնա (Էջ 301). Հմժա. Էարուրնա, էջ 6) :
7. Գրաւ Խաչի (305) :
8. Եւսերիսս Կեաւրացոյ Եկեղ. Պատմութիւն (Էջ 303). է. 17, էջ 557 :
9. Յովհաննէս Ոսկերեքանի երկու Հատերը (301) :
10. Աղաթանդեղոս (302). էջ 46—47 (Քնն. հրա.), քաղաւածարար :
11. Ստերիանոսի (Սվերանոսի) Հատ (301/302) : Կ'ակնարկուի Սերերիանոս Գաւրաղացոյ մէկ Հատը, որ անձանօթ է ինձ : Ո. Տէր Ներսէսեան, անդ, 78 կը հաւատաւ, թէ տեղիքս Սերերիանոսի անունով յառաջբերած է նաեւ Յովհ. Դամասկոսի. Migne, P. G. XCIV, 1409 A.

Յովհաննէս Ոսկերեքանի Հատերէն յառաջ բերուած վկայութիւններն այս տեղ կը ներկայացնեն, անոնց զիմաց զննելով բնագիրները, սրտեք հրատարակուած են Ոսկերեքանի Հայերէն թարգմանուած Հատերուն մէջ :

Յովհանն Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսն յայնմ ճառի որ տւէ. Աս յուստուրեկայն ասացելով. Եւ քոքր մի յառաջ մատուցեալ տւէ. Աս յուստուրեկայն ասացմամբ Մարիամայ.

Ձոր որինակ պատկերք
պղնձիք թաղաւորականք
անշունչք են եւ անզգայք,
որք փախչին ի նոսա մար-
դիկ սպրեցուցանեն, ան-
շունչք են եւ անզգայք,
ոչ զի պղնձ է, այլ վասն
զի թաղաւորի պատկեր է:

Եւ դարձեալ յայնմ հասի
որ առէ Ոչ պարտ է ան-
ցանել զառաւանակին
զրաւ՝ եւ սպա առէ:

Ո՛չ տեսանէք ի թաղա-
ւորական պատկերան, զի
ի վեր անդ կայ պատկերն
եւ զթաղաւորին ունի
զրեալն, եւ ի խոնարհ ի
խարսիին զրեալ են թա-
ղաւորին նաշատակու-
թիւնք, յաղթութիւնք,
իրաց ուղղութիւնք, նոյն-
պէս եւ ի մաշկան է տե-
սանել, (զի) զրեալ է թա-
ղաւորական պատկերն ի
վերայ եւ ի ստորեւ տա-
րինութիւնքն, յաղթու-
թիւնքն ամենայն:

Ձոր որինակ պատկերք
պղնձիք թաղաւորականք
անշունչք են եւ անզգայք,
որ փախչին ի նոսա մար-
դիկ՝ զշնչաւորս եւ որք
ունին զզոյսութիւնս
սպրեցուցանեն անշունչքն
եւ անզգայքն, ոչ զի
պղնձի է, այլ վասն զի թա-
ղաւորի պատկեր է (Բեկ-
նութիւն Թղթոցն Պա-
ղատի Բ. 844—845):

Ան որս քողին զձո-
ղայն եւ յաղագս ոչ զանց
առնելոյ զվերազիր առ-
տաւանակին Գրոց եւ ի
զիր մեկնմին եւ ի նոր
յուսաւորեալսն:

Ո՛չ տեսանէք եւ ի թա-
ղաւորական պատկերան,
զի ի վեր անդ կայ պատ-
կերն եւ զթաղաւորին
ունի զրեալ. իսկ ի խո-
նարհ ի խարսիին զրեալ
են թաղաւորին նաշատա-
կութիւնք, յաղթութիւնք,
իրաց ուղղութիւնք, նոյն-
պէս եւ ի զիրան է տեսա-
նել. զրեալ է թաղաւո-
րական պատկերն ի վերայ
եւ ի ստորեւ զրեալ լինի
յաղթութիւնն, ստորի-
նութիւնն, ուղղութիւնք
ամենայն (Հապ, Վեկե-
տիկ 1861, էջ 287):

17. ՍՈՂՈՄՈՆ ՄԱՔԵՆՈՅԱՅ ՎԱՆԱՀՕՐ ԹՈՒՂԹՆ ԱՌ
ՍՈՂՈՄՈՆ ԳԱՌՆԵՑԻ

(Բ. 48)

Աղուանից պատմագիրը խօսք տաւ
պատմելու 591—606 չրջանի զէպքերը, Հայոց
և Զուռաց մէջ յուզուած վէճերը, յանկարծ
կ'ընդհատէ պատմութիւնը և կ'անցնի ուրիշ
միջոցէպքի:

1. «Այլ Հայք համբաւէին զՅովհաննէ
Մայրապոմեցւոյ, երէ ի կողմն Յունաց լեալ՝
հակառակ բերի. որոյ զրոյարտութեան պատ-
հառ էր Սողոմոն օմն միանձնեայ, որ յետոյ
(790) եղեւ կաթողիկոս: Եւ նորա հարցեալ
զվարդապետն իւր զՍողոմոն, որ Մաքե-
նացոցն էր հայր: Նա զրով ուսոյց զայս,
երէ «Ոչ պարտեցան Հայք ի հաւատոյ մասին,
այլ պստիկ յոյժ եղեն պարտեալ, զի ստա-
ցին Յոյնք, երէ կարգեաց Աստուած զեկե-
ղեցի իմն դասուք» (էջ 308, տ. 17—309,
տ. 7):

Յովհաննէս Մայրապոմեցի, որ ծնած է
իրբ 610ին և վախճանած 684ին¹, հրապա-
րակելու իրբ 640ին: Սողոմոն միանձնաւոր,
աշակերան Սողոմոն հօր, վախճանած է իրբ
790ին յետ միամեայ կաթողիկոսութեան,
յառաջացեալ տարիքի մէջ², ուստի ծնած

¹ Է. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց ազբիւրները Հայաս-
տանի և Հոյերի մասին. հատոր Ա, Երևան 1934,
էջ 47:

² Յովհ. Դրասխանակերտցի, Մասկուտ 1853,
էջ 63:

իր 710ին: Սրաֆհեանե գրադատուոյ և գրարարիչ ժամանակակից չեն, ոչևոք է իմանալ թէ իր 710ին վիճարանութիւն մը եղած է 100 տարի յառաջ պատահած խնդրոյ մը մասին, որ չէր կրնար 591—600ի վէճերու հետ ազերա աւելնալ:

Իրանձնաւոր Սողամանը կը գիմէ իր ասուցչին անոր կարծիքը հարցնելու: Մեծն Սողաման կը պատասխանէ գրաւոր:

Մաքենացաց հարանց հոյրքս անասնի էր իրրեւ գիանական, իրաւախաճ և աստիքնի անձ, տն կը յիշար 726ին Մանուկեքաւի ժողովին ներկոյ եպիսկոպոսներու և վարդապետներու թաւին մէջ²: 733ին հանդիպում կ'ունենայ Վահան Գաղթնացոյ³:

Աղասանից Միքայէլ Կաթողիկոս (707—742) «կոչէ առ ինքն զհաշակէլի սղբն զՍողաման, որ Մաքենացոյ էր աստճնորդ ախարին յարք և բառ ժամանակին Հայաստանեայցն էր պարձանք», Էրբ կը դամարէր ճամբարի բերդոյ վանքի ժպտմը⁴: Ետհաննէս Գրաւախանակերացոյ հոստածոյն իր 750ին Սողաման կը բամնար Մաքենացաց վանքն և կ'երթայ Շիրակի Չրեակ վանքը, իրեն կը հեռելին Մաքենացաց վանքի վանականնե-

² Chronique de Michel le Syrien, ed. J.-B. Chabot, t. II, Paris 1901, p. 497—498.

³ Սոփեք հայկականք, ԺԳ., էջ 331.

⁴ Պատմութիւն Աղասանից, Գ., 19, էջ 359—360, 361, նաեւ 363.

բուն կէտը, անոնց թուին մէջ էր Սոցոմոն ժրանձնուորը⁶ :

Մխիթար Այրիվանցի շուման ձԾ—ձԿ (701—711) կը դրէ Հայր Սոցոմոն արար զՏօնականն ի Մաքենիան⁷ : Եւնի կը կրկնէ Սո- Սոցոմոն⁸ : Կակնարկեն Մոչի Աստ- րիայ վանքի ճարտար-Տօնականը, զոր դրած է Վարդան Բարեբղացի 1204ին պատ- րան Աստուածատուրի համար : Այս մեծագիր երեքիջևան հպակապ ձեռագիրը ոչ շատ տա- րիներ յետոյ կը պնտի Առաքելոց վանքի համար :

Ճարտարիս սկիզբը գեղեցւած է նա- խարան մը սցալիսի սկզբնուորութեամբ :

Սկիզբն պատմութեանց աստուածա- րեայ եւ որբազանազանոց վարդապետա- թեանց հոգիացիացելոց արանց որբոց հորոց, Եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց հաստիչք- զստ ի միմիանց ասացելոց եւ ասպուլիչք զամբարշտութիւնս ամենադանդ հերձուածո- զացն :

Չայնտիկ զաստուածարան հայրապետաց զիւրաքանչիւրան ասացեալ ճառս հոգիա- խաւս վարդապետութիւնս, զորում (ա՛յն- պէս) ի վանն կարդադրութիւն ժողովեալ անն Աստուծոյ Սոցոմոնի Մաքենացաց ուխ- տին աստճնորդ, ի դատարին Գեղաքունի, որ

⁶ Եւսէ. Գրաւխանակերացի, էջ 62—63 :

⁷ Մխիթարոյ Այրիվանցւոյ Պատմութիւն ժամա- նակադրական, Պեակերտարդ 1867, էջ 86 :

⁸ Ստեփանոս Օրբելեան, Մանգուս 1861, էջ 96 :

յարջարջեցաւ յանուն նախարարին Գեղամա, ի թուականին ՃՂԶ (747)՝ եւ պառաշանեալ յաղագս բոս գրման ընթերցումին, զոր ի սրբոյն Յակովբայ եւ ի Կիւրղէ հաւատաւեցաւ. ըստ նմին կարգի եղին զոր ի տնայս են կարգք եկեղեցականք. անուանելով Տունահան յաղագս սկզբան տարոյն մինչեւ ի կատարումն նորա, որ ունի զընթերցումն դիշերային պաշտաման, զաւրանական տաւնից եւ զյիշատակ սրբոյ մարգարէից եւ զտաքելոց. եւ մարտիրոսաց եւ հայրապետաց եւ թաղաւորաց, յորում տարաբիչն աւրհնի յախաւանս¹⁾ :

Նոյնը կը կրկնուի ըստ խմատին ուրիշ անանուն գրչէ ձաւարնարիս վերջը :

«Այր ոմն խմատուն, որոյ անուն Սուրբ մոն, ոչ ինչ հարուստ ամօք նախադոյն եղեալ, յաշխարհէ Արեւելից... վանաց վանական Մարենտենից ուխտական, սրբազարդից արանց տաւջնորդի... զհաստատեալ կանոն տօնից... հոգեպատումն ձաւից պատմութեանց...»²⁾ :

Այս տեղ խօսքը Տօնականի, այսինքն ձաւոց գրքի կարգաւորութեան մասին է : Կար Երուսաղեմեան Տօնական, որ Ֆնունդէն մինչեւ Հոգեգալուստ շրջանը կ'ընդգրկէր :

¹⁾ Հմմտ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուշակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ. էջ 437 :

²⁾ Գարեգին Կաթ. Բովսէփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատոր Ա., Անթիլիաս 1951, 710 :

կ'ըսուի թէ Սոցումոն 747ին նոյն ծրագրով կարգաւորեց եկեղեցական տարւոյն բոլոր տօները, իւրաքանչիւրին համար պատշաճ րնթերցութեանը նշանակելով. «րնթերցումն զիւերային պաշտաման վասն տէրունական տօնից, յիշատակին սրբոց մարգարէից, առաքելոց, մարտիրոսաց, հայրապետաց եւ թագաւորաց»¹¹ :

Վարդան Բարեբղացի իւր ճառընախըր կազմած է այս եկեղեցական տարւոյն հետեւելով, իւրաքանչիւր տօնին եւ յիշատակին համար հաւաքելով պատշաճ ճառեր, Մեկնաբանական հատուածներ, վարքադրութիւններ եւ վկայարանութիւններ :

Տակաւին չէ հասած մեղի Տօնական մը. որ լրիւ պահած ըլլայ Սոցումոնի կարգաւորութիւնը :

Շատ կտակածելի է, որ Վարդան 1204ին այդ Տօնականի կարգին հետեւած ըլլայ, երբ չրապարտկր Գրիգորիոս Վկայասէրի Տօնականը բռնած էր :

Թուղթը, զոր Աղուանից պատմիչը Սոցումոն հօր կը վերադրէ, կարօտ է մանր քննութեան. վասն զի այն՝ ազրիւր ծառայած է յետագայ սերունդին :

Ա. Փոտի տա Զաքարիա Թուղթին հայ խմբագիրը :

Բ. Բովհաննէս Դրասխանակերացի իւր Պատմութեան մէջ :

Ը. Ղ. Այիւան, Սիսական, Վենետիկ 1803, էջ 66—67 :

զ. Սխտանէս, Բ. 63—65 (էջ 119—124) :

դ. Մաշտոցի թուղթ առ Գէորգ կաթողիկոս¹² :

ե. Դատաստանադիրք Հայոց¹³, էջ 147—148 :

զ. Ստեփանոս Յրրէկեան, զյ. ԻՊ—ԻԶ :

Հ. Բ. Սարգիսեան համարած է թուղթն «Մաքենացաց հռչակաւոր վանահօր Սարգսմանի վաւերական մէկ յիշատակարանը»¹⁴ : Բայց բնութիւնը շարդարացներ անոր վաւերականութիւնը : Տեսանք վերապէս թէ թուղթիս պատճառը պատմական հիմնէն էր : ժամանակակից են արդարեւ երկու Ստեփանները, մին օւսուցիչ է եւ երկրորդը աշակերտ, երկուքն ալ Մաքենացաց վանքէն, Սիւնեցի համալիրակներ, բայց թուղթիս մէջ ցոյց չեն տար, թէ իրենք հայազգի են, հայ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ : Աշտղիր բնակեցող մը չի գդար թէ նամակադիրք հայ է : Ան կը խօսի երբորդ գէմքով. «Աշ պարտեցան Հայք... եղեն պարտեալ... պարտեցան Հայք... եկեղեցի նոցա» (Հայոց) : Այսպէս օտար մը կը խօսի եւ ոչ բնականին : Այդ

¹² Հրատարակուած Արարատ 1902, էջ 751—752 : Հիմն. իմ Կիւրիան Կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա 1909, էջ 248—249 :

¹³ Դատաստանադիրք Հայոց, հրատ. Վ. Վ. Բաւատմանց, Վարդաշատ 1880, էջ 147—148, 248—258 :

¹⁴ Հ. Բ. Սարգիսեան, Անանիոս թարգմանիչն է իւր գրական գործոց նմուշներ. Վիեննայի 1899, էջ ԺԵ. 3-ան. 2 :

առարկա չլինի: Կարող է այն միայն ազատան
րլլալ, ժամանակով 2- դարու երկրորդ
կէսին, դաւանութեամբ քաղկեդոնական:

Այն հատակաւորները, որոնք յատկ
բերուած են Այուսանից պատմութեան մէջ,
ստանուած են հաւանորէն Այուսանից Թղթոյ
գիրքէն:

2. «Աւացին Յոյնք երէ կարգաւորեաց
Աւստուած գեղեղեցին իմն դասուք, որպէս ի
վեր աւելի երկնայինն, նոյնպէս գահակալե-
ցան եւ ի ներքին խորանիս (1) Պատրիարք,
որ է հայրապետ, (2) Արքեպիսկոպոս, որ
կոչի եպիսկոպոսապետ եւ կարողիկոս, (3)
Մետրապոլիտ, (4) Եպիսկոպոս, (5) Քահա-
նայ, (6) Սարկաւագ, (7) Կիսասարկաւագ,
(8) Ընթերցող եւ (9) Փսաղտ: Արդ... խոս-
տովան յերուք, երէ ո՞վ է պատրիարքն ձեր,
գի չորք միայն կացին (պատրիարք) ի վերայ
երկրի:

- 1- Աղեբասնդրիլ, Մարկոսի արքուն,
- 2- Անտիոքայ, Մաքէդոնի,
- 3- Հռովմայ, Ղուկասուն եւ
- 4- Եփեսոսի, Յովհաննուն...:

Արդ մեք ամենեցուն հնազանդիմք, հնա-
զանդեցարուք եւ դուք միում ի նոցանէ կամ
ամենեցուն, որ մի հաւատ լինիմք: Քանզի
ձեր սուրբն Գրիգոր ի Կեսարիա եպիսկոպո-
սապետ միայն ձեռնադրեցաւ եւ յետ մորա
մինչեւ ցայսօր: Ապա երէ այլոյ եկեղեցւոյ
ուղղափառ էք, զստ յայտցանէ, ցուցէք

զատարիարքն. ընդ սրով դասի արքեպիսկոպոսն ձեր, որ մինչեւ ցայսօր ընդ մեօք էր¹: Ապա եթէ պատրիարք ոչ ունիք եւ ոչ զայլ կղերիկոս եկեղեցւոյ բովանդակ, յայտնի խոտորեալ հերձող է՛ք ընդ Արիստ եւ ընդ այլ խոտորումնս եւ չարափառսս:

Այսուիկ անպատասխանի լինէին Հայր. լի այնպիսի դրոշեամբ վարէր եկեղեցի մոցս:

Յ. Իսկ ի քաղաքիկն Բաւաթինիանոսի. փոխեաց զնշխարս սրբոյն Բովհաննու աւետարանչին ի Կոստանդնուպոլիս եւ հառաւտեաց անդ զարքուն հայրապետական եւ քուն արքուն մնաց անդէն յեփեսոս: Դայնպէս եւ զՄատթէոսին փոխեաց յԱնտիոքայ յերուսաղէմ. ասէ. Զի բազաւ է մեծի արեային եւ քունն մնաց յԱնտիոք:

Հայնժամ շարժեցան ամենայն մեծամիտք. եւ ուր առաքեալ էր վախճանեալ՝ զամենեկուն արքուն պատրիարք խոստովանեցան (209. տ. 5—210. տ. 18):

Թ. 1. Հաստատմբ կ'ենթադրէ բոս երկու թիւն ժամանակ մը, որ Բաւաթինիանոս կայսեր զահակալութենէն ետքը կ'ըլլայ: Բաւաթինիանոս Ա. զահ թարձրացաւ 527. տարիի Վին եւ վախճանեցաւ 565. նոյեմբերին: Է. Բաւնայ եւ ոչ Հայոց տարեկրտթեանց էջ արձանագրուած է. թէ այն շրջանին այդ եւ Բաւնայ մէջ նուիրապետութեան Էոսին մէջ յարուցուած բլլայ եւ Հայր պար-

տաժիխն խոստովանած բլլան: Կը յիշուի միայն 591—606 տարիներուն, թէ Վրթանէս եւ Գրիգոր վարդապետ իրրեւ բանադնաց Կ. Պոլիս եւ թէ ոգոսպոյիս ազարկուած եւ պարտաւած բլլան¹²: Դասիթ Մաշկոտն իր ժամանակագրութեան մէջ կը գրէ. «Եւ ի նորին (Մաքիկ կայսեր) տարս եղեւ զարձեալ միւսանդամ ժողով Հոյսց եւ Հոսմոսց վասն նորին ազանդոյն Քաղկեդոնի, ժողովին ի Կոստանդնուպոլիս. եւ եղեն պարտեալ Հոյք»¹³: ժողովին նիւթն կը նախապետական հարցը կը պահանջէին Յոյնները, որ Մոսէս Կաթողիկոս ենթարկուի Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան եւ մեղադրէ Պարսից եւ Հոսմոսեցոսց իշխանութեան տակ եղած Հոյերու վրայ. եւ մերժեցին Պարսկահոյք սցս առաջարկութիւնը, Հոսմահոյք բնորեցին նոր Կաթողիկոս մը, Յովհաննէս Կոստեցի:

Չեմ կրնար հաստատել, թէ հատուածիւ րովանդակութիւնը նշեալ թեամբ Կ. Պոլսոյ ժողովին մէջ խմբադրուած բլլայ. յատկապէս չորս պատրիարքական ոթեաներու վերադրութիւնը չորս աւետարանիչներու, նորանշան տեսութիւն մը, որ առաջին անգամ այստեղ երեւան կու գայ, եւ կ'արեւոյրուի

¹² Մամաէլ, Անեցի, 78, Միսիթաք Անրիվանեցի, 161: «Գրիգոր եւ Վրթանէս վարդապետք զնացին ի Յոյնս եւ ոչինչ ոգտեցուցեալ գնասա զարձան նոր վերջով»:

¹³ Անանուս ժամանակագրութիւն, Վենետիկ 1904, էջ 76:

Հայ մատենագիրներէ : Եւ եթէ զայն նաեւ
Փառք առ Զաքարիա Կաթողիկոս դրած
Քաղթին մէջ գտնենք, զարմանանք միայն :
Չան զի խորասրկ երեւոյթ է միայն : Այդ
թուղթը դրած է ՏԵՏին : անոր սկզբնագրերը
տախտին չէ յայնտեւած , ինչպէս նաեւ անոր
Հայերէն թարգմանութեան հարապատ օրի-
նակը չէ հասած մեղի : Ինչ որ պնդեմք , ան-
հարակ խմբուրի մը անպէտ յաւելումնե-
րով ընդարձակուած եւ անխիղճ կրճատում-
ներով անդամատուած խմբուրութիւնն է ¹⁷ :
Կու տամ այս ակն ալ հաստատմը :

«Եւ արդ նայն ինքն սուրբ եւ անբու-
ւատատւածութիւնն , որ ի շարեքիւրպեանն
Հանդէի կենդանիս , որպէս եւ Էսեան Եղեկիկ
եւ չորք յեղանակօք զաշխարհս զոյցոյց եւ
չորս դաս ըստանեաց յեղեմայ , արքայա-
նէլ զաիւղերս : Հաճեցաւ շարիք տառա-
բանչօքն չորս աթոսս հայրապետութեան
Հասաաակ : սրով կտտաւարի Կաթողիկէ
Եկեղեցի յինկ քարոյս ճշմարիտս եւ մշարն-
ջենասոր անձառէլի անօրինութեան Տեսն
մերայ Յիսուսի Քրիստոսի : օրք Եւ աթոսս
պստրիկ :

Մատթէոս յԱնտիոք , եւ

Մարկոս յԱղեքսանդրիա , եւ

Ղաւկաս ի Հոմ , եւ

¹⁷ Սենթ արամադրութեան տակ Վիեննայի
Թ. 623, 783, Էջմիածնի Թ. 503, Պարիսի Թ. 130 :

Յովհաննէս ի Կոստանդինուպոլիս, որ է
Նոր Համ.

Նաեւ զԵրեստղէմի եպիսկոպոսն փան
սորբ տեղեացն անուանեցին պատրիարք¹⁸ :

A. Mai, որ հոգացած էր հոյ բնագրին
բառերէն թարգմանութիւնը, պատշաճ հա-
մարած էր յաւելումներէն ինչ ինչ տեղիքներ
գուրս թողուլ: անոնց թուի մէջ նաեւ հա-
տուածս: Բայց իր մէկ աշխատութեան մէջ¹⁹
անդրադարձած էր հատուած իւ չորս տետա-
րանիշներու տարօրինակ պատրիարքական
աթոսներուն: Աս այս կը գրէր J. Hergen-
röther: «Այսպիսի հաւատարմ մը, որ ամէն
պատմական եւ աւանդական վկայութենէ
գուրկ է, կարելի չէ այնպէս դիւրաւ փոխի
մը վերագրել, չնայած անոր ամէն աղանդա-
ւորական ձգտումն: Եւ կը թուի որ անհա-
ւանական չէ, ինչպէս Մայի կը նկատէ, թէ
ուշ ժամանակի արեւելցի մը թուղթիւ մէջ
ներմուծումներ²⁰ կատարած ըլլայ²¹: Եւ կը
լիչէ Յովհաննէս Դրասխանակերտցիի Պատ-

¹⁸ Հրատարակած է հանգերձ սուսերէն թարգ-
մանութեամբ Ն. Մառ, Երեստղէմի Թ. Ե. Ե. Ե. Ե. Ե.
գրէն. Православии Патриархъ въ Константино-
полье XI, 1. Պետերբուրգ 1892, էջ 184—185:

¹⁹ A. Mai, Nova bibliotheca Patrum, t. I,
I. Dissert. ed. n. 10, p. 49:

²⁰ J. Hergenröther, Photius, Patriarch von
Constantinopel. Sein Leben, seine Schriften und
das griechische Schisma, I. Band, Regensburg
1867, էջ 482, ծան. 51:

²¹ Յովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 28—29:

մտթեան մէկ տեղիքը, որուն պիտի անդրադառնանք ստորեւ:

Յովհաննէս Դրասխանակերտցի իր Պատմութեան մէջ այս երկու հաստատմները դասած է Դ. դարու շրջանին. «Կոստանդուս (337—361)», որդի Բէժին Կոստանդիանոսի, յնիկեստէ ի Կոստանդինուպոլիս զնշխարս սոկերաց Յովհաննէս աւետարանչին փոխեալ է յայնմանէ համարձակութիւն տեսալ պատրիարք ի Կ. Պոլիս կացուցանէ: Ապա ըստ նմին յայտ պատճառի համարձակութիւն է Երուսաղեմացւոցն տեսալ՝ զիւրեանցն էս աթոռ հաստատէին ի պատիւ պատրիարքութեան իրանունս համարեալ, ըստ որում էս ի նմա զալ տեսեալ եղև Բանին Հոր ծնունդ . . . : Էս վասն զի ցայն վոյր շորք միւսն էին ընդ երկրաւ պատրիարք ըստ շորից աւետարանչացն՝

Մատթէոսին յԱնտիոք,
Մարկոսին յԱղեքսանդրիա,
Ղաւկայն ի Հոամ, եւ
Յովհաննոն յնիկեստ:

այդս յայտմանէ իրակերտութեանց վեց բովանդակեալ կային²¹ (պատրիարքանք): Ասոնք են 1. Անտիոքի, 2. Աղեքսանդրիայի, 3. Հոամի, 4. Կ. Պոլսի, 5. Երուսաղէմի, 6. անանուն:

Պատմարան Կաթողիկոսը կամ շորս աւետարանիչներ էւ երկու՝ Կ. Պոլիս եւ Երուսաղէմ հաշուած է եւ կամ իբրեւ վեցերորդ

աչքի տակ ունեցած է վաղարշապատի պատ-
րիարքը: Փոստ ունի շարունակութեան մէջ:
«Եւ արդ այս հինգեքեան պատրիարքունք»:»
Կը կարծեմ թէ Յովհաննէս Կաթողիկոս աչքի
տակ ունեցած է թէ՛ Ստեփաննի եւ թէ՛ Փոսի
թուղթերը: Փոսէն է «Ղուկայն» եւ «Յով-
հաննաւն»: Իսկ «Յուսարինանոս» «Կոտանդոսի»
չրջէկը Պատմարան կաթողիկոսի թմա-
հանդիման վերադրելու է:

Կարգը կը պահանջէ հարց տալ, թէ
Յուսարինանոս կամ Կոտանդոս փոխա-
դրած են երբեք Յովհաննէս աւետարանիչի
նշխարները եփեսոսէն և Պոլիս:

Իմ քննութիւններս ցոյց տաին, որ ոչ
պատմական եւ ոչ աւանդական աղբիւրներն
որ եւ է յիշատակութիւն բրած են Աւետա-
րանչիս նշխարաց գոյութեան, թող թէ
նշխարաց փոխադրութեան մասին: «Ստույգ
է, որ իր սուրբ մարմնէն որ եւ է տեղ
նշխարք չէ գտնուած: Բայց կը յիշտին իր
զգեստէն մասունքներ²²»: Ըստ աւանդու-
թեան Յովհաննէս յետ մահուան վերափո-
խուած է մարմնով երկինք ենտրի եւ եղիպի
մօտ: Ուստի իր նշխարաց փոխադրութեան
մասին չէր կրնար խօսք եղած ըլլալ:

Անտեղի է նաեւ չորս աւետարանիչներու
աթոռներու հարցը: յատկապէս Ղուկասի
Հոմայ եւ Մատթէոսի Անիսրայ աթոռները:

²² Stadler - Ginal, Vollständiges Heiligen-
Lexikon, Band III, Augsburg, S. 284.

Աւանդութեան համաձայն Մատթէոս իր Աւետարանը գրեց Երուսաղէմ, Մարկոս՝ Աղեքսանդրիա, Դուկոս՝ Անտիոք և Յովհաննէս՝ Եփեսոս :

Կը կարծեմ թէ Սոգոմոն տշրի առաջ առած ըլլայ այս աւանդութիւնը. առիկ Մարկոսի՝ Աղեքսանդրիա, Յովհաննոս՝ Եփեսոս և Մատթէի Անտիոք (փոխադրուած Երուսաղէմ) տիտները առած է : Եւ սրովհետեւ Անտիոքի տիտը Մատթէոսի յատկացուցած էր, հարկադրուած է Հոտի տիտոն տը Դուկոսի բաժին հանել, թէ և տն Անտիոք գրած էր իր աւետարանը :

Սոգոմոն չի գիտեր, թէ Երուսաղէմ աւելի յառաջ պատրիարքական տիտը եղած էր քան Կ. Պոլսինը, բայց իրեն ծանօթ պէտք է եղած ըլլայ, որ Անտիոքի պատրիարքութենէ յառաջ եկած է :

Այնպէս կ'երեւայ թէ Սոգոմոնի անծանօթ մնացած է Եւսեբիոս Եմեսացոյ հառն «Վասն կրօնից և ժկրտութեան», գրած իբր 350ին : Այս տեղ կը գրէ Եւսեբիոս. «Եղիցի այսուհետեւ ամենեցուն մեզ... զհաստա Երրորդութեանն յանձինս ունել՝ զերից հալլաւաղեալացն. զի Երրորդութիւնն երկնաւոր յերկինս է և երեւի հալլաւալա՞ւ յերկրի. ոչ սորա բնութիւնն սաի և ոչ նորա պատիւն յաւայտութիւն Էրանէ : Այս Երրորդութիւն է ժամանակաւ բաժանի Է՛ւ փայտք մեկնի : Եւ

այն՝ անժամանակաւ որ եւ յաւիտենական²²։

Եկեղեցին մինչեւ Նիկիոյի ժողովր (325) երկու զահերէց եպիսկոպոսներէ կը կառավարուէր։ մին ունէր իր աթոռը Հոռոմ եւ միւսը՝ Աղեքսանդրիա։ Հոռոմի եպիսկոպոսն ընդհանրապէս համարէն Եկեղեցւոյ եւ մասնաւորապէս Արեւմտաքի համար, եւ Աղեքսանդրիոյի եպիսկոպոսը՝ Արեւելեան եկեղեցւոյ համար։ Նիկիոյ ժողովին մէջ նոյնը կրկնուեցաւ, աւելցնելով իբրեւ երրորդ մը՝ Երկրորդական սատիճանի վրայ՝ Անտիոքի եպիսկոպոսը։ որոնք նկատուեցան եկեղեցական նախարարութեան երեք պատրիարքներ։ Նոյն ժողովի է։ Կանոնը կը սահմանէր. «Եպիսկոպոսն Երուսաղէմի բոտ առաջին աւժարութեան մեծարեացի Երեւելի պատուով, պահեալ զկարգ պատշաճ խխանութեան եպիսկոպոսապետին իւրոյ²³։ այսինքն ենթակայ մնալով Անտիոքի պատրիարքութեան։

Բայց չզոհացաւ Երուսաղէմի եպիսկոպոսը «պատուակիր հայրապետ» տիպոսով, առանց իրաւասական թեմերու։ Հետամուտ եղաւ ոչ միայն Անտիոքէն անկախ ըլլալ, այլ եւ զանիկա իրեն հպատակեցնել։ Այս նպատակին մասամբ հասաւ խորամանկն Գորնադ (422—457), իւրացնելով Պաղեստինի երեք

²² Սերերիանոսի Գարադացւոյ հաւք, Վենետիկ 1830, էջ 61։

²³ Հ. Պ. Գոֆանեան, Պատմութիւն տիեզերական ժողովոյ, Վիեննա 1847, էջ 49։

նաշանդները, որոնք մինչ այն Անտիոքի պատրիարքութեան կը պատկանէին: Այսպէս և, զարուստացին կէսին պատրիարքներու թիւը բարձրացաւ շորսի:

Պատրիարքութեան կը ձգտէր նաեւ Կոստանդինուպոլսոյ եպիսկոպոսը, իբրեւ եպիսկոպոս Կայսերանիստ քաղաքի: 381ին զամարուեցաւ այս տեղ ժողով մը, երկրորդ տիեզերական ժողով. ներկայ եպիսկոպոսները երրորդ Կանոնին մէջ սահմանեցին. «Կոստանդնուպոլսոյ եպիսկոպոսն ունիցի պատիւ աւտղութեան յետ եպիսկոպոսին Հռոմայ, քանզի Կոստանդնուպոլիս Նոր Հռոմ է»²⁵: Այս պատուակիր տիագոսով չզահացան նաեւ Բիւզանդացիք: Անատոլիոս եպիսկոպոս 451ի Քաղկեդոնի ժողովին սահմանած 27 կանոններուն կցել առաջարկեց Չեքորդ կանոն մը, որուն բովանդակութիւնն էր. «Որովհետեւ Կ. Պոլիս է երկրորդ եւ Նոր Հռոմ՝ արքունի եւ ծերակոյտ իշխանօք չքեղացեալ, վայել է եպիսկոպոսի նորին քաղաքի մեծապատիւ իշխանութեամբ ընդ եպիսկոպոսապետի հնոյն Հռոմայ փառաւորել եւ երկրորդական պատուով յետ նորա մեծարոյ լինել ի մէջ եկեղեցւոյ: Մետրապոլիտք Պոնտոսի, Ասիայ եւ Թրակիայ եւ եպիսկոպոսը կողմանցն բարբարոսաց ընդ իշխանութեամբ յինել պարտին ամբողջն Կ. Պոլ-

²⁵ Թեղ, 132:

այ՝ եւ ի հայրապետէ նորին ընդունել զիւրեանց ձեռնադրութիւնն²⁰ :

Թէպէտ ոչ ժողովականներէն եւ ոչ Հոռմէն ճանչցուեցաւ այս կանոնը, բայց յեղած ասոր վրայ տաճէն ջանք տարին Բիւզանդիոնի եպիսկոպոսները, քաջայերուած կայսերէ, եւ ձեռք բերին թէ պատրիարքական իշխանութիւն եւ թէ իրաւասութիւն բոլոր Բիւզանդական երկիրներու վրայ: Այսպէս տնեցաւ պատրիարքներու թիւը հինգի. Հոռմ, Աղեքսանդրիա, Անտիօք, Երուսաղէմ եւ Կոստանդինուպոլիս: Այսպէս Զ. դարու կէսին:

Սուղամոնի Թագթին տեղիքս. «Իսկ ի Թագաւորին Յուստինիանոսի (327—365) փոխեաց (նա) զնշխարս արքայն Յովհաննու աւետարանչին ի Կ. Պ. եւ հաստատեաց անդ զթիսոն հայրապետական. . . նոյնպէս եւ զՄատթէոսին (յնշխարսն) փոխեաց յԱնտոքայ յերուսաղէմ. աւել. Զի քաղաք է մեծի արքային» (Դատթի²¹), պէտք է իմանալ քան ժամանակադրութեան այսպէս. Երուսաղէմ, որ «պատրիարքական» տիպոսն ունէր, ոչ թէ Մատթէոսի նշարաց փոխադրութեամբ պատրիարքական տիպս եղաւ: Յուստինիանոսի օրով, այլ 451ին Յորժմայի ճարտիկութեամբ, Անտիօքի իրաւասութեան Լնխակայ Պաղեստինեան 3 նահանգները ստանալով: Իսկ Կ. Պոլսի տիպար անկէ իբր 7¹¹ տարի յե-

²⁰ Անդ. 330.

այս պատրիարքութիւն հռչակուեցաւ, այնու
որ Յուստինիանոս իւր Իրաւանց զբքին մէջ
իւրեւ այնպիսի ներս տաւ՝ էր:

4. «Յայնժամ շարժեցան ամենայն մեծա-
միտք, եւ ուր ստաբեալ էր վախճանեալ՝
զամենեցուն արքայն պատրիարք խոստովա-
նեցան» (էջ 310):

Այս տեղիքը միջնուկար մը կ'սկիսուի, եւ
որ պատահած է Յուստինիանոսի որով. եւ
աւելի պատմական է քան Յովհաննէս աւե-
տարանիչի նշխարաց եւ Մտաթէլոսի ամսոյն
փոխադրութիւնները:

Շարժման պատճառն եղած է Բիւզանդաց-
այ հռչակած այն համբաւն, թէ դառնաւ է
ժաւերացիւր մը, որ կը վկայէ Բիւզանդիոյ
Եպիսկոպոսութեան առաքելական ծաղցմը.
այսինքն Բիւզանդիոյ առաջին Եպիսկոպոսը
Ստաքոս ձեռնադրուած է Անդրէաս անդրա-
նիկ առաքելայէն, որ եղբայրն էր ՊԵԱՐՈՍԻ, եւ
զործած է ի կայմանս Կապրպոպոլիոյ, Գա-
դաարից եւ Բիւթանիոյ, ինչպէս կը պատմուի
Անդրէասի նորագիտ պատմութեան մէջ:
Անդրէաս «զնաց ի Բիւզանդիա եւ անց քա-
րոյեալ սերմանեաց զբանն կենաց եւ ձեռնա-
դրեաց զՍտաքոս աշակերան իւր Եպիսկոպոս
Բիւզանդիոյ, որ է մի յեթեմասնից աշակեր-
տացն Բրիստոսի»²⁷:

²⁷ Անդանն զիրք առաքելականք, Վէնետիկ 1604, էջ 172:

Այս Պատմութիւնը հրատարակելու Երած է Դարսթէսա Տիւրացույ անունին տակ, իբր Շշին. բուն հեղինակն է Պրակապիտ քաշանայ, որ տպրած է Զ. դարս տատջին կէսին: Այս կեղծիքն իբրեւ փաւերական բնդսւնած է Բիւզանդական եկեղեցին մինչեւ մեր սրերը:

Երբ Բիւզանդացիք այս «փաւերացիին» վրայ յեցած իբրսունք սեպականեցին իրենց եկեղեցին տաւրեւական եւ պատրիարքական տէր հաշակէ, յայնժամ չարմեցան ամենայն մեծամիտք, (այսինքն Հայք եւ Աղսւանք...), եւ ուր տաւրեւի էր փախանեալ՝ դամենեցուն տէրսն պատրիարք խոտտաւանեցան», այս ինքն նմանօրինակ կեղծիքներով ցոյց տուին, թէ նաեւ իրենց եկեղեցիները տաւրեւական ծաղսւմէ են, ուստի իրենք ալ իրսւսներ անին պատրիարքական տէրս անկնայ:

«Մեծամիտներէն են նաեւ Աղսւանք, յատկապէս աղսւան պատմադիրք, որ ոչ միայն ստացուցանել կը ջանայ, թէ Աղսւանից եկեղեցին տաւրեւական է, այլ եւ Աղսւանք տակի յատաջ բնդսւնած են քրիստոնէութիւնը քան Հայերը: ուստի Աղսւանից տէրսն է նախադատութիւնը քան Հայոց: «Անպնտր տպս եւ մերցս բերսս քան ի բերսն յես քան զկարգն նայս գնելոյ»: Կը շարունակուի էջ 311, տ. 22—27. Քեակ ի յունական դորտաւարոցն գրգռեալ Հայք խնդրել զգահերիցս թիւն ի վերայ Աղսւանից: սրտմ

«Հաւանեալ Աղւանք՝ զայլ ան Էրեւելոյ-
ցին կանխաւ ստաքեալ յաշխարհն Աղւանից՝
Եղիշէ անուն, յաշակերտաց Տեառն՝ ձեռնա-
դրեալ ի ձեռանէ Յակոբոս Եղբօր Տեառն» :

Շուտ միամիտ խոստովանութիւն : Երբ
յունական Կոյման Հայք կը թերադրեն Հայոց
Կաթողիկոսին, յեղած թաղէս ստաքեալի
նշխարաց, «Ինդրել զգահերիցա թիւն ի վերայ
Աղւանից», Աղւանք կը փութան հասցա-
րակ հանել Եղիշէ ստաքեալ մը, որ թէ թա-
ղէսի աշակերտն է եւ թէ Յակոբ Տեառն
Եղբօր ձեռքէն ձեռնադրուած Եղիսկոպոս
Աղւանից, եւ իրենց յատճառաւս թան
զՀայոս եւ զՎիրա ըլլալը կը հաստատեն Ար-
քաշած Կաթողիկոսի վկայութեամբ, վկայ-
ութիւն մը, որ կեղծուած է իրենց պատմա-
դրին ձեռքով (Բ. 47, 48, էջ 307, 311) :

Նոյնպէս կեղծիք է Յովհաննէս Դրոս-
խանակերտաց նորածեւ Եկեղեցական ինն
յստակարդութիւնք, կազմուած Կոստանդու-
կոպէս եւ Հայոց Արշակ Թագաւորի օրով,
երբ Ներսէս Մեծ օրաորհարք կը կարդուի
«զգլխաւորս արքեպիսկոպոսացն Վրաց եւ
Աղւանից արքեպիսկոպոս ընդ ձեռամբ նորա
կարգեալ» (էջ 28—29) : Չեմ ուզեր օրս մտ-
աին աւելի խօսիլ, փասն զի այլոք առիթ ու-
նեցած եմ այս հարցեալ գրողելու²⁸ :

²⁸ Ակիմեան, Կիւրիան Կաթողիկոս Վրաց, էջ
248—254 :

18. ՇԻՋԱԼԻՔԵՐԱԿԱՆ ԴԵՐՎԱԼԱՐ ԿԱԹՈՐԱԿՈՒՄԻ ԿԻ
ԹԱԽԱԿԹ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒՄԻ ԱՌԻ ԿԱՆՈՒՄԻ
(Բ. 47, 49)

1. Բ. 17 գրուիլ, որ յառաջ կը բերուի
Հատուած մը Արքաւհամ կաթողիկոսի շրջա-
բերականէն, նախարան մ'ունի Ազգանից
պատմիչէն, որ ժամանակագրական թաւ-
կաններներով կը յաւարանուին Վրաց
Հայոցմէ բաժանումի պատճառներն և յարա-
կից խնդիրները: Ահնք առիթ անեցանք վե-
րադռն, Բ. 1 խառնու պա ժամանակագրա-
կան տաւայներու արժէքին, ինչպէս նաև
Արքաւհամ կաթողիկոսի շրջաբերականէն տա-
նուած Հատուածի մասին, քոյց տարով, որ
պատմիչը այդ Հատուածին սկզբնաւորու-
թիւնը բոտ կամի խաղախամ է: Ապա այս
խաղախուած տեղիքը տեղադրելով, քոյց
վրաց կը կուէ: Քիակ սարք Հայրապետ
Արքաւհամ առէր իննէ յառաջանաւորան
դիւրս՝ զԱզգանու, և նոյա անկ է կոխկո-
ղատողեալ թիւնն: (Բ. 48, էջ 311):

2. Բ. 49. էջ 313—317. «Պատասխանի
թղթոյն Աթիթարայ Ամարասայ Եպիսկոպոսի
ի Հայոց», գրուած Վրթանէն Քերթալէն:
Յառաջ կը բերուի քաղաւածքէն:

19. ՅԱՅԱԼԱՔ ԳԵՂԱՐԵԱՆԻՅՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱՆԻՅԷ
Ե ԵՂԱԿԱՆ
(Բ. 50)

Յոփէլի, Գեղամայ դուռնի Բրախ-պրից
անապատէն, նեղուած ախարական յերդակ-

ներէ, կը դադիթէ Արձախի Յղերկս դիւրը :
 Միհր, եղիսկոյսս, որ տեղւոյն առաջնորդն
 էր, կ'առաջնականէ եկուորը, եւ կը յորդորէ
 դիւրացիները, որ անոր համար եկեղեցի մը
 շինեն : 12 տարի յետոյ կը վախճանի եղիս-
 կոյսս եւ կը յաջորդէ Անդրէաս երէց : Յով-
 սէփ կը յիշէ ասոր վարչութեան 11 տարի-
 ները : Այս տակները Մխիթար, Տանձեաց
 անապատէն, ախարացեաց կ'ըլլայ զէպի
 Երուսաղէմ, կը մնայ այն տեղ տարի մը :
 ձեռք կը բերէ Ս. Ստեփանոսի եւ Ս. Փէսրղի
 նշխարներէն մասունքներ : Վերադարձին
 կ'անցնի Եսնական սահմանը, կը հան-
 դիպի Տաւրոսի Ս. Անդրէասի վկայարանը :
 կը յաջադի ստանալ նոյն վկայի նշխարներէն
 մաս մը : Երբ կը հասնի Արձախի սահման-
 ները՝ ընդատաջ կ'ըլլէ Յովսէփ, որ կը հա-
 մոզէ Մխիթար, որ սչ միայն բերած մա-
 սունքները Յղերկսի եկեղեցւոյն մէջ դետեղէ,
 այլ եւ նոյն վանքին միարան ըլլայ : Յանձն
 կ'առնէ Մխիթար այս առաջարկը : Յղերկսի
 վանքին անդամներու թիւը կը բարձրանայ
 երեքի :

Յովսէփ ալ կը փոփոքի երթալ Երու-
 սաղէմ, համբաւ ծախքը կը հոգայ Անդրէաս
 երէց : Կը հասնի Ս. Քաղաք, ախար կը կա-
 տարէ, բայց Քաղաքը կը դանկ քաղկեդոնա-
 կան հաւատքով : յուս ու մունջ կը վերա-
 դառնայ ձեռնառնայն, կը հանդիպի Պեղար-
 քանեաց Պուհայ վանքը, կը կողոպտէ անոր
 նշխարները (Յովհաննէս Մկրտչի, Թոմաս

առաքելայի եւ Ս. Մանգանոսի) եւ կը գե-
տեղէ Յղերկսի սրբարանին մէջ:

Յովսէփ զրամ է այս Յիշատակարանը
խրրեւ արձանագիր Յղերկսի եկեղեցոյ շի-
նութեան եւ նշխարներու հաւաքման:

Կարճատա զրամ քիտ ճակատին աղա-
ցում է շատանուն եւ բարձրագոյ արձանու-
կանս:

1. Ք թագաւորութեան Հերակլի (610—
641):

2. եւ ի ջախջախ¹² թագաւորութեանն
Պարսից Յաղկերտի (632—642):

3. ի կաթողիկոսութեան Հայոց եղրի
(630—641):

4. ի սպարապետութեանն Մուշեղի
(† 636):

5. ի Սիւնեաց աւերութեանն Գրիգորի
(† 636):

6. յեպիսկոպոսութեանն Մաթուսա-
ղայի:

7. եւ յիշխանութեանն Աղստանից Վա-
րագ-Գրիգորի, Գարգմանոյ տեաան:

Մուշեղ սպարապետի եւ Գրիգոր Սիւ-
նեաց տիրոջ մահուան տարին ծանօթ է Սե-
բիոսի Պատմութենէն, ուր կ'ըսուի թէ 636/
637 տարւոյն Կաղեսացի ճակատամարտին
ներկայ էին «Մուշեղ Մամիկոնեան, սրդի
Դաւթի, զօրավար Հայոց երեք հազար սպա-

¹² Հմմտ. Դանիէլ Բ. 42. «Մի կողմն թագաւորու-
թեանն հօր կացէ եւ ի նմանէ եղիցի ջախջախն»:

սաղինսը եւ Գրիգոր իշխան Սիւնեաց տէրն
հաղար տրամբ»։ Հակառակմարտին մէջ
Արաբները «սպանին զՄուշեղն երկու թե-
սորդւոյքն եւ զԳրիգոր Սիւնեաց տէր միով
սրդւով» (107)։

Այս տեղ յիշուած եօթը տնձերու մասնա-
նականցութիւնը տնձխտելի է։ Բայց աչքի կը
գարնէ Ազուանից կաթողիկոսի, ինչպէս եւ
Յղերկսի եպիսկոպոսի յիշատակութեանց
բացակայութիւնը Գարդմանաց տիրոջ կշտին,
մինչ յիշուած է Սիւնեաց եպիսկոպոսը։ Իսկ
այսպիսի շատաշուն արձանագրութիւն կամ
սկսուածք ոչ Յովսէփին շնորհուած եկե-
ղեցւոյ, ոչ անոր կաղմած սրբարանի եւ ոչ
այ անոր դրած յիշատակարանի հակառակն կը
սաղէ։

Ինձ կը թուի, թէ այս հաստատմը սու-
նուած է իբր 632—636 տարիներուն (միջին
հաշուով 634ին) Սիւնեաց աշխարհը շինուած
եկեղեցւոյ մը արձանագրութենէն։

Ինչպէս կ'երեւայ, Յովսէփ քանի կ'ուզէ
թէ այս տարւոյն մեկնած է Գեղամաց դատա-
սէն ղէպի Յղերկս։ «Միշտ եպիսկոպոս»
միտցն այս տեղ կը յիշատակուի, առանց յի-
շերտ անոր թեմը։ Ան 12 տարի ետքը կը
վախճանի Յղերկս ղիւղի մէջ եւ յաջորդն
կ'ըլլայ երէց մը Անդրէաս անուն, որ իր
կարգին կը վարէ ղեղճերիցութեան պաշտօնը
11 տարի (քառ Շահնապարեանի հրատարա-
կութեան)։ Աւստի $(634/636 + 12 + 11 =)$
657/660ին կ'աւարտէ Յովսէփ իր Յիշատա-

կարանք: Այս տաքիններուն տեղի կ'ունենան Մխիթարի եւ Յովսէփի ուխտադնացութիւններն զէպի Երուսաղէմ, առանց թաւախան մը յիշելու:

Յիշատակարանիս նպատակն է ցոյց տալ, թէ Յղերկոյի վանքին սրբարանի և նշխարները ուսկից եւ սրանց ձեռքով բերտած են. Ասոնք են.

Մխիթարի ձեռքով 1. Ս. Ստեփանոսի եւ 2. Ս. Գէորգի, նուիրուած Երուսաղէմի մէջ Հոսովչիներէ մը: 3. Ս. Անդրէ վկայի, նուիրուած Տաւրոսի նոյն վկայի վկայարանի թոմաս սպասուսըն:

Յովսէփի ձեռքով՝ 4. Յով՝ Մկրտչի, 5. Թոմաս տաւրեայի, 6. Ստեփանոս Նախավկայի նշխարները, զորոնք նուիրած է կ'ըսուի Գրիգորիկ, որ Գեղարքունի դաւաճի Պուհայ վանքի սպասուսըն էր: Կ'աւելցուի յետ այսք եղելոյ հաճեցան սուրբքն ամենայն, որք ի դաւաճին Գեղամայ բերդին խրաքանչիւր սք անուամբ եւ դրով եւ կոտն ի նմին եկեղեցւոջն:

Վերադայն տեսանք, թէ Սրբոց նշխարները Աղուսնից աշխարհի հողերէն դուրս կու գային: Այս տեղ արտառահմանէ կը բերուին: Ո՛րքան հաւատք կարող ենք րնծայել Յովսէփի պատմածներուն: Դժուարաւ կրնանք հաւատալ թէ Ս. Գէորգի նշխարները Երուսաղէմ յայտնուած ըլլան: Կ'ըսուի թէ Մխիթար Երուսաղէմէն դարձին շեղած է սովորական համբէն «ընդ Հոսովս կոյս» յեր-

կիւզէ թշնամեաց եւ հառանէր ի յետն Տաւ-
րոս ի վկայարանս արքայն Անդրէի, որ բազում
ընկերօք վկայեաց ի Սեբեկիոսէ թաղաւորէ :
Անդ մեծահայց եղեալ նորա խնդրէ ի նշխա-
րաց Անդրէի ի սպաստաւորէն թովմասոյ, եւ
նորա հառանեալ սղաչանազն՝ ապա նմա
դիմելիքն» (էջ 119) :

Աւտի պատահմամբ հանդիպած է այդ
Վկայարանը, բախտով դատած է այնտեղ բա-
րեպաշտութիւն թովմասն, որ գիջած է անսր
թախանձանքին եւ շնորհած խնդրելին : Պա-
տահաւորաւ էր եւ այն, որ Զդերկաի երէցը
Անդրէոս կը կաշուէր, եւ Ա. Անդրէի վկայա-
րանութիւնը հայերէն թարգմանութեամբ
ծանօթ էր (դռնէ է- դարէ ի վեր) :

Անդրիասեանց վկայից վկայարանը, մերձ
անտիկին Բարձրերդի, յետոյ վերածուեցաւ
գանձի- գիտենք, որ ԺԼ- դարէն ի վեր
Հայոց ձեռքն էր. հաւանական է որ անկէ
յտուց ալ եղած ըլլան այն կողմերը հայ դադ-
թականներ (հմմտ. Ալիշան, Սիսուան, էջ
66—66, 149—151) :

Այն պարագան որ Զովսէի գիտէ թէ
Ա. Անդրէ «բազում ընկերօք վկայեաց ի
Սեբեկիոս թաղաւորէ», ցոյց կու տայ թէ ան
կարգացած է Վկայարանութիւնը, որ հասած
է մեղի երկու խմբադրութեամբ, առնք են.

Ա. Վկայարանութիւն սուրբ Անդրէի դո-
բախարի : — Ի ժամանակս թաղաւորութեանն
Անտիօքոս եւ Սեղեկոսի թաղաւորացն Անո-
րեառանի էր հարածումն մեծ քրիստոնէից . . :

Պարխ, Թ. 117, թղ. 183բ—140ա
(1307) : 178, թղ. 545բ—547ա (ՓԲ.դ.) :

Յայն բնագիրն՝ Migne, Patrologia
Graeca, հատոր 115, էջ 596—609 :

2. Նահատակութիւն Անդրէի զօրավարի
էւ զօրաց նորա 2800 իցն, որոց անուանքն
դրեալ են ի գոյրութեան կենաց : — Զսու-
տաւածային զանճառելի եւ զանխմանայի խոր-
հարդն . . . :

Վենետիկ, Թ. 201, թղ. 174բ—179բ
(ՓԳ.դ. - Յուլյակ, Բ. 46) :

Հրա. Վարք եւ վկայութեանք որդե-
րոց : Ա. էջ 103—113 :

Հմմտ. Acta SS. Aug. III, 721, n. 6.
էւ Այբեան, Սրբաւան, էջ 149—151 :

Գրաւածքս ունի ժամանակի կեղծիք է-
ւրբ Ազուանք ենթարկուած էին Հոսոց ազգե-
ցութեան եւ բռնած էին դիրք Հոսոմոյ գէժ
բաւ պաշտնջման Մովսէս եւ Արրաշամ կա-
թողիկոսներու, թէ «ունի հազարդել ընդ Հո-
սամս . . . մի նշխարս ի նոցանէ ընդ առնել-
ամենեւին մի հազարդել ընդ նոսա մի յա-
ղօթս . . . մի ի բարեկամութիւն . . . նոյն հրա-
ման (որպէս վասն Վրաց) եւ վասն Աղուանից
անշարժ կացցէ. զի պատկառեալ դարձցին
ի բիւր անուապարհմեք (Գիրք Թղթոց, 194) :
ինչպէս դարձան, յապապէս Ը. գարէն
սկսեալ : Այս հոգեւոյ տոյրորում կը աւե-
նենք Յովսէփը երբ երեսնապէ՛մ այցելեց-
եթէ երբեք այցելեց :

Ազուանից Պատմութեան մէջ, Գ. Տ.

էջ 343 կը լիշտի 699ին «Յափսեփայ վանայ տանտառէն»։ Յղերակի վաճառքը կ'սկսուի հալի։

Այստեղից Պատմութեան այս գլուխը 1896ին արժանացաւ անդիլերէն եւ սուսերէն թարգմանութեան։

E. W. Brooks, An Armenian visitor to Jerusalem in the seventh century; The English Historical Review, 1896, No. 11, p. 93—97.

Նոյնը սուսերէն թարգմանութեամբ՝ Собщенія Имн. Правосл. Палест. Общ 1896, փետր. էջ 120—123։

200. ԱՆՈՒԱՆՔ ԱՐ ԵՒ ԲԵՐՈՒՄԱՂԷՄ ԵՐԵՂԵՑՈԱՅ

(Բ. 51)

Անանուն «տեղանտեան» ծր, ինչպէս կ'ըսուի վերնադրին մէջ, կը թուէ ներստաղէժի ներսն եւ դուրսը գանաւած տնօրինական տեղեաց եկեղեցիները եւ կաւ տայ անոնց բարձրութեան, երկայնութեան եւ լայնութեան չափերը կանդունով եւ տեղեաց հետաւորութիւնը տողարկում եւ հրատարակում հանգերձ այլ գիտելիքներով։ Հետաքրքրական դրսւածք ծր, իր տեսակին մէջ հազուադիւրս - դժբախտաբար ստանց թուականի։

201. ԱՆՈՒԱՆՔ ՎԱՍՈՐԷԻՑ ԱՎՈՐԱՆԻՑ ԱՐ ԵՐՈՒՄԱՂԷՄ

(Բ. 52)

Այս գլուխը վերնադրի կը կրէ - «Անտանք վանորէից, որք յերստաղէժ են շի-

նեալ յԱղտանից տնուն, դորս ի Թղթից երանելւոյն Անտառատոյ առ Վահան Մամիկոնեան տեալ առաք² :

Անտառատ վարդապետի թուղթը հասած է մեղի տնտերադիր: Այդ թուղթին վերջը երկրորդ գրչէ տեղեւած է վերջաբան մը, ուր կ'ըսուի. «Երանելւոյն Անտառատոյ Հայոց վարդապետի գրեալ զԱնուանս վանաբէիցն Էրուսաղէմի ի խնդրոյ իշխանին Համադատոյ Կամարականի պահաւանոյ, որ կամէր զնալ յԷրուսաղէմ, որ եւ զնաց խել եւ արժանացաւ աստուածակոխ սուրբ տեղեացն. . . »: Ձեռագիրիս նախադասաբարբ ցանուած է, կ'ըսուի, Չմշկամակ. անկէ օրինակ մը հանուած է եւ պահուած Անկիւբիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցւոյ մէջ:

Իշխանն Համադատոյ առճմով Մամիկոնեան էր. ուստի տէք է ենթադրել, որ Կամարական սխալագրութիւնն է Կուրապաղատ տիտղոսին, զոր ընդունած էր Համադատոյ 657/658 տարւոյն Կասաանդ կայսրէն, խել Կամարական պալատունի տոճանունը որովհետեւ Հայոց պատմութեան մէջ երեւան եկած է 1000 թուականէն ետքը³, տէք է հետեւցնել, թէ ձեռագիրը ՓԱ/ՓԲ տարէն տէք է եղած ըլլոյ:

Համադատոյ Մամիկոնեան խաղաղասէր, օւսումնասէր, ոչ պատերազմիկ եւ մարտադէտ, իշխան կարգուեցաւ 654/655ին Հայաս-

² Ակիւնեան, ներսէս Լամբրոնացի, Վիեննա 1956, էջ 338—348:

առնի այն բաժնին վրայ, որ խնդրակամ էնթարկուած էր 651ին արարական իշխանութեան: Իր առաջին դարձն եղած էր Յունական բաժնի հայ իշխանին, Մուշեղ Մամիկանեանի հետ խաղաղութեան դաշինք կնքել: 657ին, երբ Մուսախան կայսեր հետ խաղաղութեան դաշինք կապեց եւ 658ին բնաւանական պատերազմի մէջ էր, արարական Հայաստան ապստամբեցաւ, եւ էնթարկուցաւ կայսեր: Առանց տարակուսի Համադաւայի կամքով չէր եղած այս ապստամբութիւնը: Անոր հաւատարմութեան փոստէն էր Մուսախան որ բոլոր պատանդները կտարեց եւ խնայեց միայն Համադաւայի եղբոր՝ Գրիգորի կեանքին: Մուսախան 600ին յաղթական ելաւ բնաւանական պատերազմէն: Վերադարձեց իր Հայաստանի բաժինը: Մենք կը տեսնենք թէ Մուսախանի կողմէ Հայաստան կու գայ Գրիգոր Մամիկանեան իրրեւ իշխան եւ նոյն տարւոյն Դամասկոս է Համադաւայ կու բաղադրատ Մամիկոնեան, որ Գաւթի Տարօնեցիէն կը խնդրէ թարգմանել Բարսղի ի Մնաւնդն Տեառն հաւոր: Այս տեղ կը կարանցնենք իր կեանքի հետքը:

Ինչպէս սղլուր յոտմ եմ, Համադաւայ 600ին խնդրակամ առաջարկած էր Մուսախանի, որ ինքը պատրաստ է իրրեւ պատանդ Դամասկոս երթալ, եթէ իր պատանդ եղբայրը Գրիգոր Հայաստանի իշխան կարգուի: Վեհանձն ամիրայեար յանձն առաւ այս առաջարկը:

Եւ եթէ այժմ Աղուանից Պատմութեան մէջ երեւան կու գայ Անաստաս վարդապետի ի խնդրոյ Համադասոյի դրած «Անուանք վանորէից Հայոց յերուսաղէմ» երկրորդ օրինակով եւ «Թուղթ Անաստասոյ առ Վահան Մամիկոնեան» խորագրով, պիտի հետեւցնենք, թէ ուղիղ է Յովհաննէս Գրատխանակերտացոյ այն հաստատումը թէ Համադասոյ Կորապադատ եւ իշխան Հայոց վախճանած է 600 ին, այն իմաստով, որ առ մեռած է քաղաքական կեանքի համար, բայց վերածնած է իրրեւ Վահան Մամիկոնեան հաւանօրէն եկեղեցական սրբմի առկ, օտար աշխարհի մէջ, թերեւս Երուսաղէմի մէջ. «որեւ զնաց իսկ (յերուսաղէմ) եւ արժանի եղեւ աստուածադոխ սուրբ տեղեացն»:

Համադասոյ, որ խնդրած էր Անաստաս վարդապետէն Երուսաղէմի վանքերու անուանացանկը, ցոյց կու տայ թէ ծանօթ էր անձամբ Անաստաս վարդապետին: Արարական պատմադիրներու համաձայն Հերակղի օրով Արարացոյց քով արաստան վնտոկով Հայ դօրականն Վահան (Մահան) Խորխոսունի, Սինայի վանքին մէջ վանական եղած է Անաստաս անունով: Է. դարուն Անաստաս անունով մէկէ աւելի Սինայեցիներ ծանօթ են: Բայց Անաստաս վարդապետ մէկը միայն եղած է, որ դօրծած է իրրեւ աստուածաբան, քարագիչ եւ մատենագիր 640—700: Եթէ արարական գրոյցը կը կրէ իր մէջ ճշմարտութիւն, պատահական չենք կրնար

նկատել, որ Համագրաց, Անաստասի բարեկամը, իրեն ծածկանուն առած ըլլայ Վահան: Այս մասին պիտի անդրադառնամ որիչ տեղ աւելի լայնօրէն:

Աղուան հայրենասէրը, որ ախտաւորութեամբ երաւատդէմ դացած է եւ ի խնդիր երած աղուան վանքերու, իրեն առաջնորդ առած է Անաստաս վարդապետի վանացոյցը, աւրժիտ ժինչանակեալ էին անունները եւ տեղերը այն վանքերուն, որոնք հայախա վանականներու համար չինուած են յրնթաց դարերու հացս եւ Աղուանից կողմէ: Անոնք յրնթացս խամանակի ձեռք ձեռք տնջան ոչ միայն Վրաց, Աղուանից, Բաւնաց եւ այլ քրիստոնեայ ժողովուրդներու, այլ եւ Մահմեդականաց: Մինչ Անաստաս անկողնախա ողորմ կազմած էր իր ցուցակը, որիչներ ցանացած են ձեռք բերած վանքերը իրնէ իրենց տեղհական ցուցնել: Անոնցմէ մէկն է Աղուան ախտաւորը, որ յոտ երեսութիւն Ը—Թ. դարէն է:

Աղեւսքին նկարագրութիւնը համեմատութեան գնելով Անաստասի ցուցակին հետ, յայտնադէս կը տեսնենք երկրորդին միամիտ փոփոխութիւնները:

Կու տամ համեմատութեան համար հետեւեալ հաստատոյթները.

ԱՆԱՍՏԱՍ - «Պանդայ վանքն, որ սուրբ կարապետին է. որ յարեւելից կազմանէ ի Պիթեքեաց լեռինն կայ. նոյնպէս արքունի ծախիւր չինեալ յանուն սուրբ կաթողիկէին

որ ի Վաղարշապատ (Ճէստիշատ), զոր Արուսեմ ունին միշտէս ցայժմ:

— Պանդայ վանքն, որ յարեւելից կազմանէ Զիրենեաց լերին կայ: Պանսն ոմն հղատոր յԱղաւանից եղևայ նախաշինող: Եւ այժմ Պետրոս աղաւան քահանայ ունի:

ԱՆԱՍՏԱՍ - Բառայ վանքն, որ յանուն սուրբ Աստուածածնի, որ տն աշտարակին Գաւրի է:

— Պարտաւոյ վանք սուրբ Աստուածածին, որ տն աշտարակին Գաւրի: զոր այժմ ունի կին ոմն Մարիամ անուն Շաւքարցի: Եւ զկէսն տաճիկն ունի:

Այս գրախնորր անգլիերէն թարգմանաւ՝ Bain R. Nisbet, Armenian description of the Holy Places in the seventh century: Palestine Exploration Fund. Quarterly statement, 1896, p. 346—349.

Այսուկ իմաստութի Բ: զիրքը:

21. ՅԱԶՈՒՐԱՌԹԵԼԵ ԱՐԱՐ ԴԱՐԱՆԱՅԻՆԵՐԻՆ
ԻՐԱՆԻՆԵՆ ԻՐԱՆԵՆ ԷՐՈՒՆ ԱՌԻՆԵՆ ԵՆ ԻՐԻՆԻՆ
(Գ: 1—2)

Աղաւանից պատմիչը այս Գ: հասարին մէջ հաւաքած է քսոս մէծի մասին Էկեղեցական—պատմական վաւերացիրներ: Եւ ծամանակապահուն հաստատարներ, որոնք կը հային 680—1085 շրջանի Աղաւանից պատմութեան:

Գ. 1 նուիրուած է «Մահմետ կարծե-
ցեալ մարգարէի», կու տայ Մարգարէին
նորանշան վարդապետութիւնն՝ ըստ քրիս-
տոնէական աշխարհաշայկցողութեան եւ
այդտ անոր համառօտ կենսապրակներ: Գ. 2
կը ներկայացնէ Մահմետի յաջորդ ամիրա-
պետներու ամփոփ յաջորդութիւնը մինչեւ
Հարուն առ Ռաշիդ եւ իր սրդիք (632—813):

Այս երկու գլուխները նախնաբար մէկ
ինքնակայ գրուածք եղած է, թարգմա-
նուած արար բնագրէ մը, որ կը պարունա-
կէր Մարգարէին համառօտ կենսապրակներ,
սկսեալ առաջին տարիէն, երբ «Երեւեցաւ
Մահմետ ի Մդին շահաստանի...» (ԼՋ 331,
տ. 27):

Նախարանը, որ կու տար Մարգարէի
քարոզութեան նկարագիրը, կը պատկանի
հայ թարգմանիչին, որ քիչ-չատ տեղեակ
եղած է Մահմետի վարդապետութեան ի
յսելոյ: Սկզբնաւորութիւնը «բնդ նուագին
թաղաւորութեան Պարսից սասանական ադ-
դին...» կը յիշեցնէ Ադաթանդեղոսի «բնդ
նուագի ժամանակի թաղաւորութեանն Պար-
թեւաց»։ Սերիոսի «Էւ եղեւ ի նուագի ժա-
մանակաց տէրութեանն Արշակունեաց...»
(22)։ Եղիշէի «Ի բառնայ ազգին Արշակու-
նեաց տիրեցին աշխարհիս Հոցոց ազգն Սա-
սանայ պարսկի» (ԼՋ 7)։ Տեղիքս «Մահ-
մետ... ծածկարար դարգապետն իւր սպա-

նեալ՝ քնդաւագեաց» (330)։ Համեմատել եղիչէի եւ էջ 83։ Մովսէս «եհար զեգիպտացին եւ քնդաւագեաց»։ Միայնակեացն «սկսաւ ուսուցանել... ըստ Արիստի, որ արարած զմիջին Աստուծոյ ասաց», յաճախ կը կրկնուի հոյ մատենագիրներու քով։ Հմմտ. Լեյբֆան, Գիրք հերձուածոց, էջ 140։ Հրտ. Տաշեան, 140, Գիրք Թղթոց 215, 328։

Գրուածքա, որ ինքնակապ էր, 1305ին ի Կիլիկիա ձեռքի տակ ունեցած է Տիրացու Ղրիչ, եւ առած է իր հաւաքման մէջ, Վիեննայի Մխիթ. Թ. 324, թղ. 157բ։ Այս տեղ կը պակսի «անուն փախիրա», որ աղաւաղած ընթերցումն է «Բիւրայ» անունն, յաճախ լիչուած Մահմետի կենսագրութեան այլ խմբագրութիւններու մէջ (Հմմտ. Մամուէլ Անեցի, 46, Մխիթար Անեցի, 36)։

Իսկ էջ 329, տ. 1—5 (Ձոր — մեծ) Աղուանից պատմիչին յուելուածն է։

Այստեղ յառաջ կը բերեմ Մահմետի կենսագրականը ըստ Թ. 324 ձեռագրին։

«Ի լնուլ Կն. ամի քուակամի Հայոց երեւեցաւ Մանսեւտն ի Մղին շահաստանի։ Եւ յորժամ. Հ. էր եկն ի գումբէդն Արաւհամու։ Եւ անտի ելաւ յայն շահաստան, որ այժմ կոչի յիւր անուն Մանսեւտ, յամսեանն սոփր. եղեւ անդ յարի մի. եւ գողջոյն ամն ի շահաստանէն ասպատակ արարեալ, յամսեանն շահաարի (է)լ ավդ սկսեալ Բուխեաց

զգումբերն Արախամու . յամագդան ամսոյ ի ժժն : Այն Ը-երորդ ամ էր նորա իշխանութեանն : Եւ ի շամագ ամսոյ ի եժն Կոուեցաւ ընդ Ըրէւի պարսկի : Եւ աղկադ ամսոյ ի հասարակել տունջեան եւ գիշերոյ եկն ի Մաբա : Եւ ամսի դարձեալ յիւր շահատանն մինչ դեռ վեց օր կայր յաղկադեւ ամսոյ ի նոյն ամին : Եւ երորդ ամիրա ի Մաբա զԱղբուսիգա որդի : Եւ դարձան նորա բնգերքն ի Մաբա . Արուբաբ Արիկուհորա աւագ էր բնգեր նոցա : Եւ այն Թ . տարի Մահմետի իշխանութեանն . եւ ի ժ . ամին մեծաւ յաւուր երկուշաբթի . յամսեանն շահաբի աղավալ յերկունս . կայեալ գիշխանութիւնն ամս ժ . եւ Գժ . ամ գմոյսրակամ իւր Բարզուբիւն զաղտնի հաստատեաց հաւատ : Խ . ամ ունէր մինչ երեւեցաւ . եւ ի ԿԳ . ամին ստատկեցաւ :

Ամիրապետեկոյ յաջորդութեան ցանկը կը սկսի եւ կ'աւարտի :

«Երկրորդ իշխանութեանն Տանկաց զկնի Մահմետայ նստաւ Արուբէբ Արիկուհեան . եւ կալաւ ամս ինն : ... (ՂԷԲԳ.) Հարուն Մաղխայ որդին . զոր Մաղխունն կոչեն . ամս Ին : Սա նեղութիւն անշատի հասոյց աշխարհի . եւ վասն այնր բազում գաւառք Հայոց փախեան ի Հոռումս :

«Մահմատ . որդի Հարունայ . ամս Գ :

«Հարուն մինչ կենդանի էր, բաժանեաց գիշխանութիւնն երկուց որդւոց իւրոց՝ Մահմատայ եւ Մայմունայ. ի ստնդիեցութեանն ունէր Մահմատ գիշխանութիւնն ի Բաղդատ եւ ի Խորասան. եւ Մայմուն ընդ հակառակս նմա եղեալ պատերազմաւ՝ մեռանի Մահմատ (25 սեպտ. 813) եւ Արդալյան, որ եւ Մայմունն կոչէր, իշխեաց ամենայն ամս (Ի)՝: Իբրայիմ ամս² ժ:

Հարուն ԻԳ-երորդ նստաւ ի Մահմատայ Աւիր Մումին. եւ հայ բուականն էր ՄԿ ամս (811)³:

Արարական ամսանունները պէտք է իմանայ.

1. Սոփր, Սափար (safar) Բ. ամիս:

2. Շահ. քարի ավլ, šah rabī alawl, Rebīh el-awl, Գ. ամիս:

3. Ռամզդան, ռամադան, ռամազան. Ramadan, Թ. ամիս:

4. Շաւալ (շամադ), šawwāl, Ժ. ամիս:

¹ Իշխանութեան տեւոյս թիւնն՝ 20 տարի (813—833) չէ նշանակուած:

² Իբրահիմ, որդի Մահդի, 817 Նոյ. 19ին—819 Մայիս 28 ի Բաղատա հակաթոռ Սուլիֆա հաշակաւցաւ ընդդէմ Մայմունի (Müller I, 504/6): Ռաւի ամս ժ. պէտք է կարդայ ամս Գ եւ համարիլ այլ ձևով յատկութեամբ:

³ Հարուն մահանեցաւ 809, մարտ 24ին. եթէ հաւ չուցաթուականը ՄԿ (811) կը չիշուի, պէտք է իմանայ թէ ընդդէմ ուտարածէ 809 10ին, Քարգմանութիւնը կատարուած է 811 թուականին, երբ Հարունի որդին Մահմադ խալիֆայ էր երկու տարիէ ի վեր 809—813 եւ Հար. յատկութեամբ է:

5. Աղկադ, յաղկադեէ, փաղկաթա,
Zu el-Kahde, ԺԱ. ամիս:

22. ՏՈՒՆԱՆՈՒՄ ՀԻՃՐԷԻ ԹՈՒՆԱՆՈՒՄ

Այս և յաջորդ գլխաներու մէջ պիտի
թուսիմ Տաճկաց, Հայոց և Տաճկաց բոս
Հայերէն թուի թուականներու մասին, որոնք
երկուսն կու գան Աղուանից Պատմութեան
մէջ:

Տաճկաց, այսինքն արարական հիւրացի
թուականը Հասարակաց Մահմեդի երկրորդ
յաջորդը Օմար (Ամբ, 634—644) յետ Քրիս-
տոսի 637ին, ելակէտ տանելով յուսան
թուականի 622, յալիս 15, որ էր Մահմեդի
Բէքքէէն փախուստի (հեճրա) տարին և
որը: Այս թուականը լուսնական էր, տարին
354 օրով: Հաւանօրէն չէր գիտէր Օմար, թէ
կար նաեւ արեղակնային թուական, տարին
355 օրով, զոր ունէին արաւստահմանի քաղա-
քակիրթ ժողովուրդները և փաղաջ հետէ:

Տաճկական տարի մը յետոյ, երբ արարա-
կան մայրաց քանակները հետզհետէ նուա-
ճեցին Եգիպտոսը, Պաղեստինը, Ասորիքը,
Պարսկաստանն և միջամուխ եղան հիւսի-
սային Կասիս, և հարկատու բրին նուա-
ճեալները, զգացին, տեսան հարկահանները
լուսնական տամարի պահասութիւնը և արե-
ղակնային տամարին տառելութիւնը: Մինչ
լուսնական տարին իր 354 օրով աւելի արագ

կ'ընէր իր քնթացքը, առանց համընթանալու տարւոյն չորս եղանակներու հետ, արեղակնային տարին յուսնականէն 11 օր աւելի կը համընթանար բնութեան կարգին, եւ անով կը դիւրացնէր թէ հարկատուութիւնը, եւ թէ հարկահանութիւնը, այնու օր երկրպագործը իր հարկերը կու տար արժանիքներով. եւ հարկահանները կը ստանային բերքերը օրու չուած չրջանին:

Նկատելով այս իրողութիւնը, դիջու պետութիւնը, որ հպատակ ժողովուրդները հետեւին արեղակնային, (սելեւկեան) սամարին, պահանջելով միայն, որ տարին հիշրէի թուականը կրէ: Այս նորանշան թուականը կոչուեցաւ խարաջի, կամ խարիներու թուական¹:

23. ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՆԱՆԵՆԸ

Եղիշատեան, նորոնաւոր փարաւնիքսուած, ամառը շարժական է. ունի 12 ամիս 30ական եւ 5 աւելեաց օրերով (365 օր), եւ չորս տարի միանգամ նահանջ: Ընդունուած էր ան նաեւ կապպազսկիս եւ Պարսկաստան: Նայնը ստացած են նաեւ Հայերը Քրիստոսէ յտաջ 488ին, Պարսիկներու միջնորդութեամբ²: Այս ուսպական

¹ F. K. Ginzel, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie, Bd. I. Leipzig 1906, S. 263—265.

² Ginzel, III, S. 314.

Թուականք իբր 1000 տարի յետոյ դարձածական Թուական հռչակուած է, երակէս աննելով 552, յալիս 11: Առ այս չարժառիթ յառաջ կը բերեն ուշ ժամանակի մատենագիրները «Անդրէաս» տոմարադէտի գատկացոյց երկհարիւրակը, որ կը լրանար Յունտինիանոս Ա.ի (527—565) օրով, այսինքն 552ին: «Անդրէասի» անունին տակ, ինչպէս կը կարծեմ, պէտք է իմանալ Աննիանոս եղիպատցի երէցը, որ է. դարու առաջին բառորդին բաղմաւորակելով յունի 19 եւ տրեզակի 28 բոյորակները գտած էր հինդհարիւրեակ բոյորակի դրութիւնը. որով ցոյց կու տար, թէ ամէն 532 շրջանին յունի ԺԴ նոյն ամսոյն, նոյն շաբաթի օրը կը հանդիպի: Այսպէս այս հինդհարիւրակս կրնար մշտնջենաւոր գատկացոյց ծառայել: Որովհետեւ Աննիանոս այս գիտար հրատարակ հանեց է. դարու առաջին բառորդին ի Կոստանդինուպոլիս, եւ անոր մերջին երկհարիւրակը հայերէն թարգմանութեամբ Հայաստան բերուած պիտի ըլլայ իբր 430ին, եւ դարձածութեան առնուած 430—552 տարիներուն: Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ այս երկհարիւրակին լրանալէն ետքը Հայոց եկեղեցին գատկացոյց շունեցաւ ժամանակ մը եւ ստիպուեցաւ զիմել դրացի եկեղեցիներուն, իմնալու համար դատիկ օրը:

Յովհաննէս պատմաբան Կաթողիկոս կը գրէ. «Անստատա հայրապետին (660—667)

Հոգացեալ վասն հայկական տամարի, զի թերեւս անշարժ զնա ըստ սցոյց սզգաց մարթաօղէ յօրինել, զի միշտ անշարժ լինիցին առնք տարեկանաց կամ յեղափոխ յեղանակք ժամանակաց: Վասն որոյ եւ առ ինքն զԱնանիոս Անեցի կոչեալ, որ բանիրաւն այնմ արուեստի էր հմուտ, հրամայէ նմա ստեղծադործել զինգրելին իւր: Իսկ նորա քան թ զերայ եղեալ եւ ըստ բոլոր սզգաց պալմանի անշուշտ յօրինեալ զկարգ հայկական տամարի, զի բարեօնագունից ոմանց եւ գմբխ կշռադատեալ՝ մի կարծաւորով զայի զուգուարութիւն Հռովմայեցւոց: Եւ մինչդեռ խորհէր մեծն Անաստաս ժողովօք եպիսկոպոսաց զեղեալն հաստատել՝ վախճան կենաց նմա ժամանէր. . . : Անժոյթ զկնի եկելոցն այսմիկ արարեալ՝ եւ դատաջին մշտախաղաց շրջագայեալ կարգն կոչեալ: (Էջ 92—93: Ղուկ.):

Անանիոս պատրաստեց երկամարեան հինգ հարիւրակ բոյսրակ մը աղիւսակաձեւ, որ 532 (552—1084) մէն մի տարւոյ համար մէկը աչքի վրայ տուած է տամարացոյցը, տանացոյցը, լուսնա- եւ արեգակնացոյցը, ամսացոյցը, օրացոյցը եւ ժամացոյցը: Տամարներէն մին է յայեանք, երկրորդը հայկականք, դատարարուած զէմ առ զէմ, երկու թուղթի մէկուսն ներքին եւ երկրորդին արտաքին երեսի վրայ: Այս համբերատարաշխատութեամբ պատրաստուած տամարեան

գրուած քը պիտի անուանեմ Անանիա Շիրակացւոյ Հինգհարիւրամեակ, զոր առած զետեղած է Դաւիթ Մաշկոտն կոչուած գիտնաւոր քահանայն իր բաղմահարուստ «Մատենադարանին» մէջ, գրուած իր հակադաթեան տակ իր Ղուկաս սրբիւնն 381ին, պահուած երեսնի Մատենադարանի Թ. 2679/ի մէջ³ :

Հինգհարիւրակոյս գրադեցաւ Անանիա 661—667 տարիներուն եւ անոր երակէսը րնարեց 552 տարին, վասն զի ուրեց Աննիանի Հինգհարիւրակի հետեւելով անոր երկրորդ բոլորակը տալ, ուստի այն կէտէն սկիզբ տանելով, ուր կը յրանար առաջինը, այն է 552 տարին, երբ Հայոց Նաւասարդ 1 կը հանդիպէր յուրեան տոմարի յունուար 7ին :

Անանիայի նորատակը չէր Հայոց նոր տոմար տալ, եւ ոչ ժամանակագրական թուական, այլ լոկ պատկացոյց յուրեան անշարժ եւ հայկական շարժական տոմարներու, Հինգհարիւրեակ բոլորակի գրութեամբ եւ տոմարագրական գիտելիքներով : Գլուխ հանեց զայն եւ յանձնեց Անատոսու կաթողիկոսի, անոր իմաստասութեան թոյնելով ընտրութիւնը : Կաթողիկոսը վախճանեցաւ յառաջ քան զժողովով եպիսկոպոսաց զեղեարն հաստատելը : Այս հարցով չհետաքրքրուեցան

³ Անանիա Շիրակացւոյ Մատենադարանի, հրատ. Ա. Արրահամեան, Երեսն 1941, էջ 263—282 :

յաջորդ կաթողիկոսները: Շարժական առ-
մարը մնաց իր ընթացքին վրայ. թէև եկե-
ղեցական տարին չափ կէտերու մէջ մերձե-
ցած էր յայնան սնշարժ ասուոյն: Յայտնու-
թիւնը յաճուար ցին, Առաջաւորէն մինչեւ
Ս. Երրորդութիւն շրջանը ենթաբերած էր
Չատկական տօնին: Յունիս 24 ծնունդ Յով-
հաննու Ակրտչին, Ս. Խաչ սեպտ. 14, եւ
այլն: Այս շարքէն դուրս կը մնային միայն
Աւետման, Մնունդ, Տեառն բնդ ասաջ,
այնու որ Մնունդը բառ չինուարց սովո-
րութեան յաճուար ցին կը տօնուէր:

Թէպէտ առմարի փոփոխութիւն տեղի
չունեցաւ, սակայն Անանիայի Չատկացոյցը
առաջնորդ եղաւ Հայոց եկեղեցոյն երկար
զարեւր շէյէլու գառական տօնի օրը: Հինգ-
շարիւրեակը տեսաւ իր երեք բոյսրակի հոգ-
մումը 20—532—1084—1616 եւ կը գտնուի
չօրրօրդ հարմումի մէջ:

Անանիա այս հինգշարիւրեակ բոյսրակի
մէն մի տարի բաժնած է սպիւսակաձեւ աշ-
քերու, որոնց պաշտօնը նշանակած է վեց
աշքերու մէջ: Արդ երկրորդ աշքի մէջ կը
կարդանք «թուական» հինգշարիւրեակի մէն
մի (1—532) տարիներու: Ընչպէս կ'երեւայ,
ընթացք երկու տօնեակ տարիներու յաճա-
խակի գործածութեամբ հինգշարիւրեակիս
«թուականներու», սովորութիւն եղած բոլոր
դայն նաեւ անցեալ զէպքերու, ծնունդի,

մահաւան: - տարիները հաշուելու, նախ
իրբեւ «դատկացոյցի սյս ինչ թուականին»¹,
եւ քայլ մը յառաջ երթալով իրբեւ «Հոյսոյ
թուական» անուանել: իրը պոսպիտի առաջին
անգամ կիրարկուած է ՅՏՅին: Երկրորդ ան-
գամ 700ին Ազատանից Սիմէոն Կաթողիկոսի
ձեռնարկին ստորեւ:

Ազատանից պատմիչը սուելի վաղ ժամա-
նակներ ալ յիշած է Հոյսոյ թուականը, որանց
պիտի անդրադառնամ քիչ յետոյ: Այս անգ
ցոյց պիտի ստամ, թէ ան ձեռքի տակ ունե-
ցած է Անանիայի Հինդհարիւրամեակը:
Պատմիչը Բ. մասի իններորդ գլխու
վերջաւորութեան կը գրէ: «Ակապց յա-
ռաջին <ամէն> ԺԸ. նահանջին², Ի
Յայանութենէն³ Տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի <որ ուր ԺԷ. է> մեհեկանի ամ-
սոյն, յերեսուն եւ Հինդ ամէն նորոսիւ ուր-
քայից արքայի»: Դուրս Ժ. «Յառաջին ԺԸ.
նահանջէն սկիզբն պատմագրարար⁴»: Ընդ-
դատած տեղիները Ազատանից պատմիչին
յաւելուածներն են. մնացեալը Վիրայ կաթո-
ղիկոսին: Ստորով Բ. Պարտէզ դահ բարձ-
րացաւ 500 ամառ, իր դահաւալութեան 16:
տարին է 624: Այս տարւոյն Յայանութիւնը
յաւնուար 6, մեհեկանի 17, ԺԸ. նահանջը
կ'իջնայ Հինդհարիւրամեակի 72 թուականին:

¹ անգ. նահանջէն:

² անգ. յարաթեան:

³ Պատմ. Ազատանից. էջ 145 Դասկ.:

որ է Հայոց թուականի ՀԲ, յուշան 623/24 :
 Այսպէս պէտք է խմանալ, ինչ որ գրեցի վե-
 րագոյն § 9 :

24. ԹԻՐԻՍԱՆ, ՏԱՆՈՒՄԵ ԸՍՏ ԹԻՐԻՑ ԶԱՅԵՐԷՆ
 ՏՈՒՄԵՐԻ

Յիշեցի վերը «խարաջի թուական»,
 առորդործածութիւնը Հայոց քով կը գտնեմ
 Թումաս Արծրունւոյ Պատմութեան մէջ :
 Պատմագիրը Ա. զգրութեան 4. գլխու
 վերջը, եւ Ն. գլխու խառնարանութեան մէջ
 կը գրէ. «Իսկ մեզ կոչ առաջի տակ վասն
 Ջափրոյ եւ շարդործոց նորա... ի մերս
 հանգիսեալ սուսրս, որ էր Հայոց 300 թուա-
 կան : Վասն թագաւորին Ջափրոյ... եւ որ
 ինչ ընդ սոփա նախ քան զյնուր Զ. յորեկինի
 եւ Հ < Դ > սրմագիտելին, յետ Թ. եւ Փ.
 ընդ իկախոնին. յորում բովանդակին ժամա-
 նակք բռնակալութեանն Տաճկաց ամք ՄԻԷ
 (տալ. ՄԻԲ) բառ թուոյ հայերէն տումարի,
 թագաւորէ Տաճկաց թոքլ ոմե Ջափար ա-
 նուն» (էջ 106 Պատկ.) :

Այս երկայնաչափն թուականութիւնը կը
 հոյի Մուսափաքիի ալ Ալլահ Աբու Ֆաշդի
 Ջափար խալիֆոյի (847—861) գահակալու-
 թեան առաջին տարւոյն : Ունինք այս տեղ 5
 թուականներ նոյնիմաստ .

ա. Զ. յորեկեան, 6 × 50 նախ քան Զ
 (300 + 551 = 851) Հայոց թուական :

ք - ՀԳ ողորդակ, $74 \times 4 (296 + 551) = 847$:

զ - Յեա թ - եւ ժ - ընդ իկախանին - խոս-
ցիր «յեա 9 - ինդ իկախանին, այն է 846,
10 - ինդ իկախան, որ է 847, ա՛յտպէս, մասն
զի չկայ ժ թ ինդ իկախան :

դ - ՄԻԷ - յայ - ՄԻԷ - Բ կարգա՛ն է)
բառ թուոյ Հայերէն տամարի - Հինբէի 1—
232 լուսնական տարիները արեւդանային տո-
մարի հաշուով - $225 (+ 7 աւելեաց ամբ =$
 $232)$ - ուստի $225 + 622 = 847$: Այս «ՄԻԷ»
խարաջի տարի է - Հայ գրականութեան մէջ
յիշուած միայն այս տեղ :

25. ՀԻՃԻԷ ԸՍՏ ԹՈՒՈՒՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՏՈՒՄԲԻ
ՆՈՐԱԿԵՐՏ ԹՈՒՈՒՆ, ԱՂՈՒԱՆՆՑ ՊԵՏԻՐՈՒԹԵԱՆ
ԻԷՁ.

Ազունից սրտամիշր կարգացած է Թո-
մաս Արծրունւոյ Պատմութիւնը եւ ծանօթա-
ցած «ՄԻԷ» բառ թուոյ Հայերէն տամարի
թուականութեան, եթէ այլապէս բաժնէ չէ ա-
նոր գոյութիւնը : Ուղած է ան իր Պատմու-
թիւնը ծաղկազարդել Հայոց եւ Տաճկաց
թուականներով, Էրբեմն մէկը, Էրբեմն
միւսը, նաեւ Էրկուքն ալ ի միասին գործու-
ծելով : Այս աեղ Տաճկաց թուականը Արծ-
րունւոյ յիշած խարաջի թուականը չէ, այլ
անկէ կամայ կամ ակամայ խոստորած նորա-
կերտ թուական մը, որ 615էն կը սկսի եւ

լուսին անցնելով 622, հիմարայի 1, կր նկրտի հասնիլ հիմ. 195 և Հայոց ՄԿ:

Այս մասին տղտա տկնարկութիւն մ'ըրած է Գ. 2ի վերջը. «Հարուն ԻԳ. նստաւ ի Մահմատայ Ամիր Մուսին. և հայ թուականն էր ՄԿ ամ» (810/11): Հարուն առ Թաշիր Մահմէդի ԻԳ. յաջորդն էր. դահա-կարէց 23 տարի (786—809, մարտ 24. հիմար. 193⁷): Աղուանից Պատմութեան Գ. 2 իր դահադարձութեան տարին կր նշանակէր 25, թերեւս սակէ ազդուած պատմիչը, մահտան տարին Հայոց ՄԿ (հիմ. 195, յ. Ք. 811) համարած է:

Պատմիչը իր այս նորակերտ առմարին երակէտ բնութած է հիմ. բաւ հայ տոմարի 195 և Հայոց ՄԿ (810/811) թուականները և բնթացած է դէպի ևս հասնելու հիմ. 1 (= Հայոց ՀԱ.), բայց գտած է ինքզինքր փոխանակ յ. Ք. 622ի, անկէ 7 տարի յառաջ՝ 615ին, ի հարկէ անդդարար. թերեւս համարելով թէ թուականը Մարդարէի յայտնութենէն կր սկսի: Այսպէս ալ համաձայնութեան մէջ գնելով Հայոց և Տաճկաց տոմարները կր կազմէ իր ժամանակական կանոնը:

Ամ Հայոց ԿԳ, ամ Տաճկաց Ա. (յ. Ք. 615):

— Ամ խարաջի —

Ամ Հայոց ՀԱ. ամ Տաճկաց Բ. (622) Ամ

⁷ Müller I, 497.

Հիճ. 1. Աժ խաբաջի Ա:

Աժ Հայոց ՀԲ. աժ Տաճկաց Թ. (622)

Աժ Հիճ. 2. Աժ խաբաջի Բ:

Կր աւանուի տակէ, թէ Պատմիչը տմե-
նեւին տեղեկութիւն չէ ունեցած Լուսնական
տաճարի մասին, ինչպէս է Տաճկաց (Արա-
բացոց) տաճարը, 354 օրով, 11 օրով
նուազ արեղականային տաճարէն, որ աւելի 365
օր. այս պատճառաւ ալ տմէն 30 տարի տար-
ւով մը ստատմ կ'ընէ արեղականային տաճարին
միայն. ուստի 622—810 շրջանին մինչ արե-
ղականային տաճարը 188 տարի կը հաշուէ,
լուսնական տաճարը 195, այսինքն 7 տարի
աւելի: Այս 7 տարիները զոչոցած են հե-
տեւեալ կարգով.

	Յետա- դարձ	Յառաջա- դէմ
ա. 1—19 (622—639)	621	196
բ. 20—52 (640—671)	620	197
գ. 53—86 (672—704)	619	198
դ. 87—119 (705—736)	618	199
ե. 120—153 (737—769)	617	200
զ. 154—186 (770—801)	616	201
է. 187—220 (802—834)	615	202

Երբ 195 հ. եւ ՄԿ տարի առ տարի վերէն
վար (195—1, ՄԿ—ԿԴ) իջնալով հասնինք
Հիճ. 1 եւ Հայոց ԿԴ. պիտի գտնենք զմեզ
յուրեան տաճարի 615 թուի տաւջ. եւ Եթէ
1—195, ԿԴ—ՄԿ վեր էինենք պիտի հա-
նինք նոյն տաճարի 202 թուականին. զայն

դի նկատի չենք առած, որ հիմ. 195 լուսնահա-
նան տարի է, եւ Հայոց ՄԿ արեգակնային
տարի է, ուստի կամ 195-էն աւելեաց 7 տա-
րիները դուրս հանելու է եւ կամ Հայոց ՄԿ-ին
վրայ 7 տարի աւելցնելու է, որ անիմաստ է.
ինչպէս անիմաստ էին 195 արեգակնային
տարիներու 1—7 (615—621) թուականները:

Այսուանից պատմիչը եթէ հիմ. 195-էն
հանած բոլոր աւելեաց 7 տարիները պիտի
դանէր Տաճկաց թուին ըստ հայերէն տա-
մարի (խառաճի) թուականը, զոր յիշած էր
Թամաս Արծրունի:

Հիմարայի եւ Հայոց թուականները քով
քովի, տամարական ուղիղ դրած ութեամբ
կը դանեմ Երեւանի Մատենադարանի թիւ
2374 Աւետարանի յիշատակարանին մէջ.
«Յամի թուոյ Հայկադանց ՆԷԸ (989) եւ ըստ
թուոյ Հռոմի ՉԽԲ (742 — 247 = 989).
յիմայէլական բոնականութեանն ՅՀԹ (989).
Յափսէփեան Գարադին Ա. Կաթ., Յիշատա-
կարանը ձեռագրաց. Ա., Անթիլիաս 1951.
էջ 157):»

26- ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՏԱՃԿԱՅ ԹՈՒՄԱՆԱՆԵՐԸ ԱՂՈՒՄՆԵՐԻՑ
ՊԼՏԻՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՑ:

Պատմիչը իր արուեստական երկտամա-
րեան ժամանակագրական քրոնիկոնը կադ-
մելէն ետքը, յեցած անոր վրայ, փարձած է
իր Պատմութեան 615—703 շրջանի դէպքերու

ժամանակը հայկական կամ արարական թուականներով հնչել: Այս տեղիքներն են:

Ա. «Ե յնույ Կէ ամի թուականին Հայոց երեւեցաւ Մահմեան ի Աղին շահաւանի»: Հայոց Կէ տարին է 616 յունիս 23: որ կը լրանայ 617 յունիս 24ին:

Բ. «Էւ յարժամ Հ. էր: Հայոց թուականին»: Եկն ի Պամբեզն Արքահամառ: ուստի 621 յունիս, որ կը համարադասարանէ չիճ. Վին (622, յուլիս 16):

Արարական տառնդաթիւնը շատ քիչ կենսադրական տեղեկութիւններ պահած է Մահմեդի նախահիճրէեան շրջանէն, այս պատճառաւ այս Պ. Վ աշտարակեան արժանացած է Մահմեդի կենսագրմանը: (Հմմտ. Müller, I, 170):

Գ. «Կէ ամի հարաւայնոյ խշամութեան պատգին Մահմեանոյ» (Բ. 33): Աղուանից պատմիչին ծանօթ եղած է Հայոց ՃԼԴ-թուականը, երբ թուղիքը տարադասեցին Աղուանից, Վրաց եւ Հայոց աշխարհները (Դաւիթ Մաշկոսանի խմբագիր Փամանակագրութիւն, էջ 33): Ի դիրս Անանիոս Շիրակացոյ Մատենադրութիւն: Հայոց ՃԼԴ համար է չիճ. ՎՅԷն եւ ստացած է 61/62 տարին:

Վ. Սիմէան Աղուանից կաթողիկոսը կը ստորագրէր իր ձեռնակին տակ «Հայոց ՃԽԲ, չրտից» եւ «Տաճկաց ԶԷ» (Գ. 88):

այն է յայտան 699/700 մայրն (Հիճրէի Ձե.
704) :

Եւ Մեղի հասած է Ձեռնակ մըն ալ, զոր
ստացած են Աղսանից եպիսկոպոսներն եւ իշ-
խանները Միքայէլ Կաթողիկոսին : ստարեւ
գրատւ է «ՁԸ թուականութեանս < Տաճ-
կաց եւ ըստ թուականին ՃԾԱ > Հայոց»
(Մամուլի Անեցի. էջ 286) : Այսպէս լրաց-
նելով գրութեան տարին, ՁԸ կը համապա-
տասխանէ Հայոց ՃԾԱ եւ յայտան 702/703
տարւոյն :

Հիճրէի	Խորագիր	Եւս- թիւ	Հայոց	Աղսա- նից
		615	ԿԳ	1
		616	ԿԵ	2
		617	ԿԶ	3
		618	ԿԷ	4
		619	ԿԸ	5
		620	ԿԹ	6
		621	Հ	7
1 VII	16	1 622	ՀԱ	8
2		2 623	ՀԲ	9
3		3 624	ՀԳ	10
4		4 625	ՀԴ	11
5		5 626	ՀԵ	12
6		6 627	ՀԶ	13
7		7 628	ՀԷ	14
8		8 629	ՀԸ	15
9		9 630	ՀԹ	16

Հիշարժի			Արարժի			Հայր		Աղայ	
						Քրիստոս		Նիկ	
10			10	631	2			17	
11	III	29	11	632	2H			18	
12			12	633	2F			19	
13			13	634	29			20	
14			14	635	27			21	
15			15	636	26			22	
16			16	637	22			23	
17			17	638	26			24	
18			18	639	2F			25	
19			19	640	20			26	
20	XII	21	20	641	2			27	
21	XII	10 641	20	642	2H			28	
22			21	643	2F			29	
23			22	644	29			30	
24			23	645	27			31	
25			24	646	26			32	
26			25	647	22			33	
27			26	648	26			34	
28			27	649	2F			35	
29			28	650	20			36	
30	IX	4 650	29	651	2			37	
31			30	652	2H			38	
32			31	653	2F			39	
33			32	654	29			40	
34			33	655	27			41	
35			34	656	26			42	
36			35	657	22			43	
37			36	658	26			44	

Հիմքի	Խաբույթի Քրթում	Հայրի Նիդ
38	37 659	ձԼ 45
39	38 660	ձԹ 46
40 V 17 660	39 661	ձԺ 47
41	40 662	ձԺԱ 48
42	41 663	ձԺԲ 49
43	42 664	ձԺԳ 50
44	43 665	ձԺԴ 51
45	44 666	ձԺԵ 52
46	45 667	ձԺԶ 53
47	46 668	ձԺԷ 54
48	47 669	ձԺԸ 55
49 II 9 669	48 670	ձԺԹ 56
50 I 29	49 671	ձԻ 57
51 I 18 671	50 672	ձԻԱ 58
52	51 673	ձԻԲ 59
53	52 674	ձԻԳ 60
54	53 675	ձԻԴ 61
55	54 676	ձԻԵ 62
56	55 677	ձԻԶ 63
57	56 678	ձԻԷ 64
58	57 679	ձԻԸ 65
59	58 680	ձԻԹ 66
60 X 13 679	59 681	ձԼ 67
61	60 682	ձԼԱ 68
62	61 683	ձԼԲ 69
63	62 684	ձԼԳ 70
64	63 685	ձԼԴ 71
65	64 686	ձԼԵ 72

Հիմնական	Խառնված	Դիմ	Հոյսոյ	Ազգայնական
		Քրիստոս		Կից
66	65	687	ճԼԶ	73
67	66	688	ճԼԷ	74
68	67	689	ճԼԸ	75
69	68	690	ճԼԹ	76
70 VI 25 689	69	691	ճԽ	57
71	70	692	ճԽԱ	78
72	71	693	ճԽԲ	79
73	72	694	ճԽԳ	80
74	73	695	ճԽԴ	81
75	74	696	ճԽԵ	82
76	75	697	ճԽԶ	83
77	76	698	ճԽԷ	84
78	77	699	ճԽԸ	85
79	78	700	ճԽԹ	86
80	79	701	ճԾ	87
81 700 II 26	80	692	ճԾԱ	88
82	81	693	ճԾԲ	89
83	82	704	ճԾԳ	90
84	83	705	ճԾԴ	91
85	84	706	ճԾԵ	92
86	85	707	ճԾԶ	93
87	86	708	ճԾԷ	94
88	87	709	ճԾԸ	95
89	88	710	ճԾԹ	96
90	89	711	ճԾ	97
91 709 XI 9	90	712	ճԾԱ	98
195	188	810	ԻԿ	202

27. ՊԼՏԻՄԻՔԻՆ՝ ՎԼԱՍՎԵՐԻՆ՝ ԵՆԿԱՆՆ՝ ԱՂՈՒԱՆԻՑ՝

Վերադարձնելով (§ 12) ասի՝ ունեցող խառն-
յուր իշխանիս մասին իրրեւ վերջորան Ջուան-
չիրի վէպին : Անոր կը վերադառնամ այժմ
իրրեւ պատմական դէմքի :

Հայաստան, Վրաստան եւ Աղսանից աշ-
խարհ ճՏՈՒն թոթախած էին արարական
յուճն եւ մասն թիւրանդական ծառայու-
թեան : Աղսանից նախադարձ իշխանն էր այս
չրջանին հասանորէն Վարադ-Պերսի : ճՏՈՒն
անցի ունեցաւ խաղաղ արշաւանքը Հայոց,
Վրաց եւ Աղսանից աշխարհներու վրայ : Այս
աշխարհներու գինուարական միացեալ ոյժը
փորձեց գիմարել ահեղ թշնամույն, բաց
ձախողեցաւ : Դասիթ Խաչկասն իր խմբակի
ժամանակագրութիւնը կ'աւարտէ այսպէս .
« Զուտի » նիսանս (Բ.) որդի Գ. Կասանդին
ամուսնի : Ի սրայ սասջին ամին սիրեցին
հիւսիսային ուղին, որ ասին Հայիրք, (Ելին
ի վերայ) Հայոց, Վրաց եւ Աղսանից : Եւ
սորանին ի պատերազմի գիշխանս Հայոց,
Վրաց եւ Աղսանից, յամսանն աւճի, որ
որ ասան էր ամսոյն, ի ճԼԴ թուականին
Հայոց » : ժամանակն է ճՏՆ, օգոստոս 16-
տականաւ իշխաններն են : Հայոց՝ Պրիլոբ
Խոմիկանեան, Աղսանից՝ հասանորէն Վա-
րադ-Պերսի, Վրաց՝ անծանօթ :

» Անանիա Շիրակացոյ Խառնուարութիւն, էջ

Երբ լսուեցաւ Կ. Պոլիս երեք հիւսիսա-
կան աշխարհներու հարուածը, փութաց
Կոյսրը սպանուած իշխաններու յաջորդ նշա-
նակել, Հայոց՝ Աշոտ Բաղրատունի, Աղաւա-
նից՝ Վարադ-Տրդատ, Վրաց՝ անձանօթ:

Աղաւանից պատմիչը Վարադ-Պերոմի
որդւոյն Վարադ-Տրդատի գահակալութեան
հանդէսը նկարագրած է այսպէս. «Իշխանք
աշխարհին և Կաթողիկոսն» (Եղիազար:
Խմայիր՝ Դերսէս)՝ կ'ընտրեն զմարտաբա-
րուն, որ մեծարեալ էր կայսերակերպ պա-
սուսով գահահիպատրկութեան⁹ ստացեալ
պատիւ որոյ անուն Վարադ-Տրդատ, որդի
Վարադ Պերոմի... ստեալ կայսրացունէին
զնա ի վերայ սակահանգւոյց մահանին...
տանդեալ նմա պատիւ նախագահ իշխա-
նութեանն հայրենական գահոյին... թէպէտ
անրեկոյ միտս ունէին ընդ նմա ամանք ի մա-
խոյստը որ տահմակցայն» (Բ՝ 36): «Այնու-
հետեւ... որ ըստ որէ յատաճանայր ի սե-
տասրութեանն իբրում և ընդունէր զգերա-
զոյն գահն ի հօտ և յարքայակերպ իշխանէն
Տաւկայ (Խմայիր՝ ի կայսերէն Հոռոմոց)
տահմանակալ լինել կողմանն Արեւելից, իշ-
խել ամենայն թագաւորութեանն Աղաւանից
և Սաւադայոց գաւառին և նաւաճել ընդ
ինքեամբ զամենեւին» (Բ՝ 37):

Հոս «յարքայակերպ իշխանէն Տաւկայ»

⁹ ἀνθροπότης, ἀντιθέτως

անտեղի է, որովհետեւ այս շրջանին Ադամ-
նից աշխարհը ենթարկում էր Հոսամայ
կայսեր իշխանութեան: Նոյն ժամանակ առ-
նելու է նաեւ հետեւեալ տեղիքը. «Ապր ի
ԿԲ. ամի հարստայնոյ իշխանութեան զաւայրն
Մահմատայ խարհաւ լինէր հաւանութեամբ
Վարապ-Տրդատայ... ընդ արդակից նախա-
բարս իւր եւ ընդ կաթողիկոսին Եղիազարոս
եւ ասէ. Ահա հարկք, որք եղան ի վերայ մեր
ի դժեղակ արդէն Տաճկաստանեայց յոյժ
վառանգեայ տարակրօսէ զմեզ եւ երկրորդ
անգամ՝ անհնարին ուղկոք ոցն են մեզ՝ ամի
ամի տաղաւանելի յաշխարհս մեր զօրացն
Հոնայ. եւ յերկրքանչիւր կայմանցն բանու-
թենէ թշնամեայ տերեալ պակասեցու եր-
կիրս»: Կ'որոշուի Թարսէլէ կոթակոյղորս Հո-
նայ իշխանին սպարկել եւ անոր հետ ամու-
սակաւի ռէք» կնքել:

Յատկանիւմնու կայսր իւր արքանեակները
փոխանակ զոհ թողնելու, Արդալ Մայլիք
ամիրապետի հետ համաձայնութիւն կը
կնքէր, որ Կիպրոսի, Հայաստանի, Վրաս-
տանի (եւ Ադրանից) հարկերը բաժանուին
իրենց մէջ հաւաստեալէս¹⁰:

Փամանակիս համար թանկացին են Սաւա-
Պետղոսիկի տոյերս. «Իսկ ի զալ շորքորդ
ամին (688/689) Յատկանիւմնու ինքն խաղա-

¹⁰ F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden
des oströmischen Reiches. München 1924, Հմմտ. G.
Ostrogorsky, Hist. de l'État byzantin, Paris, 4^e
1101.

ցեայ գորու ծանաւ եկն ի կայմն մի (կարգաւ ի Առաջին) Հայոց, ի յեանն, որ կոչի Արարատի եւ յերկա բաժանեալ գորա իւր՝ տարել ի Հայո, ի Վիրա եւ յԱրարատ, եւ կոչեալ առ ինքն դամեանցն իշխանս աշխարհացս սյանցիկ՝ եւ (որոց) ոչ ի կամաց այլ ի հարկէ պնացեալ առ նա :

Քիսի նորա գամանս յիշխանացն քնդ իւր առեալ եւ գամանց դորդիսն պատանդս իրնց քնեալ, քնդ որս եւ զկաթնոցիկսն Հայոց զՍահակ հանդերձ չինց եպիսկոպոսոք արդեւեալ առ ինքն, եւ գամանս յիշխանացն արքանապետս պատարագօք պատուեալ՝ կացոյց իշխանս աշխարհացն, զԵրսէհ Երեմիայ տէր կամս Կապրչակերոյ՝ Հայոց իշխան, եւ զՎարդ-Տրդատ (ձ. Վարդատ, տայ. Վարդադատ) պատրիկ Էքսարքան¹¹, որ էր երկբարդ թագաւորին, Արարանից իշխան : Եւ 30.000 զորս պնական իշխանացն : Եւ ինքն ի Կաթանդնապոլիս դարձաւ : (Աստղիկ, էջ 100—101) :

Յոսիաննիկս աւագերէց (ԺԳ. գաւր) իր ժամանակադրութեան մէջ յամն ձեռն կ'արձանագրէ, — Դատիթ (հիւսդատ) երեւ զթուղթն կայսեր ի Դովնե եւ ժողովեցան առ Սահակ (կաթնոցիկոս) եպիսկոպոսք, եւ զԴատիթ պոյլեցին : (արձակեցի ն¹²) :

¹¹ Πρωτοπρεσβυτερος

¹² Վ. Ա. Պաղարեան, Սահ. ժամանակագրութիւններ, Բ. Երեւան 1956, էջ 20 :

Վերադառնալով տեղանք, որ Տաճկաց «ԿԲ» թուականը ստացաւ՝ Է. Հայրս ՃԼԴ (կամ ՃԼԳ) հիւնդէի 195 թուականէն հանելուփ-աստի հիւն, ԿԲ (622) կը համադաստատանէ յուլեան 685 տարւոյ, եւ քաղաքական խորհրդածութիւնները կը հային նոյն տարւոյ ղեկավարուն: Տաճկաստանեացքն՝ արարական հիւններն են, իսկ «Տաճկաց իշխան» Հոսոմաց կայսրը, առ սր գնաց Աղստանից նախագահ իշխանը «անքակտելի սէր» կը քելու: Այս եւ Բ. 37, 39—45 գլուխները հնարուած են Աղստանից պատմիչէն:

Հայր, Վիրք եւ Աղստանը (680)ին ապստամբած էին Արարներէն եւ անցած Հոսոմաց ծառայութեան, վասն զի անտանելի դատած էին անոնց հարստահարութիւնները եւ տանելի համարած Կոստանդին Պաղատաստի վարչութիւնը: Բայց երբ վախճանեցաւ Կոստանդին եւ յաջորդեց զաւր վեշտատանաւեաց խերսա Յուստինիանոս Բ. (684) եւ 685ին արշաւեցին թողիրները անգաշտպան Հոսոմասան, Վրաստան եւ Աղստանատան, եւ ղերիւնցին, տերեւցին, կոտորեցին այդ աշխարհները, Բիւզանդիան այդ հարստածուած ժողովուրդներուն ոչ բանակով օգնութեան եկաւ եւ ոչ հարկերու թողութիւն բրտա, քայց յաջորդ տարին (686/687) ձգոր սատարիկ տառքեաց ի Հոյս եւ հրով եւ ղերութեամբ քանդեցին զաւառս 25 եւ 8000 երդ ղերեալ վաճառեցին: Եւ ի միւս ամին այլ զոր առա-

քեանց 40-0000», ինչպէս կը գրէ Ստեփաննոս Ասողանիկ : «Եւ էր խաւովութիւն ճեճ քաջխարհիս Հայոց : զի քարեւելից հարաւայ տունիկ զոր եկեայ գերեցին պատառս (ոչ) սակաւս» (էջ 100) : Անշուշտ նոյն մոլորութեանքի մէջ էին նաեւ Վերք եւ Աղւանք :

Ստ. Ասողանիկ կը գրէր, թէ կայսրը «զո՛ժանս յիշխանացն ընդ իւր ստեպ, եւ զամոնց զորդիսն պատանդս խնդրեայ» : Անոնց մէջ էր Վարազ-Տրդատ, զոր պատառած էր աֆէնէն տեղի : Ըշխանս պարտաւորուած էր իր երկուս սրդինները առած երթայ Կաստանդիոնուպոլիս, եւ ստանալ իրեն շնորհուած «պատրիկ էքսարքոս» արժանապատուութեան համարդեւատը եւ յանձնել Կայսեր իր երկուս սրդինները, Պագիկ եւ Վարդան իրբեւ պատանդ հաստատարմամբիւն : Վարազ-Տրդատ հասնու կայսերանիտ քաղաքը 694/695ին : Քաղաքին կրթման կը հիւանդացնէ իշխանը : Այս միջոցին ընտանեկան պատերազմ կը ծագի մայրաքաղաքին մէջ, գահընկէց կ'ըլլայ Յուստինիանոս կայսրը եւ կ'աքսարաի Քերան (695) : Եւ քաջորդ կը հռչակուի Դեւանդիրոս զորավար - եւ սա 3 տարի յետոյ գահընկէց կ'ըլլայ (698) : Կը քաջորդէ Տիրերիտս Աղսիմարոս : 705ին կը վերադրուէ գահը Յուստինիանոս եւ կը ստանաի 711ին, թողյով գահը Հայարդի Փիլիպպիկոս Վարդանի (711—713) :

Թէ ի՞նչ եղաւ այս քաղմաշփաթ շրջանին

Վարապ-Տրդատի և անոր սրբուց վիճակը, այս մասին ունեցած է Ազատանից պատմիչը գրաւոր ուղղութիւնը, հաւանօրէն ի բանից Գաղիկի, Վարապ-Տրդատի սրբուցն, գրուած (713), որմէ քաղուածօրէն առնուած են տեղեկութիւններ, որոնք թէեւ կրած են փոփոխութիւններ, բայց և այնպէս ձեռնառու կրրնան զլլալ մեղի վերամիանցնելու 685—712 չրջանի մամանտկադրութիւնը:

Քչխտանն Վարապ-Տրդատ ընդ երիտ հարկէր՝ Խոսրուաց, Տաճկաց և Հոռամաց: Իսկ իստապոյցն նեղութիւն ի Հոռամացեաց հասեալ նմա հանդիպէր, զի հանդերձ սրբութիւն իւրովք յարքայաբնակ քաղաքի անդ սրբելեալ յինէր ի Կոյսերէն, և առեալ ի պատանդ (որդ յիսն իւր), ինքն ևս խաթաղեալ անդ մնայր:

Ձի այնպէս առնն զօգոց երկրին, և թէ մանաւորէր են, և անտարամտաւ սպգաց մանալ յառաջս գալնայնայ առմամայն հիւանդանան և հերքն և մարտն ձողին լայս պատանաւ:

Սե ի յերկաւիցն Վարապ Տրդատոյ (ի Կ. Պոլիս), ի միւսմ աւաւր եղեւ թաղաւորին Հոռամացեաց (Տիրեր 685—705) ընտրել պահանա պատուականա, և կոչեալ վիշխանն Ազատանից՝ ցուցանէր նմա, և նորա խաբամանիկեալ ասէ: Ի տան իմում պատուականաւ զոյնք գառնին քան զայստիկ տաց զայն Ձերայց առաւտածապօսիկեալ անձին, զի

մայիսի 4 թվ ձեռք էր առնում Նինայի և Բաղիկի խառնուրդը ի համար (694—699) : Եւ մասնաւոր իրի գերծեղայ Աստուծոյ օղնաւանդութեամբն՝ եկն եկաւ յաշխարհն իւր եւ յայնմ եկամէ՝ եւս զաշխարհս Արեւելից ի Տանկլիս : Եւ Բոցա միայն հարկէր . . . :

Քիտի Վարդայ Տրդատայ արդիւրն Գաղիկի եւ Վարդան, որք ի Բայնս Էին պատանդք, մասն խոստովեան թաղաւորն (Կայսերն Տերեւեղայ) Կայսին ի մթին տան զամս տան եւ երկու : Եւ պատճառք չօրն նոցա՝ զաշխարհս Արեւելից ի Տանկիս տայն եղեւ : Եւ ի մոխձանէն Բաւոսինիանոսի Հասմայ թաղաւորի, Վարդան Փղեպիկոս (Փիղիպիկոս) թաղաւորեաց (711—713), որ Էր յազատացն Հայաց : Եւ յիշեաց (Կայսերն) զորք ի խառնուրդին բերդին Էին արդեղեայ կենդանոյն : Եւ չբամայեաց թաղաւորն հանել զնոսա յանառնէլի տանջանացն, որոց տեսովեան աչացն խաւար Էր ծածկեայ : ապա առ փոքր փոքր սծեայ ի յոյս՝ եւս պարզեւս թաղաւորն եւ արծակեաց յաշխարհն իւրեանց, շնորհեայ Գաղիկայ մասն ի կենսատու խաչէն՝ զյոյսն տիեզերաց : Եւ նորա եկեայ եւս զմեծ պարզեւն զԹիւրոյէլի Աղսանից Կաթաղիկոս (Գ. 12) :

Այս հաստատմիս ժամանակագրութիւնն է : 694 զարուն, Վարդայ Տրդատ Էր Հասմի Կ. Պ. 699/700 է. ում Վարդայ Տրդատայ ի Կ. Պ.

- 700) գարուն, գարն կա գոյ Կ - Պոլսէն -
 700) գարուն, Թղտանք կ'անցնին Թրաք-
 ներուն :
 700) Վարաց Տրդատի սրդիք կը նետախն
 քանա, ուր կը մնան 12 տարի :
 711/712 Փիլիպիկոս կը հանէ քանտար-
 կեալները և կ'ազարկէ տուն :

ԽՊԽԱՅԻՐ ՏԻՊԵՒԱՆ ՏԻՊԵՆ ՏԻՂԱՍԻԱԷ ՊԵՇԻՔ՝

Վարաց Տրդատ Երբ պիտի մեկնէր
 Կասաանդինապոլիս ստանալու համար Կայս-
 րէն Էքսարխոս ախպատը և յանձնելու իր
 Երկու սրդիները Պաղիկ և Վարդան Կայ-
 սեր իբրեւ պատանդ իր հաւատարմութեան,
 դահին աեղապահ կարգեց իր աիկինը Սպա-
 րամ, շփտահէլով իր առճակցաց, վասն
 զի գիտէր, թէ «անբեղոյ (անբարի») միտս
 սենէին ընդ նմա սմանք ի մախաջսրդոր
 առճակցացն» (Բ. 36) : Շատ հաւանական
 կը համարիմ, թէ այս պարագային խորհած
 բլլոյ խնդրել ներսէս կաթագիկաւն, խոր-
 հրրդատու բլլալ Տիկնոջը կարեւոր գէպ-
 քերու մէջ : Ընտապարհ Ելա իշխանը,
 յուսով թէ հաստով կը վերադառնայ սղջան-
 դամ : Բայց բախար այլ կերպ տնօրինած էր :
 Ինչպէս տեսանք վերագոյն :

¹ Պիտի խնդրեմ ընթերցողներէս ներպատթին
 կրկնութիւններու համար :

Ապարամ, զոր Ասիականէն Գրաւխանա-
կերացի, հեղեարար, հանուանէր զոր յայն
ժամանակս հրամանատար Ազուանից էր» և
Ասեփանոս Սրբեկան՝ «թագուհի», խնու-
սութեամբ և քաջութեամբ վարեց պետու-
կան գործերը (534—539), թէ և այդ տարիներ
բուն քաղաքական միջոցառար պաշտպան
պետութեան վրայ շատ ծանր նստած էր։
Գտնէ չէ յիշուած պատմութեան մէջ թէ այս
չրճանին որ և է խլրտում եղած քյլոց
Ազուանից աշխարհի մէջ։ Իշխանուհին պա-
հեց երկիրը կոյսեր յաւին տակ։ Ան
մնաց հաւատարիմ կոյսեր, այսպէս կը պա-
հանջէին նաեւ ամուսնական սէրը զէպի իր
ամուսինն և մայրական գորովը զէպի իր
սրբիները, որոնք Կ. Պոլիս էին։

700 էր տարին, իբր մայիսին, մինչ
տիկին Ապարամ զէաւակն իր ամուսնոյն վե-
րադարձին կը սպասէր, և իշխանը վերա-
դարձի հանապարհի վրայ էր։ Շերոյ նախա-
րար թշուառութիւն կը խնդէր Տիկնոջ-
մէն տեսակցութիւն ունենալու։ Հոն կը
կանչուի նաեւ կաթողիկոսը։ Շերոյ կը պա-
հանջէ քաճուիլ Բիւզանդիոնէն և ենթա-
կուիլ ամիրապետի իշխանութեան տակ։
Ապարամ կ'ընդդիմանայ, Շերոյ կը պահանջէ
տիկնոջմէ քաշուիլ քաղաքական գործերէ,
յանձնել իրեն իշխանութիւնը։ Տիկինը կը
մերժէ։ Շերոյ սպառնալիքով կը հեռանայ։
Նոյն երեկոյ կը կայանաւորուի Ապարամ։

յաջորդ օրը կաթնոցիկսուր: Իշխանութիւնը
կը բանադրուէ Շերոյ, Աղստանից աշխարհը
կը մանկ տարտական լուծին տակ: Այս
օրերուն կը վախճանին Ապարամ տիկինն եւ
Ներսէս կաթնոցիկսուր ի չղթոյս բանտի մէջ:
Այսպէս կ'իմանամ կաթնոցիկսուր վերջին
խօսքը «Հակաճառութիւն ի վերայ իշխա-
նութեան», տես վարք):

Ներսէս նոյաից Շերուն, ոչ քինութեայ բու-
թեամբ, այլ վասն զի տրժանի էր ոճա-
րործը, ոչ փոստափութեան ոգւով ձեռք
վերցուց պետական եւ եկեղեցական պետե-
րու վրայ, բանակց չղթարկաւ եւ ստի-
ման քրտ: Շերոյ եւ իւր աղաւնէրը ՄԱին
հրախրուեցան ամիրապետէն Իստապու-
թէ ինչ մահաւոճք վախճանեցան անանք
մեզի յայտնի չէ (տես վարք):

Այս վիճակի մէջ էր երկիրը, երբ Վա-
րդ-Տրդատ կը հասնէր Աղստանից սահմանը:
Պատմիչը կը հաւատարմէ թէ նա ձեկն եհաւ
յաշխարհն իւր եւ յայնմ հեռէ ետ դաշխարհն
արեւելից ի Տաճիկս եւ նոցա միայն հար-
կէր» (Գ. 12): Այս տեղիքս կը կրկնուի.
«պատճառք ընտարկութեան որդւոց Վա-
րդ Տրդատոյ»: Հօրն նոցա դաշխարհն Արե-
ւելից ի Տաճիկս տաին եղեւ»:

28. ՆԵՐՍԷՍ ԸՆԴՈՒՆԻՐ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍ

(Գ. 3—8)

Աղուանից Պատմութեան այս գլուխները կը ծրարեն Ներսէս Կաթողիկոսի դէմ բացուած դատին հայոց թուղթերը: Որովհետեւ այն տեղ զոյգն ինչ հարադատ եւ առաւել անհարադատ տարրներ կը նկատեմ, յարմար կը համարիմ նախ հարադատը տալ եւ ապա անհարադատ մասերը օտարացնել:

Ներսէս, աւագանի անունով Բաղուր, ընտրուած էր Գարդմանայ եպիսկոպոս: Երբ վախճանեցաւ Եղիադար Կաթողիկոս (682), ընտրական ժողովը անոր յաջորդ հրաւիրեց Ներսէս Եպիսկոպոսը (Գ. 3, 24):

Կաթողիկոսարանը կը գտնուէր առանձնակ Սուրբի Պարտաւ քաղաքին մէջ: Ան ունէր քաղաքէն ոչ շատ հեռու հովանոց—ամարանոց, Բերդակուր գիւղի մէջ, որուն տաճիւնն կը հսկէ Տրտու (Թարթառ) գետը:

Պարտաւի մէջ էր նաեւ Աղուանից նախադահ իշխանի ապարանքը:

Ներսէս Բաղուր թէ՛ ուսմանց ինչ ընթացք բրած էր, մեղի ծանօթ չէ: Բայց վկայուած է, թէ ան ունէր «զրեան, զորս լցեալ էր յարկեղս»: Գրասէրը պէտք է եղած ըլլայ նաեւ ընթերցատէր եւ իր կարգին մատենադիր:

Դժբախտաբար Կաթողիկոսարանի սարկաւազապետը եւ Ներսէսի յաջորդը Սիմէոն

կաթսղիկոսը, որ ժառանգեց այդ «գրեան»ը, չէ՛ հաղարդած մեղի գրքերու թիւն եւ անոնց բովանդակութիւնը: Բայց տուած է անոնց միասնամասն սրակը «յի հերձուածովք», ուստի արժանի յանձնուելու Թարթառ գետի հոսանքին: «տուայ զամենայն (գրեան) ետ ի գետն Տրատ: յիւր հովոց տեղոջն, որ բերդակարն կոչի» (էջ 340):

Եթէ այդ գրքերու մին կամ միւսը «հերձուածագական» էր, կային հոն անտարակոյս Ս. Գրոց մասեր ալ, նոյնպէս Յովհ. Սսկեբերանի եւ այլ Հայրերու Մեկնութիւնները, Ծառերը, Եղնիկի բնդդէմ աղանդոցը, Աղաթանդեղոսի, Փառասոսի, Ղ. Փարպեցւոյ եւ այլոց պատմադրութիւնները, ինչպէս նաեւ փրկութեամբ պարձուց նորագոյն Թարգմանութիւնները: գիրքեր, որոնք նոյն դարու գրատէրի գրադարանը պիտի կազմէին: Ահա գրադարան մը, զոր ապիտութիւնը կ'աշնչացնէր:

Աւանդութիւնը չէ՛ պահած իրմէ՛ որ եւ է գրատար յիշատակ, բայց եթէ տեղիքս ներսէս կաթսղիկոս մահուան որհասին «եա թաղել զինքն նովին երկաթեօք եւ նզովեաց զՇերոյ, զի նա կելա առաջնորդ չարի նորա (կաթսղիկոսի) եւ Սպարամայ, մասն հաճառութեանն որ ընդ նա (Շերոյ) եւ ընդ Սպարամ ի վերոյ իշխանութեանն» (Գ. 7):

Այս տողերը թէ՛ եւ ախրագին են, բայց

պատմութեան համար թանկացին տապանա-
ղիւր կարող են համարուիլ :

Ո՛վ էր բանտարկած Աղուանից կաթողի-
կոսը շղթայակապ . այն , որ էր առաջնորդ
շարինն , Ծերոյ , որ ոչ միայն Աղուանից կա-
թողիկոսն այլև Սպարապ իշխանուհին բան-
տարկած եւ շղթայակապած էր : Ի՞նչ պատ-
ճառաւ . վասն զի «ի վերայ իշխանութեան»
ձեռնամուխ եղած էր , այս ինքն պաշանջած
էր Աղուանից Սպարապ տիկինէն , որ տեղա-
պահ կարգուած էր իր ամուսինէն , որպէս զի
հրաժարի պաշտօնէն , եւ Ծերոյի յանձնէ
դահր : Երբ կը մերժէ իշխանուհին , Ծերոյ
կը բռնագրաւէ իշխանութիւնը , կը բան-
տարկէ Սպարապն իրրեւ դահին տեղապահ եւ
կաթողիկոսը , վասն զի խորհրդատու կար-
գուած էր իշխանուհոյն : Երկուքն ալ
վախճանեցան բանտի մէջ սոսմահ : Ծառ
խորհրդաւոր է կաթողիկոսին վերջին
խնդրուածքը . « թագել զինքն նովին երկա-
թեօք » . որ կը յիշեցնէ այն շղթաները ,
որոնցմով կը պարծէր Առաքեալը :

Քաջ կը համարիմ այն զրիչը , որ հա-
մարձակած է արձանագրել այս տուգները
Աղուանից Պատմութեան մէջ :

Ծերոյ , փութաց ժողով դումարել կաթո-
ղիկոսէն «նշկահալ» երեք եպիսկոպոսնե-
րով , եւ 11 աղաաներով , ընտրելու նոր կա-
թողիկոս եւ անոր ձեռքով նզովել տալու

Ներսէս կաթողիկոսն իբրեւ հերձուածող եւ Սպարաժ իշխանուհին անոր համախոհ :

Պատմութեան համար արժէքաւոր է այն հաստատումը, թէ «Ներսէս կաթողիկոսն սղղափառութեամբ ամս ԺԴ եւ զչարափառութեանն ամս երեք եւ կէս» :

Կաթողիկոս կ'ընտրուի «Սիմէոն այր պարկէշտ», «սարկաւաղապետ» ձերսնի, «եւ ձեռնադրեցին զնա» յիշեալ երեք տարւոց Լազիսպետները «ի հայրապետութիւն Աղուանից . որ զպղտորումն Ներսիսի երարձ յաշխարհէն» (Գ. 7) : Այս կը պատահի «ՅԶԵ. ամի Տաճկաց եւ ի հայ թուականիս ՃԽԼ, յամսեանն հրոսից» (Գ. 8), այն է 700, մայիս-յունիս :

Այս չորս եւ կէս տարիներն են 695—699/700, մայիս-յունիս : Սուսի այն շրջանը, ուր Վարադ Տրդատ կը գանուէր կաշսերական արքունիքը եւ Սպարաժ կ'իշխէր Պարտաւ : Այս շրջանին կը հային այն տողերը, զորոնք Աղուանից պատմիչը զետեղած է Բ. 37 զլուսի մէջ. Վարադ Տրդատ «ընդունէր զգերագոյն գահն ի հօր եւ յարքայակերպ իշխանէն Տաճկաց (°) սահմանակալ լինել կողմանն Արեւելից, իշխել ամենայն քաղաքութեանն Աղուանից եւ Ուտէացոց գաւառին եւ նուանել ընդ ինքեամբ գամենեւին» :

Եթէ այսպիսի հրահանգ հասած է Կ. Պոլսէն տեղապահ Սպարաժի, եւ նա

դործադրած է, կարելի է, որ կաթողիկոսն ալ ընդարձակած ըլլայ իր իրաւասութիւնը եւ հրաւիրած ըլլայ միարնեայ եկեղեցիներու հաւատացեալները խառնովանիլ Քաղկեդոնի ժողովոյն ճշդած դաւանութիւնը:

Ինձ կը թուի թէ այն պատմական դրուածքը, որ հեղինակուած է հայերէն է: դարու շարքորդ քառորդին, եւ հասած է մեղի անանուն, յունարէն թարգմանութեամբ եւ հրատարակուած De rebus Armeniae խորագրի տակ, հեղինակութիւնն ըլլայ Ներսէս կաթողիկոսի, 695—698 շրջանին: Գրուածքին նպատակն է ցոյց տալ պատմականօրէն, թէ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից եկեղեցիները այն հաւատքը, զոր տուաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, անմիշտ պահած են մինչեւ Զ, դարու կէսը: Խալս Հայոց եկեղեցւոյ մէջ մուտ դրած է Ասորիներու միջնորդութեամբ միարնեայ վարդապետութիւնը: Սատի կարելի է ենթադրել, թէ դրուածքիս հրատարակութիւնը զրդիտ տուած ըլլայ պատմաբանական վիճարանութիւններու «ուղղափառաց եւ շարափառաց» մէջ:

Իսոյց ի տեղի այսր ինձ պարճեալ դալ պիտի:

ՉԻ ՆԵՐՍԷՍ ԻՆ ԻՒՐ ԱԶԱՏՆԵՐԷ

Շերոյ կը յիշուի Աղուանից պատմութեան մէջ 699—704 տարիներուն: Հաւանօրէն ինքն էր մին այն «ի մախայորգոր տոհմ»

մակցացն Ազատանից», որոնք «անբեկոյ միտս
աւելին» քնդ Վարազ Տրդատ, ՅՏՃԷն ի վեր
(Բ. 26) :

Տեսածք վերացոյն, թէ Վարազ-Տրդատ
ՅՅԷին, երբ պիտի մեկնէր Կ. Պոլիս, իւր աթո-
ոնն տխուհեալ, իշխանութեան կառավար
նշանակած էր իւր տիկինը Սպարտմ : Իշխանը
կը յուսար, թէ իւր բացակայութիւնը կարճա-
տեւ պիտի ըլլայ : Բայց զէջքերը քերին, որ
շինոյ տարի երկարի : Թէպէտ Իշխանուհին
այս շինոյ բողբաշփութեամբ տարիներուն իշխանու-
թեան սանձը ամուր բռնած կայսերապաշտ
հաւատարմութեամբ պահեց երկիրը անսա-
սան, սակայն ժամանակի պոչմանները արա-
բական քաղաքականութեան կը միտէին :
Հայաստան յարած էր Արաբներուն : Այս
պատճառաւ ալ Ազատանից քաղաքապետներէն
մէկը — Վարազ-Տրդատի այն տոհմակիցնե-
րէն, որոնք նախանձաւոր էին իշխանական
դաշին, եւ այժմ այդ դաշին մը ալ տիկին մը
կը տեսնէին — համարձակութիւն կ'ունենայ
ներկայանալ Սպարտմ իշխանուհեոյ եւ գնել
անոր առաջ ժամանակի պահանջը, թո-
թափել բեզանդական լուծը եւ աւելի արա-
բականը : Այդ իշխանն էր Շերոյ : Այնպէս
կ'երեւայ թէ խոսակցութեան ներկայ էր
նաեւ Եւքսէս Ազատանից կաթողիկոսը :

Պատակցութիւնը հակաճառութեան կը
փոխուի երբ Սպարտմ տեղի չի տար այդ
խորհուրդին, փսնդի շէր կրնար իր ամու-

սինն եւ երկու պատանդ որդիները վառնդի ժառանկ: Շերոյ կը պահանջէ Իշխանուհիէն քաշուիլ քաղաքական աստարեղէն-ը, եւ կը հետանայ սպառնալիքով:

Կաթողիկոսը կը դաշակէ վառնդը, որ կը սպառնար Սպարափին, թերեւս եւ իրեն:

Նոյն երեկոյ կը կալանաւորուի Իշխանուհիին եւ կը գրուի բանա: Կը փնտռուի նաեւ Կաթողիկոսը, որ թաղնուած էր: Կը գրանուի յաջորդ օրը եւ կը տարուի ուր էր Իշխանուհիին: Կը շղթադաւադուին երկուքն ալ:

Աղուանից իշխան կը հռչակուի Շերոյ, որ կ'ապստամբի Կայսրէն եւ կ'ենթարկէ Աղուանից աշխարհը Արաբացոց:

Շերոյ իր քայլերը արդարացնելու համար կը դաժարէ ժողով եկեղեցականներու եւ ազատներու: Քողովը կը նդովէ Ներսէս կաթողիկոսը եւ Իշխանուհին — առանց անոնց ներկայութեան — իրրեւ քաղկեդանական կոյսերապաշտ, աղանդաւոր: Առ այս հրատարակուած Չեռնարկին աստուգրած են նորրճարի Սիմէոն Կաթողիկոս եւ 3 եպիսկոպոս | 7 վանականներ եօթը վանքերու | ի գինուորական կողմանէ Շերոյ Աղուանից իշխան եւ հետը 12 ազառք: (Այս ազատներու անուանացանկը կը կրկնուի յետոյ գլ. 10, էջ 348—349): «Գրեցաւ գիրս այս յՁԵ՝ ամի Տաճկաց եւ ի հոյ թուականիս ՃՅԼ՝ յամսեանն հրատից»:

Երկու ու կէս տարի յետոյ Շերոյ կը
ստորագրէ. «Եւ Շերոյ սպիշի պատրիկ,
Գարդմանայ տէր և Աղուանից իշխան»:

Երբ վախճանեցաւ Սիմէոն կաթողիկոս
ևւ գումարուեցաւ ծագով նորրնաիւր կաթո-
ղիկոսի համար, թիկնածուն Միքայէլ քահա-
նայ կը պահանջէ եպիսկոպոսներէն ևւ ազատ-
ներէն հետեւեալ ձեանաւոր, որ անծանօթ
եղած է Աղուանից պատմիչին ևւ պահուած է
Թղթոց գրքին մէջ¹:

30. ՁԵՄՆԱԿ. ՋՈՐ ԽՆԻՐԱՆԱՅ ՄԻՔԱՅԷԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Ի
ՇԵՐՈՅԷ

Ի ժամանակին, յորում կարգեցաւ ի քա-
հանայապետութիւն Աղուանից Միքայէլ քա-
հանայ, խօսեցաւ ամբողջօքն իւրովք, որք
էին.

Յովհաննէս Կապադակոս եպիսկոպոս,
Սահակ Սմարտաու եպիսկոպոս, ևւ
Եղիազար Շոշոյ եպիսկոպոս, ևւ
Իսրայէլ Մեծկուանից եպիսկոպոս, ևւ
Չաքարիա Մեծիւրեանց եպիսկոպոս, ևւ
Յովակիմ Գարդմանայ եպիսկոպոս.
յաղազս բարեկարգութեան աշխարհիս ևւ
ուղղափառութեան հաւատոյս:

¹ Էջ. 58 ևւ 100. Հրատարակած է Ա. Տէր-
Միքէլեան, Սամուէլ Անեցի, Վաղարշապատ, 1893,
էջ 286.

Արդ ես Շերոյ Այլիշի-պատրիկ, Գարգ-
մանայ աէր եւ Աղուանից իշխան,

Վարազ - Գրիգոր պատրիկ Աղուանից
սպարապետ,

Բարի Շաշրփերոզեան,

Զարմիշր ի Վարազ-Գուրդաքեան,

Թէոդորոս Վստամ յԱրեւմանեան,

Ի(ս)տոմ ի Վաշաղան ի Վարազաքեան,

Յունաստաշեան,

Վաշան ի Վարազ-Վաշանեան,

Սմբատ ի Քարոյեան,

Մաշումատ ի Ղանքարեան,

Գրիգոր ի Ռաշատեան,

Պատրիկ ի Քամդիտան,

Արեւքս ի Վարոքեան,

Շերոյ ի Մերդանշաշեան,

Վարդիշ ի Թամդիկան չիւպատոս,

ԶԸ Թուականութեանս < Տաճկաց եւ ՃՄԱ >

Հայոց :

Այսպէս կանոնեցաք, թէ յորժամ
դուք ձեռնարկէք յազադս Քաղկեդոնական
աղանդոյն եւ կամ Մայրադոմեցոյն, եթէ
ժաան Պայլիկենաց եւ թէ վասն խառն ամուս-
նութեան եւ թէ զինչ եւ իցէ, ոչ ոք կարէ
ելանել ըստ ձեր չրամանէ . եւ եթէ ոք ելանէ՝
յԱստուծոյ զատապարտեալ եղիցի, եւ դուք
իշխան լիջիք ըստ կամաց ձերոց դատել եւ
ոք լիշխանաց չունի իշխանութիւն օղնել . եւ
ի պայմանիս, զոր կարգեցաք, հաստատուն
կացցուք :

Եւ կնքեցի զգիրս եւ Շերոյ ապահագատ-
րիկ, Գարդմանից տէր եւ Աղուանից իշխան,
Հանդերձ ամենայն ազատօք:

■

Շերոյ յերջին անգամ կը յիշուի 704ին.
«Յետ այսորիկ (Տաճիկք) զՇերոյ Աղուանից
իշխանն ազատօքն Հանդերձ տարան ի Տարօն
եւ անտի յԱսորիս. եւ Հայ թիւն լինէր ճՄԳ»
(704^ա)։ Այս տարւոյն էր որ Հայոց ազատ-
ները ի խրատ եւ ի Նախիջևան հրահէզ եղան
Արդլմիկիի հրամանով։ Թէ ինչ մահուամբ
մեռան Շերոյ եւ անոր ազատները, ծա-
նօթ չէ։

Շերոյի յաջորդն եղաւ Հաւանօրէն «եռան-
շահիկն Վաշական ի Պատրիկեան Աղուանից
իշխան» (Գ. 17, էջ 368), որ կը յիշուի
712ին, Հաւանօրէն որդին «Պատրիկ ի Քա-
րոյեան»-ի, որ էր յարքայից զարմից (էջ 344,
348 եւ 349)։

Կ'երեւի ասկէ, թէ Քաղկեդոնականաց
Հալածանքը շարունակուած է Շերոյի օրով։

